

2015/1

REGIO

KISEBBSÉG ♦ KULTÚRA ♦ POLITIKA ♦ TÁRSADALOM

Nyugati jegyek a kárpátaljai jiddisben

Aser Zelig Weiss, a munkácsi vőfély

Isten szolgálói, R. Akiva Joszef Schlesinger ultra-orthodox újságja

A 19. századi Románia jiddis sajtójának cionizmusképe

Zsidó kultúra, művészet és könyvkiadás Szinérváralján

FŐSZERKESZTŐ:

Papp Z. Attila

SZERKESZTŐK:

Bányai Viktória
Bárdi Nándor
Berta Péter
Csernicskó István
Fedinec Csilla
Kállai Ernő
Szerbhorváth György
Váradi Mónika

Vendégszerkesztő:
Komoróczy Szonja Ráhel

A lapszám megjelenését támogatta:

SZERKESZTŐSÉG ÉS KIADÓ:

MTA TK Kisebbségkutató Intézet
1014 Budapest, Országház u. 30.
E-mail: regio@tk.mta.hu

regio.tk.mta.hu

A REGIO Open Access peer-reviewed elektronikus folyóirat, a megjelent tartalmak pontos hivatkozás mellett ingyenesen letölthetők.
A hivatkozáskor tüntesse fel a cikk DOI azonosítóját is.

A borítóhoz felhasznált kép Kassák Lajos:
DUR mappa, Bécs, 1924 (Petőfi Irodalmi Múzeum, Kassák Múzeum)

HU ISSN 2415-959X

REGIO

KISEBBSÉG • KULTÚRA • POLITIKA • TÁRSADALOM

regio.tk.mta.hu

23. évf. (2015) 1. szám

MINERVA

URIEL WEINREICH

Nyugati jegyek a kárpátaljai jiddisben

5

ZSIDÓ HAGYOMÁNY ÚJ SZEMPONTOKKAL

KOMORÓCZY SZONJA RÁHEL

Aser Zelig Weiss, a munkácsi vőfély

36

HUNYADI ZSOMBOR

Isten szolgái: R. Akiva Joszef Schlesinger ultra-orthodox újságja az 1860-as években Magyarországon a jiddis *Amud ha-Jira*

50

AUGUSTA COSTIUC RADOSAV

A 19. századi Románia jiddis sajtójának cionizmusképe

72

MARIA RADOSAV

Zsidó kultúra, művészet és könyvkiadás Szinérváralján: a szecessziós retorika sajátosságai a könyvkiadói nyelvzetben

90

MŰHELY

GAYER VERONIKA

Spányi Artúr és az „eperjesi középosztály” a két világháború között 109

KRITIKA

CSONKA LAURA

A keresztény egyházak zsidóképe a két világháború között

A történelmi egyházak és a zsidó közösségek viszonya Csehszlovákiában, Romániában és Magyarországon 1920-tól a Holokausztig 136

TÓTH KATALIN

Képeken át a zsidók világa

Körner András: *Hogyan éltek? A magyar zsidók hétköznapi élete 1867–1940*

Jalovszky Katalin – Tomsics Emőke – Toronyi Zsuzsanna: *A magyarországi zsidóság képes története* c. kötetekről 144

SZERBHORVÁTH GYÖRGY

A jugoszláviai holokauszt emlékezete Szerbiában – irodalmi és tudományos igényű könyvek tükrében 152

SZEMLE

GLASSER NORBERT

Kő kövön. Töredékek a Magyar vidéki zsidóság kultúrájából c. kiállításról (Néprajzi Múzeum) 167

URIEL WEINREICH*

Nyugati jegyek a Kárpát-medencében beszélt jiddisben¹

1. A Kárpát-medencei jiddis problematikája

1.1. A jiddis nyelvnek az a változata, amelyet a Kárpát-medencében beszéltek, sokáig terra incognita maradt a nyelvészet számára. Még azután is, hogy a nyelv ettől északra használt variánsai már viszonylag ismertek voltak. A jiddissel foglalkozó nyelvészek csupán néhány tudományos vagy népszerű folyóiratban publikált rövid szöveg alapján ismerték a zsidók által Csehszlovákiában, Ausztriában, Magyarországon, Erdélyben² használt élő nyelvet, amelyet egyébként a földrajzi távolság, a politikai határok, a kulturális kötődések választottak el a jiddis nyelvészeti kutatások központjától. Mordkhe Veynger 1931-ben megjelentetett jiddis dialektológiai tanulmánya nem is tesz említést a Kárpát-medence

* Uriel Weinreich (1926–1967) kiváló jiddisista és nyelvész volt, a Columbia Egyetem professzora, elsősorban szociolingvisztikával és dialektológiával foglalkozott.

¹ Az eredeti, angol kiadás: Weinreich, Uriel: *Western Traits in Transcarpathian Yiddish*. In: *For Max Weinreich on his Seventieth Birthday: Studies in Jewish Languages, Literature, and Society*. The Hague, Mouton & Co. 1964, 245–264. A magyar fordítást Komoróczy Szonja Ráhel készítette, külön köszönet Mártonfi Attilának a szakmai szerkesztésért. A tanulmányhoz tartozó lábjegyzetek többsége a szerző eredeti jegyzetei, a fordítás során beillesztett jegyzeteket (KSzR) monogram jelöli.

² A cikk során említett politikai határok a mai állapotot tükrözik; a helynevek a magyar alakjukban, illetve a magyar zsidók által használt formában szerepelnek (KSzR).

térségéről.³ Még Alfred Landau, az egyébként közeli Bécsben élő jiddis nyelvész is csupán egyetlen lakonikus megjegyzést tett a Kárpát-medencei jiddisre vonatkozólag (1892-ben egy magánlevélben, amely csak 1938-ban jelent meg): hogy a morva jiddis átmenetet képez a cseh és a galíciai dialektusok között.⁴

1.2. Először az 1930-as években kezdett kialakulni a Kárpát-medencében beszélt jiddisről (Trans-Carpathian Yiddish / TCpY)⁵ valamiféle általános kép. Nagyjából ezzel párhuzamosan történt, hogy Franz J. Beranek Csehszlovákiát a jiddis dialektusok szempontjából négy részre osztotta, és Jechiel Fischer a közös tulajdonságok és regionális különbségek szempontjából vizsgálta az egész régiót.⁶ Fischer saját maga ugyan hangsúlyozta, hogy adatgyűjtése nem volt alapos, az általa kiemelt tények végül pontosnak és fontosnak bizonyultak. Eredetileg – a hagyományos dialektológiai felfogásnak megfelelően – a politikai határokat is figyelembe véve három alcsoportot különböztetett meg a Kárpát-medencében beszélt jiddisen belül: a magyar, a szlovák és a burgenlandi változatot. Ez azonban tanulmányának a legkevésbé meggyőző része, amelyet részben saját maga meg is cáfolt sokkal részletesebb elemzésében, ahol végül a kelet–nyugati tengely mentén osztotta fel a térség jiddisét úgy, hogy mindkét csoporthoz tartozik Szlovákiának és Magyarországnak is egy-egy része. Bár a régió dialektusait a nyugati jiddishez (Western Yiddish / WY) sorolta, hangsúlyozta a nem nyugati dialektusokkal való kapcsolatukat is. Három részre osztotta fel a Kárpát-medencét: a nyugati részre (Nyugat-Szlovákia, Burgenland és Nyugat-Magyarország nagyjából Budapestig), ahol a németnek nagyon erős hatása van a jiddisre; a középső részre, ahol a magyar és a centrális jiddis (Central Yiddish / CY) hatása érezhető; és a keleti részre, ahol a centrális jiddis hatása a

³ Veynger, Mordkhe: *Yidische dialektologie...*, i. m., 1931.

⁴ Giniger, Chayim: *Di korespondents A. Landoy – L. Shayneanu...*, i. m., 1938. 289.

⁵ A jiddis dialektológia a modern jiddis kultúra és tudományosság kialakulása szempontjából központnak számító Lengyelország és Litvánia perspektívájából elemzi a magyar jiddist, ezért terjedt el a „Kárpátokon túli” angol kifejezés (KSzR).

⁶ Beranek, Franz J.: *Yidish in Tshekhslovakay...*, i. m., 1936. 63–75.; Fischer, Jechiel: *Das Jiddische...*, i. m., 1936. 91–93.

legerősebb, és ahol a jiddis dialektus átmenetet képez a centrális jiddis felé. Elsősorban fonológiai kritériumokat használt az alcsoportok meghatározásához, majd ezeket migrációs, történelmi tényekkel támasztotta alá.

1.31. Részben azért kezdett el foglalkozni a Kárpát-medencei jiddissel a jiddis dialektológia, mert meg akarták nézni, hogy mennyire követhetők a jól ismert izoglosszák Lengyelországtól délre. A Kárpát-medencei jiddis északi, csehszlovák része kapcsán Beranek végezte az első ilyen vizsgálatokat. 1935-ben, a YIVO nemzetközi konferenciáján tartott előadásában az *aj/ej* vonalat, amely Kolomyja környékén hagyja el a lengyel területeket, tovább húzta Kárpátalja területén, és ezáltal a régió északi csücskét (a Tisza felső szakaszánál) Bukovina délkeleti részéhez kötötte. Ugyanezen előadásában Beranek két részre osztotta Szlovákiát a magánhangzó-izoglosszák alapján: a keleti részen beszélt dialektus bizonyos elemeiben a lengyelországi centrális jiddisre hasonlít, a nyugati részen pedig, amely cseh és morva területekre is kiterjed, a szudéta jiddis vonásait fedezte fel. Egy későbbi tanulmányában Beranek egyrészt megerősítette ezt a határvonalat mássalhangzók és sókincs alapján is, másrészt a szudéta jiddisről megállapította, hogy az valójában a sziléziai jiddis déli variánsa.⁷ Végül 1953-ban Max Weinreich kötötte össze a Kárpátoktól délre, Szlovákia közepén húzódó jiddis dialektushatárt a Noach Pryłucki által még az első világháború idején meghatározott, nyugati jiddis (WY) és centrális jiddis (CY) közötti dialektushatárral.⁸

1.311. Ezen dialektushatár még délebbi, Ausztria, Magyarország és Románia területére eső szakaszát jóval később próbálták csak meghatározni. Beranek az *aj/ej* határról 1935-ben még azt mondta, hogy Kolomyjától Debrecenig húzódik,⁹ 1941-es monográfiájában

⁷ Beranek, Franz J.: *Sprachgeographie...*, i. m., 1949. 29.

⁸ Weinreich, Max: *Rashe prokim...*, i. m., 1953., 49.

⁹ Beranek, Franz J.: *Yidish in Tshekhoshlovakay...*, i. m., 1936. 71. Beranek itt S. Birnbaum anyagára támaszkodott, l. Birnbaum, Solomon: *Jiddisch...*, i. m., 1932. 119. Max Weinreich csupán annyit állított, hogy a magyar jiddis nem tiszta dialektus, hanem kevert, délkeleti (centrális) és nyugati elemekkel az ország különböző részein, l. Weinreich, Max: *Hungarian Yiddish...*, i. m., 1934. 322.

viszont ennél már kicsit keletebbre helyezte.¹⁰ 1952-ben megjelent tanulmányában nem foglalkozott részletesen a témával, a tanulmányhoz csatolt térkép viszont egyenes, egyértelműen vázlatszerű vonalat húz Máramaroszigettől délkeletre, Közép-Erdélybe.¹¹ A nyugati és centrális jiddis közötti, Beranek által meghatározott szlovákiai határt Paul L. Garvin megkísérelte továbbhúzni Magyarország területén is. Különbféle nyomtatott szövegek és öt fontos helyszínen készített interjúk alapján ő végül a szlovák–magyar határra helyezte ezt.¹² Beranek 1952-es térképe is hasonló vonalat húz meg, és a kísérő tanulmányban Nagykárolyt nevezi meg a nyugati jiddis legkeletibb pontjaként.¹³ A határ végső, legdélibb szakaszát végül Max Weinreich húzta meg 1953-ban. Garvin eredményeire hivatkozva a nyugati és centrális jiddis közti határt (egyetlen kritériumként az $\bar{a} < ei, ou$ hangokat használva) Kisvárdától Hajdúnánáson, Debrecenen és Gyulán át a román határig folytatta.¹⁴ Weinreich vonala tehát kicsit nyugatabbra húzódott, mint Beraneké.

1.312. Fischer megközelítése ennél jóval óvatosabb volt. Szerinte a centrális jiddis erős befolyása miatt Kelet-Magyarország bizonyos térségeiben a jiddis „elkeletiesedett”, vagyis közelített a centrális jiddishez, máshol pedig a jelentős, keletről érkező bevándorlás hatására a helyi jiddis keveredett a centrális jiddissel, és így a dialektushatárok elmosódtak. „Mindennek ellenére azonban lehetetlen nem észrevenni, hogy létezett valaha egy ilyen határvonal.” Fischer ezt a rekonstruált határvonalat később egybevonta a török megszállás idején a török és az osztrák fennhatóság alá tartozó országrészek közti határral.

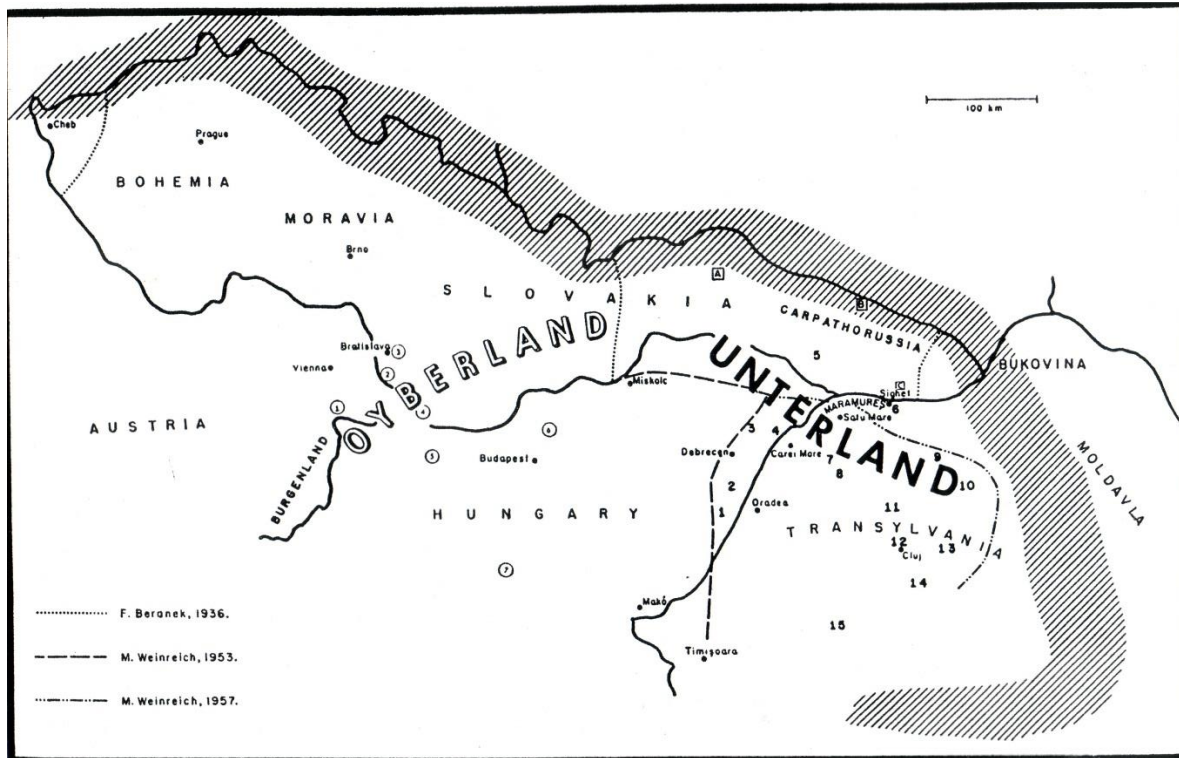
¹⁰ Beranek, Franz J.: *Die jiddische Mundart...*, i. m., 1941. Ez a monográfia a Reichsinstitut für die Geschichte des neuen Deutschlands támogatásával jelent meg, miközben szerzője a náci párt tagja volt. Az *aj*-dialektus bizonyos elemeit itt Máramarosziget, Técső és Bustyaháza környékén jegyzi fel. I. m., 13.

¹¹ Beranek, Franz J.: *Jiddisch...*, i. m., 1952; 1957. 1999.

¹² Paul L. Garvin a magyar jiddis vizsgálatáról szóló beszámolója a YIVO Research Training Program keretében, 1942–1943. L. Garvin, Paul L.: *The Dialect Geography...*, i. m., 1965. 92–115.

¹³ Beranek, Franz J.: *Jiddisch...*, i. m., 1978.

¹⁴ Weinreich, Max: *Rashe prokim...*, i. m., 1953. 61.

1.313. Amikor 1957-ben Max Weinreich a nyugati jiddisről szóló tanulmányának újabb kiadását készítette elő, anyanyelvi adatközlőkre és a térség zsidó történelmére hivatkozva hozzáfűzött ahhoz egy utószót, amelyben azt írta, hogy nem lehet csupán földrajzilag meghatározni a nyugati és a centrális jiddis dialektusok közötti határt Kelet-Magyarország és Erdély esetében – és így Fischer véleményével azonos álláspontra került. A Debrecen – Kisvárdá – Nagykároly – Szatmárnémeti – Nagybánya – Dés – Kolozsvár által határolt térségben beszélt jiddis egyik alapja Weinreich szerint eredetileg az a nyugati jiddis volt, amit az Ausztriából és Morvaországból az egészen a 19. századig érkező bevándorlók hoztak magukkal. Weinreich szerint ezek a nyugati betelepülők aztán itt találtak egy másik bevándorlási hullámmal, akik viszont az Északkeleti-Kárpátokról költöztek le a 18. századtól kezdve, és centrális jiddist beszéltek. A dialektusok találkozása más és más végeredménnyel végződött helységenként. Szatmárnémeti környékén „úgy tűnik, a centrális jiddis győzedelmeskedett”; Nagykárolyban, Kolozsvárott, Kisvárdán, Hídalmáson, Nagyváradon viszont „a nyugati és a centrális jiddis közötti fúzióval lehet számolni.”¹⁵ Azért, hogy bizonyítani és pontosítani lehessen ezt a feltételezését, Max Weinreich felhívta a figyelmet annak fontosságára, hogy részletes interjúk készüljenek New Yorkban és Izraelben a Kárpát-medencei térségből érkező bevándorlókkal.

1.4. 1959-ben Jeruzsálemben átfogó kutatások kezdődtek a *Language and Culture Atlas of Ashkenazic Jewry* elkészítéséhez,¹⁶ és ennek köszönhetően mára már jelentős mennyiségű adat áll

¹⁵ Weinreich, Max: *Rashe prokim...*, i. m., 1953.; Mark, Yudel (ed.): *Yuda A. Yofebukh...*, i. m., 1957. 192–194. Ahogy Fischer tanulmánya, földrajzi részleteiben ez is jóval túlmutat Beranekén, aki nem osztotta fel több részre Magyarországot, és azt írta 1952-ben, hogy a magyar jiddist áthatják a centrális elemek, és fokozatosan megy át a centrális jiddisbe, l. Beranek Franz J.: *Jiddisch...*, i. m., 1952; 1957. Col. 1978.

¹⁶ Az *Atlas...* céljairól és szerkezetéről l. Weinreich, Uriel: *Vegn a nayem...*, i. m., 1960. 47–57; Uő.: *Multilingual Dialectology...*, i. m., 1962. 6–22.; Uő.: *Cultural Geography at a Distance...*, 1963. 27–39. A Kárpát-medencei jiddis nyugati variánsáról l. Hutterer, Carl J.: *The Phonology of Budapest Yiddish...*, i. m., 1965. 116–146. [Az *Atlas...* azóta megjelent: Herzog, M. et al (eds.): *The Language and Culture Atlas...*, i. m., 1992–2000. Az elkészült interjúk hozzáférhetőek online: <http://www.eydes.de> (2015. 03. 03.) (KSzR)].

rendelkezésünkre, ami alapján ellenőrizni lehet a Kárpát-medencében használt jiddis földrajzát, különösen a dialektusok közti déli határvonal Fischer és Weinreich által készített vázlatát. A jelen cikk írásakor [1964] a Kárpát-medencei térség kapcsán a projekt még nem ért a végéhez, és az összegyűlt információ nincs még teljesen rendezve és kiértékelve. Mindennek ellenére elég gazdag anyag áll már így is rendelkezésünkre ahhoz, hogy bizonyítani, illetve pontosítani tudjuk Fischer és Weinreich hipotézisét a nyugati és nem nyugati jiddis dialektusok közötti kapcsolatról és a köztük való átmenetről a Kárpát-medencében.

A téma tárgyalását jelentősen megkönnyíti, ha magunk is átveszünk a térség jiddis beszélői által használt népi földrajzi terminológiát – ahogy azt Fischer is tette. Nyugat-Szlovákia és Nyugat-Magyarország, valamint Burgenlandban a „hét község”¹⁷ „Oberland” (*ójbərland*, ‘Felföld’)¹⁸ néven ismert a helyi zsidók körében, lakói „oberlander” (*ójbərlandər*), jiddis dialektusuk pedig „oberlendis” (*ójbərlandiš*). Ezzel szemben áll az „Unterland” (*íntərland*, ‘Alföld’), amelyhez a Felső-Tisza-vidék tartozik, ahol belefolyik a Bodrog, a Laborc és a Szamos; főbb központjai pedig Munkács és Máramarossziget. Tágabb értelemben az Unterlandhoz tartozik még Erdély is, és még tágabb értelemben Kelet-Szlovákia hegyvidéki része és Kárpátalja egésze. Ebben a legtágabb értelmében a kifejezés természetesen elveszíti eredeti földrajzi értelmét, és már nem síkságra, alföldre vonatkozik.¹⁹

¹⁷ A mai Burgenland területén levő „hét község” (*seva kehillot*): Kismarton (Eisenstadt), Lakompak (Lackenbach), Nagymarton (Mattersdorf, Mattersburg), Kabold (Kobersdorf), Sopronkeresztúr (Deutschkreuz), Köpcsény (Kittsee), Boldogasszony (Frauenkirchen) 1921-ig Magyarországhoz tartozott.

¹⁸ A jiddis szavak átírása a cikk során az *Atlas...* átírási rendszerét követi: az *y* hangértéke megfelel a magyar *ü* hangnak, az *ə* hangértéke pedig svá (félhang); a magánhangzók feletti vonal a hosszúságot jelöli, az ékezet pedig a hangsúlyt; a mássalhangzók közül a *c* megfelel a magyar *c* hangnak, a *č* a *cs*-nek, a *s* a *sz*-nek, a *š* a *s*-nek, a *ž* a *zs*-nek, a *x* pedig a faringális *h*-nak (mint a német *ach* hangkapcsolatban) (KSZR).

¹⁹ A zsidó *Oberland/Unterland* terminológia valószínűleg párhuzamos a magyar *Felföld/Alföld* elnevezésekkel. De míg a magyar kifejezések egyértelműen földrajzi különbséget fejeznek ki a hegyvidéki, illetve a sík, lapos régiók között, addig a jiddis terminológia, úgy tűnik, 90 fokos szögben elfordult, és egyértelmű kulturális-dialektológiai különbséget fejez ki kelet és nyugat között. Ez is

A jelen tanulmány célja az, hogy bemutassa egyrészt a különbségeket a Kárpát-medencében beszélt jiddis nyugati változata (*ójbárlendiš*), illetve a Kelet-Szlovákiában és Kárpátalján használt viszonylag tiszta centrális jiddis között (§2); másrészt az Unterland és Erdély területén, a dialektusok találkozására során keletkezett keverék dialektust (§3); illetve hogy rámutasson a dialektusok találkozásának néhány utóhatására az Oberland területén használt, egyébként viszonylag egyértelműen nyugati jiddisnek számító nyelvváltozat, valamint a Kelet-Szlovákia és Kárpátalja területén használt, egyébként centrális jiddishez tartozó variáns esetében (§4).

2. A nyugat-Kárpát-medencei jiddis és a centrális jiddis közötti különbség

2.01. A szakirodalom eddig a Kárpát-medencében beszélt jiddis két fő variánsa közötti különbséget olyan jelentősnek állította be, mint a nyugati és a keleti jiddis közöttit.²⁰ Mivel ezt eddig egyetlen, vagy legalábbis nagyon kevés kritérium alapján állapították meg, egyik első feladatunk, hogy megvizsgáljuk, mennyire „nyugati” a nyugat-Kárpát-medencei jiddis (WTCp), és mennyire „nem nyugati” a kelet-Kárpát-medencei jiddis (§2.1). Hasonlóan fontos, hogy Fischer elmélete mentén megvizsgáljuk a hasonlóságokat is a két dialektus között, és ne hagyjuk, hogy a jiddis dialektológia

érdekes példa a részben önálló és független zsidó földrajzi nevek kialakulására (vö. még *Askenáz* vs. Németország, *Lite* vs. Litvánia stb.). A Felföld kapcsán a magyar dialektológiában Hutterer, Carl J.: „Adalékok a felföldizmus kérdéséhez”, In: *Magyar Nyelv*. 1961, 57, 213.

²⁰ Az itt „centrális jiddis” néven emlegetett dialektus Birnbaum rendszerében, amelyre munkáiban Beranek is támaszkodik, a „déli jiddis” egyik variánsa, ami pedig a „keleti (vagyis nem nyugati) jiddis” csoporthoz tartozik. Fischer hasonló elvek szerint csoportosítja a jiddis dialektusokat, de saját terminológiát használ, és ugyanezt a dialektust „nyugat-közép jiddis”-nek hívja (i. m., 104.). Max Weinreich viszont, Pryluckit követve, a nyugati jiddist a „kelet-európai jiddis”-sel állítja szembe (*sensu largo*), és ez utóbbihoz tartozik a centrális jiddis és a keleti jiddis *sensu stricto*. (Jiddis írásaiban Weinreich a keleti jiddis tágabb és szűkebb értelmezését *mizrakhdik yidish*, illetve *mizrekh yidish* terminussal különbözteti meg.) A Kárpát-medence viszonylatában a „közép-keleti jiddis” terminust használjuk a nem nyugati jiddis – a Birnbaum – Fischer – Beranek szerinti *Ostjiddisch* és Weinreich szerinti *mizrakhdik yidish* – helyi variánsára.

legalapvetőbb (nyugati és nem nyugati) ellentété²¹ miatt a köztük levő különbségek kerüljenek előtérbe.

2.02. Bár reprezentatív mintának tekintjük a nyugat-Kárpát-medencei jiddis leírásához az Oberland fennmaradó dialektusait, nem állítjuk, hogy ne lenne fontos a térségben használt jiddis más variánsait is vizsgálni. Beraneknek az 1930-as években Morvaországban és Csehországban sikerült még adatszolgáltatónak emlékezetet, sőt személyes interjúk alapján is feljegyeznie egy olyan variánsát a jiddisnek, amely több szempontból is más volt, mint az, ami a magyar területeken fennmaradt. Csehországban és Morvaországban a nyugat-Kárpát-medencei jiddist nem jellemezte a szó végi *n* elkopása, ami pedig igen gyakori jelenség az Oberland területén (l. §2.11 alább); megtalálható viszont benne a héber és arámi szavak szókezdő *s* hangjának affrikációja, ami a nyugati jiddis jellegzetessége, például *cykə* ‘szüke’, *cidal* ‘imakönyv’²² – amely jegyek Nyugat-Lengyelországban fellelhetők, de Oberland területén nem. A nyugat-Kárpát-medencei jiddis semmiképp nem tekinthető egységesnek: egyes települések szigetet képeztek, ahol a környezettől eltérő dialektust beszéltek.²³ Mindezeket figyelembe véve, ha a keleti és nyugati hatások találkozásáról szeretnénk beszélni, a Kárpát-medence nyugati részének keleti felére, az oberlandi jiddis dialektusra kell koncentrálnunk. Szerencsére – különösen annak tükrében, hogy a Kárpát-medence nyugati részének egyéb részein beszélt jiddisről csak szórványosan maradtak fenn

²¹ Pl. Fischer, Jechiel: *Das Jiddische...*, i. m., 90; Weinreich, Max: *Yidish...*, i. m., 1939.; Beranek, Franz J.: *Jiddisch...*, i. m., 1952; 1957. col. 1974.

²² Beranek, Franz J.: *Yidish in Tshekhoslovakay...*, i. m., 67. Beranek többször is említette, hogy a szudéta jiddisről monográfiát készít (pl. Beranek, Franz J.: *Jiddisch...*, 1952; 1957.

²³ Az egyik ilyen, Beranek által azonosított sziget Šafov (Dél-Morvaország) volt, bár történelmi magyarázata a helyi magánhangzórendszerre nem meggyőző, mert nincsenek adatok a helyi zsidóság bevándorlásáról. Egy másik sziget az *Atlas...* kutatásai kapcsán került elő: a Pozsony melletti Nagymagyar (Zlaté Klasy / Velký Mager) jiddisében a **i₄* összeolvadt az **e₄* és **o₄* hangokkal, és *ā* lett belőle (*vāser štān*), továbbá több lengyel jövevényszó is azt mutatja, hogy a helyi zsidóság északról származik. További kutatások más hasonló szigetetek is felfedhetnek. A csillaggal jelölt magánhangzók kapcsán l. a 25. lábjegyzetet.

adatok – ez a dialektus az 1960-as évek elején még az onnan érkező kivándorlók körében kutatható volt.²⁴

2.1. Az oberlandi jiddis nyugatias jellege

2.10. Az oberlandi jiddis nyugati jellegzetességeinek egyik része minden nyugati jiddis dialektusra jellemző (§2.11), másik része csak az Oberlandra (§2.12), és a harmadik része pedig nem kifejezetten nyugati jiddis jellegzetesség és nem is kifejezetten oberlandi, de mégis más, mint ami a centrális jiddisben volna, és így a két dialektus megkülönböztető jegyei közé tartozik.

2.11. ÁLTALÁNOS NYUGATI JIDDIS ELEMEEK: a legfőbb nyugati jiddis elem a nyugat-Kárpát-medencei jiddisben (WTCp) természetesen az, hogy a protojiddis (proto-Yiddish/prY) **e*₄ és **o*₄ hang (vö. közép-felnémet [MHG] *ei, ou*)²⁵ *ā*-ként jelenik meg. Az oberlandi jiddis egyértelműen nyugati jiddis dialektusnak számít, ha azt nézzük, hogy a ‘húst venni’ ott úgy hangzik, hogy *kāfn flāš*. Ezt az általános nyugati jiddis ismérvet ki lehet még több mással is egészíteni.

A történeti fonológia területéről megemlíthetjük azt, hogy az *am* szöveg *n*-re változik olyan szavakban, mint *ād_n* ‘vő’, *bēzn* ‘seprű’ (CY *ajd_m*, *bejz_m*). Lexikális-fonológiai kritériumnak számít az ‘itt’, ‘alszik’, ‘mák’ szavak magánhangzója, amely a protojiddis **o*₂-

²⁴ Beranek utolsó adatközlője a morva közösségekből 1935-ben megjelent tanulmánya szerint (i. m., 165.) akkor a hatvanas éveikben jártak; a többi morva és cseh hely kapcsán arra kellett hagyatkoznia, ahogy adatközlői szülei, nagyszülei beszédére emlékeztek. Az oberlandi jiddis bizonytalanságát is mutatja, hogy Izraelben az 1959 – 1960-ban talált egyedüli lehetséges adatközlők Tapolcsányból (Szlovákia), néhány hatvanas éveiben járó, mélyen orthodox férfi, határozottan visszautasította a kutató azon gyanúsítását, hogy ők bármi más nyelvet beszéltek volna, mint irodalmi németet. A legjobb pozsonyi adatközlővel a beszélgetés néhány anekdotát leszámítva németül folyt. Egy burgenlandi bevándorló, egy idősebb hölgy, akit vallásos, ciceszes unokái vettek körül, csak néhány példát tudott mondani szülővárosában, Lakompakon beszélt jiddisből, és mindegyiküket viccesen adta elő, ami jellemző a kihálófélben levő nyelvekre (cf. Swadesh, M.: Sociologic Notes on Obsolescent Languages. In: *International Journal of American Linguistics*, 14 (1948). 226–235).

²⁵ A protojiddis magánhangzók jelöléséről és magyarázatáról I. Weinreich, Max: *Di sistem yidishe kadmen-vokaln...*, i. m., 1959. 65–71.

ből alakult ki: WTCp *doj, šlufn, mun* és *rojt* ‘piros’ (vö. elzászi *dau, šlaufə, ... raut*), de CY *du, šlufn, mun* ≠ *rojt*; idetartozik még a WY *apl* ‘alma’ (CY *epl*); *oləf, zojen* ‘alef’ és ‘zajin’ (az ábécé első és hetedik betűi) (CY *aləf, zaʒən*); *tajnəs* ‘böjtnap’ (CY *tunəs*); *šōlət* ‘sólet’ (CY *čulnt*); *gelb* ‘sárga’ (CY *gejl*); *mōzan* ‘kanyaró’ (CY *muzlən*); *ləxōvad* ‘tiszteletére’ (CY *ləkuvət*); *baxn* ‘sütni’ (CY *bakn*), *bek* ‘pék’ (CY *bekər*); *asə* ‘hapci!’ (CY *asīsə*).

A nyugat-Kárpát-medencei jiddisben megtalálható nyugati jiddis lexikális elemek közül megemlíthető a *barxəs* ‘szombati kalács’ (CY *xalə*); *trendal* ‘trenderli’ (CY *drajdl*); *xōməc-batlən* ‘a kovász rituális megkeresése’ (CY *bojdək-xūməc zān*); *gās* ‘kecske’ (CY *cīg*).²⁶

Szokások terén idetartozik a *špinholc*, ami egy esküvő előtti szokás, és bár a gyakorlatban már kihalt, Oberland területén emlékeznek még rá (CY *fúršpīl* stb.), vagy a *kvata* mint az egyetlen megtiszteltetés a körülmetélési szertartás során (CY *kvata* ≠ *sandək*). Az idiomatikus nyugat-Kárpát-medencei *tīlələj* ‘hála istennek’ előfordul a holland jiddisben is, és a *šmābəni* ‘jó ég’ olyan nyugatra is ismert, mint Elzász.

A fenti felsorolás kísérleti próbálkozás csupán. Előfordulhat, hogy további kutatások eredményeképp kiderül, hogy egyes elemek, amelyek itt pánnyugati-jiddisként (pan-WY) szerepelnek, a nyugati jiddis déli régiójára jellemzők csupán – így például a szombati kalács a holland területeken inkább *xalə*, és nem *barxəs*.²⁷ Mindezzel együtt, ha figyelembe vesszük, hogy mennyire különböző német dialektusok között létezett a nyugati jiddis, minden pánnyugati-jiddis elem meglepő bizonyíték arra, hogy mennyire önálló nyelv volt a jiddis már a korai időktől kezdve. Nagyon nehéz lenne azonban ezt a felsorolást tovább bővíteni, és ez arra utal, hogy mégis helyes lehet Noyekh Prilutski elmélete, amely szerint az $\bar{a} < *e_4, *o_4$ határvonal tekinthető a nyugati jiddis kritériumának²⁸ – ő ezáltal egyetlen

²⁶ Az itt és lejjebb, a §2.12-ben felsorolt jellegzetességeket megemlítette már Beranek is (I. Beranek, Franz J.: *Jiddisch...*, i. m., 1952; 1957. col. 1975f; Beranek, Franz J.: *Sprachgeographie...*, 1949. 31–33.); több általa felsorolt jellegzetességet más kategóriába soroltunk (vö. §2.13). L. még lentebb.

²⁷ Vö. például Beem, Hartog: *Jerosche...*, i. m., 1959. 48.

²⁸ Prilutski, Noyekh: *Tsum yidishn vokalizm...*, i. m., 1920. 79. Prilutski, mint az ismert, Alfred Landau korábbi elméletét dolgozta ki részletesen.

mozdulattal jelöl ki egy egybefüggő területet Amszterdamtól Kolozsvárig, Hamburgtól Velencéig.²⁹

2.12. A NYUGAT-KÁRPÁT-MEDENCEI JIDDIS EGYEDI JELLEGZETESSÉGEI: azon elemeken túl, amelyek közösek a nyugat-Kárpát-medencei jiddis és az ennél nyugatabbra használt jiddis dialektusok között, nagyon sok más olyan elem is van, amelyekben a dialektusok keveredése előtt a nyugat-Kárpát-medencei jiddis különbözött a kelet-Kárpát-medencében használt centrális jiddistől. Alább ezek közül mutatunk be néhányat:

a. **Fonológia:** Az **u*₁, **u*_{2,3}, **o*_{2,3} magánhangzók palatalizálódása, *y*, *ÿ*, *oj*₂₇ hanggá,³⁰ és ezen elöl képzett (magas) magánhangzók megtartása ajakkerekítés nélkül (legalábbis monoftongusok esetében),³¹ a hangsúly előtti magánhangzók kerekítése, különösen nyílt szótagok esetében, mint például a határozatlan névelő, *ə* (*æ*); a *rm* > *rbn* (*rbm*) és *jan* > *jbn* (*jbm*) változás; mássalhangzó előtti pozícióban; hangsúlyos, rövid magánhangzó után a *r* kiesése (*hac* ‘szív’, *koc* ‘rövid’, CY *harc*, *korc*); a mássalhangzók zöngülése szó végi helyzetben (*āg* ‘szem’, *geld* ‘pénz’, CY *ojk*, *gelt*);³² a morféma végi *n* kiesése még hangsúlyos (hosszú) magánhangzó után is az azt

²⁹ Weinreich, Max: *Rashe prokim...*, i. m., 1953. A *b* jelenléte olyan szavakban, mint például *gōbl*, *nēbl*, amelyeket Beranek WY kritériumként nevez meg (CY *gupl*, *nejpl*), nem mutatható ki az általunk oberlandi jiddist beszélők körében végzett kutatások alapján.

³⁰ Az elzászi jiddisben, ettől valószínűleg függetlenül, csak az **u*_{2,3} palatalizálódott; vö. AlsY *hont*, *byx*, *graus*, illetve WTCp *hynt*, *bÿx*, *groys* ‘kutya, könyv, nagy’. Az északkeleti jiddisben (NEY) csak a diftongus palatalizálódott. Ennek a palatalizációnak a problematikájáról l. Trost, Pavel: *Yiddish in Bohemia and Moravia...*, i. m., 1965. 87–91.

³¹ A centrális jiddis (CY) és a délkeleti jiddis (SEY) esetében mindhárom magánhangzó ugyanígy palatalizálódott, de ajakkerekítés nélkül, kivéve Polécia bizonyos területein, ahol ezek a monoftongusok megmaradtak ajakkerekített formában. A diftongus kerekített maradt az északkeleti jiddis (NEY) bizonyos variánsaiban. A nyugat-Kárpát-medencei jiddis (WTCp) esetében kutatásaink során csak ajakkerekítés nélküli diftongust (*oj*) találtunk, és az a feltételezésünk, hogy a Beranek által feljegyzett *oy* egy korábbi változat, amely az 1930-as években még létezett.

³² Ez valószínűleg a magyar fonéma-rendszer hatása, és független a délkeleti jiddis (SEY) és északkeleti jiddis (NEY) hasonló jelenségeitől, ahol a fehérorosz és ukrán dialektusok hatására történt mindez; vö. Weinreich, Uriel: *Four Riddles in Bilingual Dialectology...*, i. m., 1964. 335–359.

megelőző magánhangzó nazalizációja nélkül (*hō* ‘kakas’, *hȳ* ‘tyúk’, *hīdl* ‘csirke’, *bādl* ‘csontocska’; CY *hun*, *hūn*, *hūndl*, *bajndl*).³³

b. Bizonyos szavak fonológiai alakja jellegzetes: *krymp* ‘görbe’, *kamp* ‘fésű’, *kempn* ‘fésülni’ (CY *krīm*, *kam*, *kemən*); *mō* ‘férfi, férj’ (< *mōn*; CY *man*); *orm* ‘kar’, ‘szegény’ (CY *urəm* < *ōrəm*); *gāmæcn* ‘ásít’ (CY *gejnæcn*); *nīks* ‘nem’ (CY *nīšt*); *īksl* ‘váll’ (CY *aksl*); *tipl* ‘kis lábos’ (CY *tepl*); *hēnig* (CY *honik*); *krē* ‘torma’ (CY *xrajn*); *dēdā* ‘nagyapa’ (CY *zajdā* < *zejdā*); *maləl zaj*, ‘körülmetél’ (CY *mal[ə] zān*).

c. Nyelvtan: A létige egyszerű múlt alakjának fennmaradása (*ix vōr*); a ‘vállik’ ige használata segédigeként jövő idő képzéséhez (*ix vo[r] šlojfn* ‘aludni fogok’, CY *ix vel šlufn*); a *tō* + főnévi igenév perifrasztikus szerkezet gyakorisága az igeragozásban (*er tyt šlojfn* = *er šlojft*; CY nem szónoki stílusban csak *er šluft* ‘alszik’); a feltételes mód képzése kizárólag a *het* + múlt idejű melléknévi igenév szerkezettel (*ix het geštorbñ* ‘meghaltam volna’, CY általában *ix volt [gevajn] geštorbñ* vagy *ix štarb gevejn*); a tiltószó lehetséges használata a felszólító ige előtt (*nīks vānc* ‘ne sírj’, CY csak *vajnc nīšt*);³⁴ magánhangzóra végződő (akár egy szótagú) ige-tövek esetében az *-ə(n)* helyett inkább a *-nə(n)* képző használata a főnévi igenévben (*dajgəñə* ‘izgulni’, *nēñə* ‘varrni’, *krēñə* ‘károgni’; CY *dāngəñ*, *najñ*, *krajñ*); a tulajdonnevek ragozásának hiánya (*mit sōrl* ‘Sárilval’, CY *mit surələn*); az *-əcn* ige-képző produktivitása és gyakorisága (*xoxmæcn* ‘hohmecolni, okoskodni’, *kōlecñ* ‘kőlecolni,

³³ Ezzel összefügg a szótag végi *n* kiesése hangsúlytalan magánhangzó után, amint ez a centrális jiddis (CY) több variánsában is előfordul (vö. §2.22), illetve a legtöbb olyan nyugati jiddis (WY) dialektusban is, amelyet a délnémet dialektusterületen beszéltek, ahogy azt a svájci és elzászi (AlsY) előfordulása is mutatja. De míg szó végén a délnyugati jiddisben (SWY) *ən* > *ə* változás zajlik le, addig a nyugat-Kárpát-medencei jiddisben (WTCp) *ən* > *n*; például AlsY *šlaufə*, WTCpY *šlojfn* ‘aludni’. Fischer és Beranek szerint a magánhangzó utáni *n* kiesése a Kárpát-medencei jiddisben Pozsonyban és Burgenland területén fordul csak elő. A Lengyelországban is gyakori *ex* > *ax* váltás nem fordul elő a centrális jiddis (CY) Kárpát-medencei variánsaiban, és így szintén a nyugat-Kárpát-medencei jiddis jellegzetességének tekinthető (*raxt* ‘jobb’; TCpCY *rext*).

³⁴ Lehet, hogy ez is magyar hatás, amely véletlenül egybeesik egy északkeleti jiddisben (NEY) gyakori jelenséggel (*nit vejnt*), amely viszont valószínűleg szláv hatás eredménye (Weinreich, Uriel: *Yiddish and Colonial German...*, i. m., 1958. 383).

hitközségi ügyekbe keveredni’; CY *xoxmən zəx, kuln zex*), illetve az így képzett igealakok rögzülése és elterjedése (*napəcn* ‘csendespihenőzni’, *gibəcn* ‘kibickedni’, *grepəcn* ‘böfögni’, *zifəcn* ‘tüsszenteni’; vö. CY *grecn, zifcn*).

d. Egyes szavak nyelvtani alakja: A helyhatározók ragozásának mellőzése (*fyn doj* ‘innen’, *fyn vȳ* ‘honnán’; CY *fin danən, fin vanən*); tárgyasetben a hímmemű határozott névelő alakja *dēn* (CY *[d]əm*); tárgyasetben a hímmemű személyes névmás gyakran *ēmən* alakú (CY *ejm*); a *vē tō* ‘fáj’ után részes esetű névmás használata (CY tárgyaset); talán ide tartozik a *gabə* ‘hitközségi megbízott’ főnév ragozása is (*dēn gabn, CY dēm gabə*).

e. Szókincs: A hétköznapi és az ünnepi imakönyvre a szó kicsinyített alakjának használata: *sidərl* (*sidal*), *maxzərl* (*maxzal*) (CY *sidər, maxzər*); *sȳdə* ‘körülmetelési ünnepség’ (CY *sīdə* ‘ünnepi lakoma’, *bris* ‘körülmetelési szertartás’),³⁵ *kōšər* ‘nem tejes és nem húsos’ = ‘kóser’ (CY csak ‘kóser’, *parəvə* ‘nem tejes és nem húsos’); *jarbn* ‘élesztő’ (CY *hajvn*); *ȳrəb* ‘kovász’ (CY *zōrtajk, roščənə*); *cvēbn* ‘mazsola’ (CY *rožənkəs*); *cvečkn* ‘szilva’ (CY *flōmən*); *denkən* ‘emlékezik’ (CY ‘gondolkodik’; *gədenkən* ‘emlékezik’); *šitn* ‘önt’ (CY csak ‘száraz dolgokat önt’, egyébként *gīsn*); (*cy*) *štāt* ‘lassan’ (CY *pamejləx*); *švābn* ‘öblíteni’ (CY *švenkən*); *švāf* ‘farok’ (CY *vajdl*) stb. Külön alkategóriát képeznek azok a cseh és szlovák jövevényszavak a nyugat-Kárpát-medencei jiddisben, amelyeknek a megfelelője a centrális jiddisben nem szláv eredetű szó: *boxtə* ‘süteményfajta’, *pout/put* ‘(kör)menet’ stb.³⁶ Kifejezetten Kárpát-medencei szlavizmusok fordulnak elő két nyelvi elemből álló szólásoknál és mondásoknál is (Dunaszerdahely: *xərōtə nēpomože* ‘felesleges a megbánás’).³⁷

f. Ezen nyelvi különlegességekkel párhuzamosan viszonylag sok, kifejezetten a nyugat-Kárpát-medence régiójára jellemző szokás is van. Néhány példa ezek közül: *zōxabōdləx* ‘fiú születésekor felszolgált bab’; *kaləšəblex* ‘lakodalmi cserépdarab’ (az eljegyzési

³⁵ Ezen szavak kapcsán l. Weinreich, Uriel: *Ha-ivrit ha-askenazit...*, i. m., 1960/61. 65.

³⁶ Beranek, Franz J.: *Yidish in Tshekhoslovakay...*, 1936. 67.; Uő.: *Sprachgeographie...*, i. m., 1949, 44.

³⁷ A szláv elem szerepéről jiddis szólásokban és közmondásokban l. Weinreich, Uriel: *Yiddish and Colonial German...*, i. m., 1958. 397.

ceremónia során eltört edény darabjai);³⁸ *xōsnhīdl* ‘vőlegénycsirke’ (a vőlegénynek felszolgált csirke esküvői lakomán); továbbá a temetkezési egylettel kapcsolatosan sok kifejezés (többek között a *lībāra* ‘egyleti munkás’, *mlačə* ‘új tag’, *xévrəmō* ‘egyleti tag’). Az ünnepekkel kapcsolatos tipikus szokások és kifejezések ebben a térségben: *sykənoj* ‘szükedisz’, *kīndləx* ‘purimi sütemény’ és *cvōrəxdelklax* ‘(savuoti) túrós sütemény’.

g. Az oberlandi jiddis jellegzetességeinek leírásakor nem lehet nem figyelembe venni a térség kultúrtörténeti jellegzetességeit is. Az Oberland nagyon fontos szerepet töltött be a nem haszid orthodoxia kialakulásában, különösen R. Mose Schreiber (leghíresebb könyvének címe alapján: „a Hatam Szofer”, 1752–1839) hatására, aki 1806-tól volt a pozsonyi jesiva feje.³⁹ Ez a nem haszid orthodoxia erős jesivarendszert épített ki Nyugat-Szlovákia és Nyugat-Magyarország területén (Pozsony, Galánta, Nyitra, Pápa stb.), amely nem csak az Oberland térségéből vonzotta a diákokat majd egy évszázadon át, hanem Unterlandról is. Az ide érkező diákok egyrészt elmélyültek a nem haszid tanulásban, másrészt kapcsolatba kerültek Oberlandról származó tanáraik és diáktársaik nyugat-Kárpát-medencei jiddisével. A Hatam Szofer mozgalma egyébként sokat tett annak érdekében, hogy a jiddis a zsidóság beszélt nyelve maradjon: különbözőségét a némettől rendkívüli értékének tekintették, és megpróbálták tenni az ellen, hogy a zsidóknak alsóbbrendűségi érzése legyen amiatt, hogy a köztudat a „hibás” jiddist a „helyes” némethez hasonlította, ami végül Csehország és Morvaország területén oda vezetett, hogy a vallási szigor enyhülésével párhuzamosan a jiddis nyelv fokozatosan kihalt.⁴⁰ Az irányzat határozott haszidellenessége végül érzékennyé

³⁸ L. Beranek, Franz J.: *Zur jüdischen Volkskunde...*, i. m., 1931. 119–121. Bajorországból is vannak feljegyzések erről.

³⁹ L. Seltmann Rezső: „Szofer, Mózes”..., i. m. 1929, 860 kk. L. még Ben-David, Joseph: *The Beginnings of Modern Jewish Society...*, i. m., 1997. 57–97. [Magyarul, Haraszi György kiegészítéseivel Joszef ben Dávid: *A modern zsidó társadalom kezdetei...*, i. m., 2007. 97–137. (KSzR)].

⁴⁰ Shlomo Noble idézi a Hatam Szofer elméletét, amely szerint a jiddis úgy alakult ki, hogy a németet tudatosan megrontották azért, hogy a nyelv is a zsidó különállást erősítse. Noble, Shlomo: *Khumesh-taytsh...*, i. m., 1943. 17. fn. 13. Az a jelenség, hogy a jiddis fennmaradjon szekuláris célokra, ami gyakori volt a Kárpátoktól északra, úgy tűnik, a Kárpát-medencében ismeretlen volt.

tette az Oberlandot a haszid újításokkal szemben: egy igazi oberlander nehezen fojtaná el megvetését, amikor a haszid férfiak öltözetéről beszél (hosszú csikos kabát, széles karimájú kalap, szövetöv), vagy túlradó ünneplésüket (mint például a szimbolikus „Vörös-tenger kettéválasztása” pészah hetedik napján), rebekultuszukat, az alkoholfogyasztást temetésekkor (*tikn*), körülményességüket a körülmételéskor vagy sajátos liturgiájukat (a „szefárd” rítust). A Kárpát-medence északi és nyugati részének nyelvi és kulturális különbségeit jól jelképezi az askenázok és a haszidok szembenállása.⁴¹

2.13. A centrális jiddis változása: A centrális jiddis és a nyugat-Kárpát-medencei jiddis közötti különbségekhez sorolhatók azok a változások is, amelyek a centrális jiddisben végbementek, de a nyugat-Kárpát-medencei és a Litvánia és Fehéroroszország területén beszélt északkeleti jiddisben (NEY) nem. Ezek közé tartozik a fonológia szintjén az $\bar{o} > *a_{2,3}$ további palatalizációja (*lævunə* ‘hold’, WTCp *lāvōnə*, NEY *levūnə*); a *aj* $> *i_4$ monoftongizálódása (*lāt* ‘emberek’, WTCp és NEY *lajt*); az *e*, *ej* velarizációja (*sajdər* ‘szeder’, WTCp, NEY *sēda*, *sejdər*); a szó végi *ls*, *lš* affrikációja (*halc* ‘torok’, WTCp *hals*); és bizonyos mássalhangzók előtt a hosszú magánhangzók diftongizálódása (*šudn* [*šudn*] ‘kár’, WTCp *šōdn*). Lexikális vagy lexikalizálódott elem ebből a kategóriából a réshang az *ojvn* ‘fent’ szóban (WTCp, NEY *ojbn*); a *gəvolt* mint a *veln* ‘akar’ ige múlt idejű melléknévi igeneve (WTCp, NEY *gəvelt*); *bār* ‘körte’ (WTCp *bīrn*, cf. NEY *bernə*); bizonyos számállapot-határozók kiesése (WTCp *zelbdrit*, NEY *zalbədrit* ‘mindhárman’); *kačke* ‘kacsa’ (WTCp *ant*, NEW *ent*); *latə* ‘folt’ (WTCp *flek*, NEY

⁴¹ Ahogy Fischer írta (*Das Jiddische...*, i. m., 1936. 92): „der Unterländer ist [...] für den Oberländer bereits ein »polnischer Jude«.” Az „askenázi” kifejezés a Kárpát-medencében használatos terminológia szerint a haszidizmus ellenzőjét jelenti, és megfelel a sztenderd jiddis *misnagdīm* kifejezésnek, és onnan származik, hogy ők megtartották az askenázi imarendet, és nem tértek át a haszidok által használt szefárd imarendre. Az „askenázi” ebben az értelemben természetesen nem azonos a szó általános jelentésével, amely a középkori Németország (héberül: Askenaz) területén élő zsidókra és leszármazottjaikra vonatkozik (beleértve a kelet-európai haszidokat is), ellentétben a zsidóság más földrajzi variánsaival, például az Ibériai-félsziget (héberül: Szfarad) zsidósága és leszármazottaiak (szefárdi).

egyes variánsaiban *flik*), továbbá számos más lengyel jövevényt is.

2.2. A nyugati/centrális különbséget gyengítő tényezők

2.21. KELETASKENÁZI ELEMELK A NYUGAT-KÁRPÁT-MEDENCEI JIDDISBEN: Annak ellenére, hogy meggyőzően sok pánnyugati-jiddis (pan-WY) elem van a nyugat-Kárpát-medencei jiddisben, nem lehet figyelmen kívül hagyni azt, hogy ha a nyugati és keleti askenázi világ között legalapvetőbb határvonalat nézzük, akkor a Kárpát-medencei *kāfn flāš* a nyugati jiddis keleti határára esik. Ez a dialektushatár egyébként, úgy tűnik, egybeesik a német, illetve a lengyel és cseh zsinagógai liturgia közti határral.⁴² A szokások szempontjából a határvonal valószínűleg megegyezik a *hōləkrāš* (névadási rituálé), illetve a *rūmplnaxt* (a pészah során használt edények vidám, ünnepélyes elpakolása az ünnep utáni este) keleti határával. Szókincs szempontjából egybeesik az *ōrn/dāvānān* ‘imádkozni’, *tfilā/sida(l)* ‘hétköznapi imakönyv’, *krōvās/maxza(l)* ‘ünnepi imakönyv’, *oumern/sfīrə(s) cēln* ‘omerszámolni’, *mēmārn/mazkir zajn* ‘megemlékezni’, *nādīnje/nādān, nādān* ‘hozomány’ stb. izoglosszák határvonalával. Fonetika szempontjából egybeesik az olyan jelenségek legnyugatibb határával, mint a rövid **u₁* lerövidülése *y*-re vagy az **o_{2,3}* változása *oj*-já (és a hosszú **u_{2,3}* változása *ḡ*-vé). Mindezen jelek alapján viszont a nyugat-Kárpát-medencei jiddis beszélői keleti és nem nyugati askenázok.⁴³

⁴² Nincs megfelelően részletes tanulmány az askenázi rítusok közti különbségekről – ezt a témát úgy tűnik, a modern judaisztika tudománya egyelőre figyelmen kívül hagyta. Az azonban ismert, hogy a német–lengyel rituális határ északi része az Elba folyó mentén húzódott. De a Kárpát-medencében úgy tűnik, külön német, cseh és lengyel rítus is használatban volt.

⁴³ Beranek, Franz J.: *Sprachgeographie...*, i. m., 1949. 37 alapján: a nyugat-Kárpát-medencei jiddis és a centrális jiddis közötti izoglosszahatár egybeesik azzal a határvonallal, amelynek egyik oldalán él a „nyugati zsidóság, amelyet a felvilágosodás és haladás befolyásol, és hajlik a nemzetköziség felé”, és a másikon a „keleti zsidóság, amely döntően konzervatív, és ragaszkodik a nemzeti hagyományokhoz”. Mi ezt az elmélet, amely a Fischer által felállított kísérleti határt főképp náci forrásokból származó adatokkal támasztja alá, túlzottan leegyszerűsítettnek tartjuk.

Röviden tehát a pánnyugati és a keletaskenázi elemek kombinációja – amelyre tipikus példák az olyan kifejezések, mint *dahām davənən* ‘otthon imádkozni’, szemben az „igazán” nyugati jiddis (*dāhām ōrn*) és centrális jiddis (*indərhajm davənən*) megfelelőikkel – legalább olyan jellemző a nyugat-Kárpát-medencei jiddisre, mint a fentebb (§2.12) elemzett nyugati jellegzetességek.

A nyugati és keleti askenázi világ közötti válaszvonal Kárpát-medencei része eddig nem lett pontosan meghatározva. De ismert az a határ, amelyet Beranek Csehországra nézve határozott meg. Ez azt jelöli, hogy meddig jutottak el a cseh és a morva jiddis olyan változásai, mint az $\bar{o} > \bar{u}$, $u > y$, $ou > oj$ és $erC > arC$. Csehország legnyugatibb része (Cheb városával együtt) ez alapján le lett vágva arról a területről, és Beranek a délnémet jiddis dialektusterülethez kapcsolta.⁴⁴ Ez a határvonal, amelyet viszonylag triviális fonetikai kritériumok határoznak meg, valószínűleg egybeesik a keleti és nyugati askenázi világ közötti határral.

Függetlenül attól, hogy ez a földrajzi elhelyezés igaz-e, a Kárpát-medencei jiddis keletaskenázi jellege nagyon fontos nemcsak a nyugati jiddis vizsgálata szempontjából, hanem azért is, mert segít megérteni az unterlandi dialektusok közötti kapcsolatot (§3). Akármilyen jelentősek voltak is a különbségek az egymással találkozó dialektusok között, azok még jelentősebbek lettek volna, ha a nyugati jiddist beszélők egyben nyugati askenázok is lettek volna, és nem keletiek.

2.22. A NYUGAT-KÁRPÁT-MEDENCEI ÉS A CENTRÁLIS JIDDIS KÖZÖS ELEMELI: Miközben a nyugat-Kárpát-medence jiddis dialektusainak nyugatiságát próbáljuk meghatározni, fontos, hogy tisztában legyünk néhány fontos izoglosszával, amelyek alapján, ha a teljes térképet nézzük, a nyugat-Kárpát-medencei jiddis a centrális jiddissel tartozik közös csoportba. Ezek részben hasonlóak azokhoz,

⁴⁴ Beranek, Franz J.: *Yidish in Tshekhoslovakay...*, i. m., 1936. 69. Minden jel arra mutat, hogy Csehországban sok szempontból keveredtek a keleti és a nyugati jegyek (vö. Trost fentebb említett tanulmányát az \bar{o} kapcsán). További hiteles források hiányában Beranek besorolása, amely szerint Csehország és Morvaország a nyugati jiddis (WY) *orn* térségéhez tartozik (*Zur westjiddischen Wortgeographie...*, i. m., 1956. 38.), túlzott leegyszerűsítésnek tűnik. Mivel nem tudjuk ellenőrizni Beranek több térképét sem (ibid., passim), ezekre a jelen tanulmányban a továbbiakban nem hivatkozunk.

amelyek korábban a cseh–morva vidék és Kis-Lengyelország zsidó közösségei között is voltak.

Ezen hasonlóságok közül a legszembetűnőbbek a többes szám második személyű személyes névmás alakjai: *ec*, *enk*, (birtokos) *enkær*, szemben az *ir*, *ajx*, *ajær* alakokkal, amelyeket ettől keletebbre és nyugatabbra is használtak. A hosszú magánhangzók vagy diftongusok és bizonyos mássalhangzók között kialakuló kötőhang, például *hojax* ‘magas’ (*hojx*), *tiærn* ‘ajtók’ (*tīrn*) (de vö. §2.13, ha *d* közelében fordul elő) is egy olyan fonológiai elem, amelynek előfordulása földrajzilag nagyjából egybeesik a különleges személyes névmás használatával. A nyugat-Kárpát-medencei jiddis és a centrális jiddis közös szókincsébe tartozik a *gəvélb* ‘bolt’, *štacl/štercl* ‘lábosfedő’, *brouxn* ‘szükséges’, *kakæcn/kekæcn* ‘dadog’, *endær(št)* ‘inkább’. Közös lexikofonológiai elemek pedig az *andaršt* ‘másképp’, *korc* ‘rövid’, *kox* ‘konyha’ alakok, valamint az *ō(p)* és *ō(n)* prefixumok egybeolvadása.

A nyugat-Kárpát-medencei jiddis és a centrális jiddis további közös eleme, amelyben a délkeleti jiddissel is osztoznak (az északkeletivel viszont nem): az *inc* többes szám első személyű személyes névmás és az ennek megfelelő igerag (*-mer*); a többes számú felszólítómód-jel (*-c*); a visszaható névmás ragozása (*ix špīl mæx*); az a jelenség, hogy névszói csoportok prepozíció nélkül nem lehetnek részes esetben (*er helft fær zaj/zæn kind* ‘segít a gyerekének); az *oba/obær* hangtani azonossága, ‘de’ = ‘vagy’.

3. Az Unterland dialektológiája

3.1. A nyugati és a keleti elemek keveredése

Az Unterland területén a jiddis legszembetűnőbb jellegzetessége a nyugat-Kárpát-medencei és a centrális jiddis dialektusok teljes és gyakorlatilag véletlenszerű keveredése.

3.11. PÉLDÁK A KEVEREDÉSRE: Ezt a keveredést bizonyítandó alább bemutatunk néhány izolált szót vagy kifejezést, amelyeket unterlandi adatszolgáltatóktól gyűjtöttünk. Ezen példák egy része az *Atlas*hoz készült rendszeres interjúkból származik, másik része inkább véletlenszerű beszélgetésekből. Nem szándékoztunk mélyreható összehasonlítást végezni az anyagon belül, ez az *Atlas*

feladata. A helynevek melletti számok megfelelnek a térképen félkövérrel szedett számoknak. Az egyértelmű nyugati jegyek (WY) dőlt betűvel szerepelnek, az egyértelműen centrális jegyek (CY) félkövérrel; a \odot jel azt jelenti, hogy rákérdezés után, a ~ pedig variánsokat jelöl. A térképet lásd a 9. oldalon.

1. Békéscsaba (G. G., nő, 1880 előtt született, egyik szülője szintén Békéscsabáról származott, a másik a közeli Mezőkovácsházáról): *sēdar* ‘széder, a pészahi ünnepi vacsora’; *trendərl* ‘trenderli’; *šyl* ~ **šil** ‘zsinagóga’; **gəzingən** ‘énekelt’; *āx* ‘is’; **indərhām** *gəbaxn barxəs* ‘barheszt (szombati kalácsot) süített otthon’.

2. Berettyóújfalu (S. M., férfi, 1891-ben született, apja egy Ungvár melletti faluból származott, apai nagyanyja Rzeszówból, Lengyelországból, anyja a közeli Udvariból): *špajbn* ‘köp’; *špajəxc* \odot *špajbəxc* ‘köpet’; *kamp* ‘torzsa’; *gənymən ə krympīr* ‘fogott egy krumplit’; *cvyšn* ‘között’ és *gətryknt* ‘szárított’ (mindkettő hiperkorrekció: *cvišn*, *gətriknt* \times *y*); *gəfēntə vajc* ‘szitált liszt’; **parəvə** Újfalun, *kūšər (kōšər \times u)* Makón ‘se nem tejes, se nem húsos’.

3. Hajdúhadház (B. H., nő, 1885-ben született, anyja Szigetről [Máramarossziget] származott, apja a közeli Nyíregyházáról): *helft ništ* *fər zajn* famíljə ‘nem segít a családjának’; *heməd* ‘ing’; **vajnc ništ** ‘ne sírj’; *dəs rextə āg* ‘a jobb szem’; *xob ə mətuənə gəkāft fər də šajnə kalə* ‘ajándékot vettem a szép menyasszonynak’; *majn dajdə ~ zajdə* ‘a nagyapám’; *pətajk* ~ *pətək* ‘patika’; *vajt fin doj* ‘messze innen’.

4. Nagyecsed (M.-né, 1890 előtt született, apja Máramarosból származott, anyja a közeli Nyíregyháza melletti faluból): **tojb**, *er iz nebəx tāb* ‘süket, szegény süket’; *šnoucn* ‘bajusz’; *cejən* ‘fog’, ‘jobb emberek azt mondják: **cajən**’; *špābn* ‘köp’ (*špajbn \times ā*); *zifəct* ‘sóhajt’; *mə denktm* ‘emlékeznek rá’; *gāməct* ‘ásít’; **vajnc niš** ‘ne sírj’; *rāxərn dəm fāf (fajf \times ā)* ‘pipázik’, *ix oux* ‘én is’; *zajər blāx nebəx* ‘nagyon sápadt, szegény’.

5. Munkács (D. K., férfi, 1895 előtt született): **fin vanən** *bíztī* ‘hova való vagy’; *dus rextə ojck* ‘a jobb szem’; *di nuez* ‘az orr’; *tipl* ‘edény’; *doj* ~ **du** ‘itt’; **vajnc niš** ‘ne sírj’; **ūrəm** ‘kar’; *štāt* ‘lassú’; *helbm* ‘sapka teteje’; *heməd* ‘ing’.

6. Sziget melletti falu (A. M., férfi, 1885 előtt született): általában centrális jiddis, de *camkemən* ‘összefésül’; *klābndik* ‘korpás’ (*klajbm \times ā*).

7. Felsőszék (R. J., nő, 1873-ban született, mindkét szülője Szilágykraszna környékéről származott): *tābər* ‘süket’; *šlaxtə cing* ‘gonosz nyelv’; *náriškətn* ‘bolondságok’; *špajbəxc* ‘nyál’; *der rāx gajt* ‘a füst (fel)megy’; *ardənə tipləx* ‘cserépedények’; *kēvər* ‘sírhely’; *məcajvə* ‘sírkő’; **pāšənən** ‘legelni’; **honig** ⊙ *hēnig* ‘méz’.

8. Vármező (H. G., férfi, 1880 előtt született, mindkét szülője Szilágy megyéből származott): *ant* ‘kacsa’; **xaləs** („ritkábban: *barxəs*”) ‘barhesz’; *cvēbn-* ‘mazsola’; *iksl-* ‘váll’; *tāb-* ‘süket’, *dus - raxtə āg* ‘a jobb szem’; **bajmer** ⊙ *bāmer* ‘fák’; *hēnig* ‘méz’; *kīndlex* és **húməntašn** ‘purimi sütemény’.

9. Kápolnokmonostor (M. S., férfi, 1903-ban született, apja ugyanott született, nagyapja Csehországból származott, anyja Husztról): **tojp** ‘süket’; **špajen** ‘köpni’; *ousgešpibn* ‘köpött’; **kemən** ‘fésülni’; *barxəs* ‘barhesz’; *nədn* ⊙ **nidán** ‘hozomány’; **bojdek-xúməc zān** ‘a kovász rituális megkeresése’; *čvekš* [!] ‘szilva’; *ər tit əm məkanə zan* ‘irigyli’; *ban zəjdn* ‘a nagypapánál’.

10. Beszterce (H. K., férfi, 1935 előtt született): **ojr** ‘fül’; **ojk** ‘szem’; *cištāt* ‘lassan’; *hemət* ‘ing’; **vajxər** ‘puhább’; *čvečkən* ‘szilvák’; *cvejbn* ‘mazsolák’; **xalə** ‘barhesz’; *drajdərl* ‘trenderli’ (**drajdl** × *trenderl*).

11. Hídalmás (D. F., férfi, 1910-ben született): **lajtər** ‘létra’; *vajs lajləx* ‘fehér lepedő’; *krimp* ‘görbe’; *vī šlojftəc* ‘hol alszol?’; *hemət* ‘ing’; **tojp** ‘süket’; **nižvajnc** ‘ne sírj’ (de nyugati jiddis szórenddel).

12. Kolozsvár (A. F., férfi, 1890 előtt született): **bojm**, **bajmər** ‘fa, fák’; *bīr* ‘körte’; **lajtər** ‘létra’; *rāxərt a fajf* ‘pipát szív’; **aksl** ‘váll’; *gəšpiɡn* ‘köpött’; **du** ‘itt’; **nuz** ‘orr’; *ásə* ‘egészségedre’.

13. Magyarfráta, Kolozsvártól 38 km-re keletre (H. M., férfi, 1864-ben született): **cīg** ‘kecske’; *ant* ‘kacsa’; *gejstə* ‘mész’; **lajcəs** ‘pióca’; *orm* ‘kar’; *taš* ‘zseb’; **gəpasət** ‘legelt’.

14. Tövis (M. S., nő, 1920 előtt született, apja Radymnóból, Lengyelországból származott, anyja Keresztúrról): *šnouftl* ‘orrhangon beszél’; **tojb** ‘süket’ ⊙ *tāb* „a Bánátban”; *iksl* ‘váll’; *bārfəsik* ‘mezítláb’; *hemət* ‘ing’; *gəšlufn* ‘aludt’; **vajxər** ‘puha’; *barxəs* ~ **xaləs** ‘barhesz’; *jarbm* ‘élesztő’; *kejs* ‘sajt’; *švāf* ‘farok’; *māzl* ‘egérke’.

15. Hunyadvár (E. L., nő, 1882-ben született, apja Szászvárosból származott, az ő apja Galíciából, anyja Hunyadvárról, az ő szülei Szigetről): *kempn* ‘fésül’; *cing* ‘nyelv’ (ahol az *i* enyhén kerekített);

gɾepəcn ‘bőfög’; hajsex ‘hívnak engem’; āx ‘szintén’; vajnc ništ ‘ne sírj’; špajbəxc ‘köpet’; tojb ‘süket’.

3.12. ÉRTÉKELÉS: Bár kulturális szempontból az Unterland térségében egyértelmű volt a haszid befolyás, nyelvileg, mint ezt a fenti példákból is jól látható, ez nem jelentette azt, hogy ezzel párhuzamosan a centrális jiddis (CY) is egyértelműen felülkerekedett volna. Vitathatatlan, hogy egyszerre vannak jelen a nyugat-Kárpát-medencei és a centrális jiddis elemek. Ezen példák egyrészt árnyalják Beranek azon elméletét, hogy az Unterland és Kárpátalja területén ne éltek volna zsidók a galíciai bevándorlások előtt,⁴⁵ másrészt pedig alátámasztják Fischer és Weinreich feltételezését, hogy egy nyugat-Kárpát-medencei jiddist beszélő őslakossághoz érkeztek centrális jiddist beszélő bevándorlók (vö. §1.321).

A nyugat-Kárpát-medencei és a centrális jiddis dialektológiai elemek keveredése véletlenszerűnek tűnik. Nem lehet pontosabb földrajzi határvonalakat sem meghatározni.⁴⁶ Az egyetlen meghatározó tényező a nyugati és centrális jiddis elemek arányában az, hogy milyen arányban és milyen frissen érkeztek Kárpátaljáról és Galiciából az illető családtagjai.

Több megjegyzés is arra enged következtetni, hogy a centrális jiddis variánsok nagyobb presztízzsel bírtak, vagy modernebbnek számítottak (12. különösen a 4. példákat). Egyértelmű, hogy az oberlandi adatközlők esetében a haszid Unterland iránti kulturális megvetés (l. §2.12 g.) nem tükröződik a nyelv kapcsán.

⁴⁵ Beranek, Franz J.: *Sprachgeographie...*, i. m., 1949. 39: die „Beskiden und Waldkarpathen [...], an deren Füße [...] allerdings die weiten [zu Beginn der Neuzeit] judenleeren Gebiete Nordostungarns und Siebenbürgens lagen. [...] [Die] Spiegelung im Sprachlichen [des Einstromens von Ostjuden] stellt das Vordringen des Ostjiddischen in Nordostungarn dar.”

⁴⁶ Legalábbis annak alapján, hogy milyen arányban vannak nyugat-Kárpát-medencei és centrális jiddis elemek. Az Unterland északi szélén és a Kárpátalján alakultak ki fonológiai izoglosszák. Beranek (pl. *Sprachgeographie...*, i. m., 1949. 30) leír egy *o > a* (*oj > aj*) váltást Nagymihály és Töketerebes (Třebišov) környékén, a Laborc és a Bodrog folyók mentén; az *Atlas...* kutatásai palatalizációt (*ki, ke > ci, cé*) mutatnak ki a csehszlovák határ mentén Szigettől (*a ci mit a cíbl* ‘tehén és borjú’). Szlovák, illetve ukrán jövevényszavak szempontjából is kell eltéréssel számolni.

Viszonylag gyakoriak a keveredések és a hiperkorrekciók – ezek bizonyára azzal magyarázhatók, hogy a kevert dialektus földrajzilag viszonylag távol alakult ki a tiszta dialektusoktól.

Az Unterland területén úgy tűnik, a nyugati jellegzetességek közül legkönnyebben az elől képzett magánhangzók kerekítése szűnt meg. Az *y* hang csak szórványosan fordul elő, az 1. és a 15. példák esetében. Többnyire a nyugat-Kárpát-medencei *ā* és *ē* hangok sem álltak ellen a centrális jiddis *aj* hatásának. Olyan egyének vagy közösségek esetében azonban, ahol a Kárpátokból érkező bevándorlás hatása kevésbé volt érezhető, inkább maradtak meg a nyugati jellegzetességek. A nyugat-Kárpát-medencei *jbm* ellenáll a centrális jiddis *jən* szóvégnak; a ‘köp’ ige ragozásában múlt időben gyakran megmarad a nyugat-Kárpát-medencei *gəšpibn*, miközben a főnévi igenév esetében inkább a centrális jiddis *špājən*. A szókincs terén nincs egyértelműen látható tendencia, de az adatok statisztikai elemzése kimutathatná, hogy milyen arányban helyettesíthetők egymással a különféle variánsok, ami érdekes lehetne.

Ellentétben az imént felsorolt és bemutatott fluktuációval, az Unterlandon használt jiddis két fonológiai elem esetében megdöbbentően egységesen a centrális jiddis variánst preferálja a nyugat-Kárpát-medenceivel szemben: 1. tisztán, a szópadlás elülső részén pergeti az *r* hangot minden helyzetben, még mássalhangzó előtt is; 2. hangsúlyos, hosszú magánhangzó és diftongus után, illetve hangsúly utáni szótagban megtartja az *n* szóvéget. Ez utóbbi jelenség olyan gyakori, hogy az Unterlandon nemcsak olyan esetekben használják a centrális jiddis alakot, mint *hōn/hun* ‘kakas’, *dīxənən* ‘dűchenolni, papi áldást mondani’ stb. (vö. WTCp *hō*, *dīxənə*), hanem ezek alapján egyértelmű hiperkorrekcióval létrejönnek olyan alakok is, mint *nunt* ‘szegély’, *rund* ‘kerék’, *rejndl* ‘kis kerék’ (WTCp *nōt*, *rōd*, *rēdl*; CY *nut*, *rud*, *rejdl*).

3.2. Egyedi unterlandi jellegzetességek

Az unterlandi jiddis sajátos hangtani jelensége az *ur* (*uər*) olyan helyzetekben, ahol a nyugat-Kárpát-medencei jiddisben *ōr* van, a centrális jiddisben pedig *ojr*. Gyakran lehet hallani olyan alakokat, mint *gəfrurn* ‘fagyott’, *gəburn* ‘született’, *fərlurn* ‘elveszett’, *ur* ‘fül’, *tur* ‘kapu’ stb. Elképzelhető, hogy ez viszonylag friss változás,

amely úgy jött létre, hogy az egyébként megfigyelhető WTCp δ : CY u változással párhuzamosan ad hoc jelleggel az δr is megváltozott.

Három szembetűnő jellegzetessége van az unterlandi kiejtésnek: 1. a felső nyelvéllással és elől képzett rövid i hang; 2. az alsó nyelvéllással képzett svá hang, különösen azon szótagi n előtt; 3. a k és a g hangok palatalizációjának hiánya e és ∂ előtt. A *ganimən* szó unterlandi kiejtésén lehet látni mindhárom jellegzetességet.

Ezek a fonetikai részletek lehet, hogy mind magyar hatásra alakultak ki. Az unterlandi jiddis beszéd intonációja, ahogy arra Fischer is utalt, szintén nagyon hasonlít a magyaréra. Az interjúfelvételeken szerepelnek olyan példák, ahol a másodlagos hangsúly a szavakban szintén olyan nyelv ritmusára emlékeztet, ahol a hangsúlynak nincs megkülönböztető jellege (*xásənə gəhat* ‘megházasodott’; *kósənən* ‘nyírni’). Hosszú magánhangzók előfordulása hangsúlytalan szótagban szintén erre utal (pl. *minkāč* ‘Munkács’).

Az unterlandi jiddis szókincsbeli egyediségei közé tartoznak olyan példák is, mint *ləojləm* ‘igazából’; *ajbæg* ‘mindig’ (máshol mindkettő: ‘örökké’). De a legtöbb szókincsbeli sajátosság valószínűleg a magyar hatására alakult ki.⁴⁷ A ‘kancsal’, ‘pulyka’, ‘patkó’ szavak például az unterlandi jiddisben *konči*, *pujkə*, *pótkou*. A perifrasztikus igeragozás, amelyet az oberlandi jiddisből vettek át az Unterlandon, viszonylag könnyűvé tette magyar igék beemelését a nyelvbe, például (14) *er tīt dadogni* és *er dadogot* ‘dadog és dadogott’. Előfordulnak tükörfordítások (mint pl. *oufkimən* ‘felkelni’) és keveredések is (pl. *oləx* ‘román’, vö. CY *vūləx* és magyar *oláh*), amelyek szintén mind a magyarral való állandó kapcsolatra utalnak.

A magyarral való állandó kapcsolat hatására, illetve amiatt, hogy ezzel párhuzamosan egyre ritkább volt az érintkezés egyéb, nagyobb jiddisül beszélő közösségekkel, a nyelvten területén nagyon sok analóg képzés terjedt el. Például (12) a *nuz* többes számaként előfordul a *nuzn*, szemben a *nejzər* vagy *nejz* alakokkal vagy azok

⁴⁷ Fischer, Jechiel: *Das Jiddische...*, i. m., 1936.; Beranek, Franz J.: *Yidish in Tshekhslovakay...*, i. m., 1936. 67.

melletti alternatívaként (15).⁴⁸ Érzékelhető bizonytalanságot lehet látni a főnevek nemével (11: *dər brik, dər fas*) vagy az igék múlt idejű segédigéjével kapcsolatosan (12: *hot gəkimən*). Szembetűnő, hogy ezen esetekben gyakori, hogy a „litván” alak fordul elő – valószínűleg az indokolja ezt a jelenséget, hogy a kis népsűrűség és a földrajzi periféria hatására párhuzamosan, bár egymástól függetlenül alakultak ki ugyanazok a jelenségek a 16. századi Litvániában és a 19. századi Magyarországon.

3.3. A német hatás egyedisége a Kárpát-medencei jiddis esetében

Az oberlandi és unterlandi jiddis dialektusok összehasonlításakor a kelet-Kárpát-medencei (unterlandi) jiddisben sok olyan elem tűnik ki, amely nem a centrális jiddis hatását mutatja, de nem jellemző az oberlandi jiddisre sem. Több unterlandi interjúalany említett például szinonimapárokat, mint *igərkəs/imorkn* ‘uborkák’, *berəkəs/cviklax* ‘cékla’, hozzátevé, hogy a párok első eleme Máramaros vidékére jellemző, a második az Oberlandra, miközben az oberlandi interjúalanyok ugyanezekre a szavakra azt mondják, hogy *gurkn* és *rojtə rȳbn*. Ezt a rejtélyt a szavak magánhangzóinak segítségével lehet megmagyarázni: bizonyára újabb keletű jövevényszavak az irodalmi németből vagy az osztrák beszélt nyelvből (egyébként a **gyrkn, *rȳbn* alakokra számítanánk). Hasonlóképp, az olyan unterlandi szinonimapárok esetében, mint *knojt/cojxn* ‘kanóc’, *vāmpərləx/rībəsləx* ‘ribizli’, *vāntroubn/vajmpər* ‘szőlő’, *kartófl/grumpīrn* ‘krumpli’ az egyik elem centrális jiddis eredetű (az első a felsorolásban), és így rekonstruálhatjuk, hogy a második elem valószínűleg újonnan lett lecserélve az Oberland területén a német *doxt, johánəsbərn, vājntraubn* és *ē(r)depl* (a jiddisizált *p*-vel) alakokkal. Elképzelhető ezek analógiájára, hogy a *zəktȳx* ‘zsebkendő’, ami a *taš* ‘zseb’ mellett egyaránt elterjedt az Oberland és az Unterland területén, rekonstruálható egy korábbi **zak* ‘zseb’ alak is.

⁴⁸ Ezek a szórványosan előforduló *nūzn/nōzn* alakok megkülönböztetendők a *nōzn* alakokkal az Oberland legnyugatibb részén (ami lehet, hogy német hatására alakult ki, l. §3.3); l. Weinreich, Uriel: *Nozn, nezər, nez...*, i. m., 1960. 81–90.

Ez a néhány példa emlékeztetőként szolgálhat arra, hogy míg a 19. századi Kárpát-medencei jiddis nyelvtörténet az Unterland területén volt a legviharosabb, az Oberland sem maradt egy eltűnt idő konstans nyelvemléke, hanem, ahogy azt Fischer már megfogalmazta, újabb nyugati hatás hullámai érezhetők ott, osztrák német forrásokból.⁴⁹

4. Konklúzió

4.1. Mint azt láthattuk, a *Language and Culture Atlas of Ashkenazic Jewry* elkészítéséhez végzett kutatások eddigi elemzése megerősítette azt a feltételezést, hogy a Kárpát-medencei jiddisnek van egy nyugati és egy nem nyugati variánsa. Mindemellett megalapozta azt is, hogy a nyugat-Kárpát-medencei jiddist nyugati jiddisként kategorizáljuk. Egyben kiemelte annak fontosságát, hogy határozottan megkülönböztessük az északi, cseh–szlovák területet, ahol a Kárpát-medencei jiddis két eredeti variánsa élesen elkülönült egymástól, illetve a déli, osztrák–magyar–román területet, amelynek jelentős részén egy kevert dialektus alakult ki. Meghatároztuk a dialektusok találkozásának vallásos közeget és néhány etnográfiai párhuzamát, továbbá elkészítettük a kevert dialektusok elsődleges leírását.

4.21. Az Oberland és Kárpátalja közötti határozott különbségek ellenére – akár kulturális határról beszélünk, mint az északi szakaszon, vagy keveredésről, mint az unterlandi területek esetében – az mindenképpen egyértelmű, hogy a nem keveredett dialektusok között is állandó kapcsolat állt fenn. Az interjúalanyok egyértelműen tudtak „oberlendish”-nek azonosítani olyan alakokat, mint *hemət* ‘ing’, vagy *cištāt* ‘lassan’, és nemcsak azok, akik olyan helyekről érkeztek, mint Alsóapsa (C), hanem olyan, a keveredéstől távol eső helyekről is, mint Toruń (B) vagy Kurima (A). Ellenérzésüknek adtak hangot az Unterland magyarosodása kapcsán, de az Oberland

⁴⁹ Vö. Hutterer, Carl J.: *The Phonology...*, i. m., 1965. A német diaszpóra hatása a jiddisre külön kutatást igényel. Ha Galícia és Volhínia területét nézzük, meg kell azt is vizsgálni, hogy a jiddis milyen hatással volt a Kárpát-medencei németre; vö. Weinreich, Uriel: *Yiddish and Colonial German...*, i. m., 1958. 410.

említése tiszteletet váltott ki belőlük, bizonyára a nyugat-felvidéki rabbinikus iskolák jó hírnevének köszönhetően.

4.22. Az Oberland területén sokkal ismertebbek voltak az unterlandi formák, a kárpátaljai vagy galíciai örökség. Az Oberland létszámban kisebb és lassabban növekvő zsidósága szinte bárhol találkozhatott a szinte robbanásszerűen terjeszkedő haszid Unterland világával. A kifejezéseket és szokásokat ritkán vették ugyan át,⁵⁰ de az oberlandi interjúalanyok (1–7. számú települések a térkép oberlandi térségében)⁵¹ első rákérdezés után részletesen meg tudták magyarázni azokat. Az Unterland kulturális lendületességét és az Oberland viszonylagos tompaságát jól kifejezi az a tény, hogy oberlandi interjúalanyoknak arra a kérésre, hogy mondjanak példát jellegzetes zsidó zenére, csak haszid dallamok jutottak az eszükbe, amelyet az általuk annyira megvetett terjengős közegtől vettek át.

4.3. A Kárpát-medencében elterjedt mindkét fajta orthodoxia esetében fontos elv és gyakorlat volt a jiddis fenntartása. Már említettük (§2.12.7.), hogy a Hatam Szofer mozgalma milyen jelentős szerepet tulajdonított a jiddisnek a német elleni, asszimilációellenes harcban. A kelet-Kárpát-medence haszid világában a jiddisnek legalább ekkora szerepet tulajdonítottak a szekularizáció és az ezzel párhuzamos magyarosodás elleni küzdelemben. Egy Tövisből származó interjúalany, a harmincas éveiben járó nő, aki elégedetlen volt gyerekei állami vallásos iskolájával Bnei Brakban, Izraelben, mert le kellett vágniuk a pajeszukat, folyékony, idiomatikus jiddist, tanult kifejezéseket használva mesélte, hogy szülővárosában szombatoként volt a piac, és külön óvintézkedésekre volt szükség, hogy a zsidók ne hogy fokozatosan bevonódjanak a „gonosz” város társadalmi rendszerébe,

⁵⁰ Mint Fischer, Jechiel: *Das Jiddische...*, i. m., 1936. 92., mi sem találtunk példát az $\bar{o} > u$ változásra a nyugat-Kárpát-medencei jiddis esetében. Beranek, aki azt állította, hogy ez a változás gyakori volt a nyugat-Kárpát-medencei jiddis esetében általában, a centrális jiddis hatásával magyarázta ezt (pl. Beranek, Franz J.: *Yidish in Tshekhslovakay...*, i. m., 1936. 70.). Ha Beranek adatai helyesek is – nem nevez meg semmi forrást, nem ír le kutatást –, a magyarázata alaptalan, mert az $\bar{a} - \bar{o} - \bar{u}$ hátul képzett magánhangzók rendszerében, ha az $\bar{u} > \bar{y}$, az \bar{o} palatalizációja során lánc-reakció alakulhat ki: az elzászi jiddisben például, miután az \bar{u} palatalizálódott, egybeolvadt az o és az u hang.

⁵¹ A számok által jelölt helységek a következők: 1. Lakompak, 2. Pozsony, 3. Mogendorf, 4. Dunaszerdahely, 5. Tét, 6. Vác, 7. Paks.

mert ez csak a szombat megszenteltetéséhez vezethetett volna. „Apám ezért ragaszkodott ahhoz – mondta –, hogy minden gyerek, a fiúk és a lányok egyaránt jiddisül beszéljenek, és ne magyarul.”

Mivel a jiddis használata a Kárpát-medencében egyértelműen a vallásos szigorhoz kapcsolódott, az itt kialakuló kvázi-jiddisista mozgalom gyakorlatilag nem keltette fel a 19–20. században a Kárpátoktól északra virágzó jiddis kulturális világ érdeklődését. De nem szabad, hogy ez állandó űrt hagyjon a jiddis nyelvészet és etnográfia területén. Szerencsére ezt az űrt az utóbbi időben több, a Kárpát-medencéről szóló tanulmány is elkezdte kitölteni.

Feltétlenül hangsúlyozni kell, hogy most különösen időszerű a Kárpát-medence zsidóságának nyelvészeti és etnográfiai kutatása. A haszidizmus és az ultraorthodoxia virágzása az Egyesült Államokban és Izraelben nagyon jelentős mértékben a Kárpát-medencéből, pontosabban az Unterlandról érkező bevándorlók erőfeszítéseinek köszönhető. Köreikben a jiddis nyelv sokkal mélyebb gyökereket eresztett, és ők sokkal sikeresebben adják át a következő generációknak, mint bármely más társadalmi csoport. Így az unterlandi dialektus, amely eddig viszonylag fiatal kora és hibrid jellege miatt kevésbé tűnt fontosnak a jiddis történeti dialektológia számára, sok más dialektust túl fog élni, amely pedig korábban alakult ki, vagy jelentősebb volt a jiddis irodalom és kultúra fejlődéstörténetében. Olyan jelentőségre tesz szert, amilyenben nem volt része ott, ahol kialakult.

Fordította: Komoróczy Szonja Ráhel

Irodalomjegyzék

Beem, Hartog: *Jerosche*. Assen, 1959.

Ben-David, Joseph: The Beginnings of Modern Jewish Society in Hungary in the First Half of the 19th Century. In: *Jewish History*. 1997, 1. szám (11), 57–97. [Magyarul, Haraszi György kiegészítéseivel Jozsef ben Dávid: A modern zsidó társadalom kezdetei Magyarországon a 19. század elején. In: Michael K. Silber (ed.): *Magyar Zsidó történelem – másképp*. Budapest, Múlt és Jövő, 2007. 97–137.]

- Beranek, Franz J.: *Die jiddische Mundart Nordostungarns*. Brünn–Leipzig, 1941.
- Beranek, Franz J.: Jiddisch. In: W. Stammer (ed.): *Deutsche Philologie im Aufriss*. Berlin, 1952; 1957.
- Beranek, Franz J.: Sprachgeographie des Jiddischen in der Slowakei. In: *Zeitschrift für Phonetik und allgemeine Sprachwissenschaft*. 1949, 3. szám, 25–46.
- Beranek, Franz J.: Yidish in Tshekhoslovakay. In: *YIVO-Bleter*. 1936, 9. szám, 63–75.
- Beranek, Franz J.: Zur jüdischen Volkskunde in der Tschechoslowakei. In: *Sudeten-deutsche Zeitschrift für Volkskunde*. 1931, 4. szám (1). 119–121.
- Beranek, Franz J.: Zur westjiddischen Wortgeographie. In: *Mitteilungen aus dem Arbeitskreis für Jiddistik*. 1956, 1. szám, 37–40.
- Birnbaum, Solomon: Jiddisch. In: *Encyclopaedia Judaica*, Vol. 9. Berlin, 1932. 119.
- Fischer, Jechiel: *Das Jiddische und sein Verhältnis zu den deutschen Mundarten*. Leipzig, 1936.
- Garvin, Paul L.: The Dialect Geography of Hungarian Yiddish. In: Uriel Weinreich (ed.): *The Field of Yiddish*. 1965, 2. 92–115.
- Giniger, Chayim: Di korespondents A. Landoy – L. Shayneanu. In: *YIVO-Bleter*. 1938, 13. szám, 275–300.
- Herzog, M. et al (eds.): *The Language and Culture Atlas of Ashkenazic Jewry*, vols. 1–3. Tübingen, 1992–2000.
- Hutterer, Carl J.: „Adalékok a felföldizmus kérdéséhez”, In: *Magyar Nyelv*. 1961, 57, 213–214.
- Hutterer, Carl J.: The Phonology of Budapest Yiddish. In: *The Field of Yiddish*. 1965, 2. szám, 116–146.
- Mark, Yudl (ed.): *Yuda A. Yofe-bukh*. New York, 1957.
- Noble, Shlomo: *Khumesh-taytsh*. New York, 1943.

- Prilutski, Noyekh: *Tsum yidishn vokalizm*. Varsó, 1920.
- Seltmann Rezső: „Szofér, Mózes”. In: Ujvári Péter (szerk.): *Magyar zsidó lexikon*. Budapest, 1929. 860–861.
- Swadesh, M.: Sociologic Notes on Obsolescent Languages. In: *International Journal of American Linguistics*. 1948. 14. szám, 226–235.
- Trost, Pavel: Yiddish in Bohemia and Moravia: the Vowel Question. In: *The Field of Yiddish*. 1965, 2 szám, 87–91.
- Veynger, Mordkhe: *Yidishe dialektologye*. Minsk, Vaysrusisher Melukhe-Farlag, 1931.
- Weinreich, Max: Di sistem yidishe kadmen-vokaln. In: *Yidishe shprakh*. 1959, 20. szám, 65–71.
- Weinreich, Max: Hungarian Yiddish. In: *Algemeyne yidishe entsiklopedye*. Párizs, 1934. Vol. 1, col. 322.
- Weinreich, Max: Rashe prokim vegn mayrevdikn yidish. In: *Yidishe shprakh*. 1953, 13. szám, 35–69.
- Weinreich, Max: Yidish. In: *Algemeyne yidishe entsiklopedye*. Suppl. vol. 2. Párizs, 1939. 23–90.
- Weinreich, Uriel: Cultural Geography at a Distance. In: *Proceedings of the Annual Spring Meeting of the American Ethnological Society*. Seattle, 1963.,. 27–39.
- Weinreich, Uriel: Four Riddles in Bilingual Dialectology. In: *American Contributions to the Fifth International Congress of Slavists, Sofia, 1963*. Hága, 1964. 335–359.
- Weinreich, Uriel: Ha-ivrit ha-askenazit ve-ha-ivrit se-be-jidis. In: *Lesonenu*. 1960, 61. szám.
- Weinreich, Uriel: Multilingual Dialectology and the New Yiddish Atlas. In: *Anthropological Linguistics*, 1962, 4. szám, 6–22.
- Weinreich, Uriel: Nozn, nezer, nez: A kapitl gramatishe geografye. In: *Yidishe shprakh*. 1960, 20. szám, 81–90.
- Weinreich, Uriel: Vegn a nayem yidishn shprakh- un kulturatlas. In: *Di goldene keyt*. 1960, 37. szám, 47–57.

Weinreich, Uriel: Yiddish and Colonial German: the Differential Impact of Slavic. In: *American Contributions to the Fourth International Congress of Slavicists, Moscow, 1959*. Hága, 1958. 369–421.

ZSIDÓ HAGYOMÁNY ÚJ SZEMPONTOKKAL

KOMORÓCZY SZONJA RÁHEL*

Aser Zelig Weiss, a munkácsi vőfély¹

A két világháború közötti években Munkács (Mukačevo, Mukacseve; ma Ukrajna) zsidó kulturális, vallási és politikai életének egyik meghatározó alakja volt Aser Zelig Weiss, *badkhen* ('vőfély'), jiddis költő, újságíró és író. Életéről és személyéről viszonylag kevés forrás áll rendelkezésre. Valószínűleg Nagymihályon (Michalowitz, Michalovce; ma Kelet-Szlovákia) született a 19. század második felében, és először Szigeten (Máramarossziget, Sighetu Marmătiei; ma Románia), majd Munkácson élt és dolgozott. A legfontosabb és legrészletesebb forrásnak életével és személyével kapcsolatosan Sh. Y. Dorfson (Smuel Jakov Herrendorf, 1900–?) írásai számítanak, aki 1921–1931 között jiddis vándorszínházakkal bejárta az akkori Csehszlovákia területét, és közben számos zsidó, és különösen jiddis újságnak küldött cikkeket, tudósításokat.² Többek között Kárpátaljáról, az ottani jiddis nyelvről, színházról, kultúráról és sajtóról is jelent meg írása olyan jelentős újságokban, mint a varsói *Der Moment*-ben, a *Literarische Bleter*-ben vagy a New York-i *Morgen Zhurnal*-ban és a *Forverts*-ben.³ És bár ezek leginkább szubjektív, irodalmi

* A szerző az MTA TK Kisebbségkutató Intézetének tudományos munkatársa, komoroczy.szonja@tk.mta.hu.

¹ A jelen tanulmány egy, a *16. Symposium für Jiddische Studien in Deutschland* című konferencián (Trier, 2013) tartott jiddis nyelvű előadás átdolgozása.

² Niger, Shmuel – Shatzki, Jacob (szerk.): *Leksikon...*, i. m., 1956. Vol. 3, 77-79.

³ A jiddis címek és idézetek a jiddis tudományos életben általában elfogadott YIVO (angolos) átírási rendszere szerint szerepelnek.

beszámolókként állják meg a helyüket, rájuk támaszkodik a modern jiddis irodalmi *Leksikon* Aser Zelig Weissről szóló szócikke is.⁴

A szigeti példa

Máramarossziget pezsgő zsidó vallási és kulturális központ volt a 19. század utolsó évtizedeiben, amikor Aser Zelig Weiss odakerülhetett.⁵ 1834-től a város a sátoraljaújhelyi *rebe* (haszid rabbi), R. Mose Teitelbaum (1759–1841) leszármazottainak a befolyása alatt állt: először rövid ideig R. Eliezer Niszan Teitelbaum (1786–1854) volt a város rabbija, majd 1858-tól a fia, R. Jekutiel Jehuda Teitelbaum (fő műve alapján: 'a Jitev Lev', 1808–1883), aki megalapította a városban az ország első haszid *jesiváját*, és őt követte az ő fia, R. Hananja Jom-Tov Lipa Teitelbaum (1836–1904). A Teitelbaum-dinasztia nagy hatással volt nemcsak a város, hanem az egész tágabb térség zsidóságára, és hatásuk mind a mai napig jelentős: Hananja Jom-Tov Lipa Teitelbaum kisebbik fia, R. Joel Teitelbaum (Joelis; 1887–1979) volt a szatmári (Szatmárnémeti, ma Satu Mare, Románia) *rebe*, az ő követői a szatmári haszidok – ez az egyik legnépesebb haszid közösség ma, a vészkorok vége óta Williamsburg (Brooklyn, NY) központtal.

1874-től Sziget fontos héber nyomdászati központ is volt.⁶ Közel 200 héber és jiddis könyvet nyomtattak a városban – jelentős részük szigorúan vallásos mű volt. Az orthodox vallásos, döntően haszid közegben, a sok vallásos könyv mellett, az I. világháború előtti időszakban összesen hat héber és tíz jiddis újság és időszak kiadvány is megjelent Szigeten, és ezek arculata a könyvekhez képest határozottan újszerű volt: egyértelmű, hogy a modernizáció,

⁴ Dorfson ide vonatkozó írásai közül l. különösen Dorfson, Sh. Y.: *Der yikhes...*, i. m., 1929. L. még Niger, Shmuel – Shatzki, Jacob (szerk.): *Leksikon...*, i. m., 1956. Vol. 3, 396-397.

⁵ Schön, Dezső: *Istenkeresők ...*, i. m., 1935; Grünwald, Jekutiel Juda: *Macevet kodes...*, i. m., 1951/52; Gross, S. J.– Kohen, Jichak Joszef (szerk.): *Szefer Marmaros...*, i. m., 1983; Alfassi, Yitzhak – Netzer, Eli – Szalai, Anna (szerk.): *The Heart Remembers...*, i. m., 2003; Keren-Kratz, Menachem: *Maramaros-Sziget...*, i. m., 2013.

⁶ Ben-Menahem, Naftali: *Mi-szifrut Jiszrael be-Hungaria*, i. m., 1958; Uő.: *Hadufusz ha-ivri be-Sziget*, i. m., 1969.

az újítás, a cionizmus, a szekularizáció, az akkulturáció az időszaki sajtó területén jelentkezett először.⁷

Szigeten akkoriban a zsidó kulturális élet meghatározó alakja volt Hirsch-Leib Gottlieb Szigeter (Herman Gottlieb / Hirs Leib Szigeter; 1829–1930),⁸ héber és jiddis költő, híres *badkhen*, a helyi jiddis és zsidó újságírás atyja. Vőfélyként Galícia, Magyarország és Románia gazdagjai és rabbijai hívták esküvőkre, verseit és *purimi*⁹ paródiáit lelkesen olvasták, szavalták, adták elő a környék *jesiva*-diákjai. Ötvenévesen újságkiadásba kezdett: héber újságot adott ki *Ha-Semes (A Nap)* címen először 1878–1879-ben Szigeten, majd 1887-től Kolomijában. Pár év után visszatért Szigetre, és élete végéig számos további héber és jiddis újságnak is alapítója és főszerkesztője, szerkesztője, újságírója volt. Újságjaiban fontos helyet kapott a társadalomkritika, érződik a modernizáció, a cionizmus iránti szimpátiája. Publicisztikai írásain kívül Heine, Goethe és Schiller verseit fordította héberre, és írt saját verseket is jiddisül. A lapjai által képviselt nézetek miatt állandó konfliktusban állt a helyi haszid ortodoxiával: R. Hananja Jom-Tov Lipa Teitelbaum több újságját is betiltotta, ellehetlenítette. Gottlieb nagy hatással volt Aser Zelig Weissre, életükben és pályájukban több párhuzam is található. Aser Zelig Weiss ráadásul Gottlieb lapjaiban, Szigeten kezdett publikálni, többek között a *Di varheyt* (1896) és a *Tsion* (1902–1906) hasábjain.

A munkácsi vőfély

Aser Zelig Weiss híressé Munkácson vált. Munkács, Szigethez hasonlóan, szintén fontos vallási, haszid központ volt a térségben. A város évtizedeken át a haszid Sapira-dinasztia befolyása alatt állt: 1825-ben néhány évig a dynów-i R. Cvi Elimelekh Sapira (1783–

⁷ Komoróczy Szonja Ráhel: Kárpátaljai zsidó sajtó..., i. m., 2013.

⁸ Rövid, szerkesztett önéletrajza megjelent utódai által posztumusz kiadott kötetében: Gottlieb, Hersh Leib: Avtoybiografi..., i. m., 1933. Lásd még Niger, Shmuel – Shatzki, Jacob (szerk.): *Leksikon...*, i. m., 1956. Vol. 2, 15-18.; Weingarten, Samuel ha-Kohen: Itonut..., i. m., 1959.; Bikl, Slomo: Sirim sel parasat-hajim..., i. m., 1978.

⁹ Purim: örömnep a bibliai Eszter könyvében leírt események, a perzsa uralom alatt élő zsidók megmenekülése emlékére; február–márciusra esik. Az ünnepi hagyományok része bohózatok, paródiák, vígjátékok, szindarabok (*purim-shpil*) előadása; az orthodox világban csak *purimkor* van ilyenre lehetőség.

1841) volt a helyi *rebe*, legközelebb 1881-től unokája, R. Slomo Sapira (1831–1893), majd 1893-tól annak fia, R. Cvi Hirs Sapira (1850–1913), és 1903-tól az ő fia, R. Hajim Elazar Sapira (1872–1937). Munkács és maga a dinasztia ez utóbbi idejében vált különösen ismertté, aki 1922-ben *jesivát* alapított a városban, amely a térség egyik leghíresebb és legnagyobb *jesivája* lett. Ő maga híresen/hírhedten szigorú volt és harcosan orthodox. Számos könyvet adott ki, csodarabbiként is nemzetközi híre volt, befolyása kiterjedt messze Munkácson és Kárpátalján túlra is. Halála után veje, R. Barukh Josua Rabinowitz (1913–1999) követte a rabbiszékben, majd a vészkorszak után az ő fia, R. Mose Leib Rabinovich (1940–) élesztette újjá a közösséget Boro Park (New York) központtal.

Ahogy Sziget, úgy Munkács is fontos héber nyomdászati központ volt. Az 1870-es évek elejétől több mint 400 héber betűs könyv jelent meg a városban – döntő többségükben szigorúan vallásos művek.

Itt, ebben a közegben kezdte pályáját Aser Zelig Weiss *badkhenként*. Eljegyzések, esküvők, körülmetélési lakomák, *purim* és *szimhat Tóra*¹⁰ alkalmából írt kuplékat, egyfelvonásos darabokat, bohózatokat és paródiákat. Műveihez a szövegen kívül a dallamot is ő szerezte, és általában saját maga adta is elő őket. Ezt írja róla Dorfson: „Volt szerencsém végignézni egy előadást *purimkor*, amelyet épp Aser Zelig Weiss szervezett egy munkácsi zsidó kocsmában, és legnagyobb meglepetésemre kiderült, hogy Aser Zelig kiváló humorista, komédiás is egyben.”¹¹ Az adott alkalmakhoz, családokhoz, helyszínekhez illesztett költeményei rendszeresen érintettek általános politikai, gazdasági, társadalmi témákat is. Verseiben sokszor keserű, kilátástalan képet festett a kárpátaljai zsidóság mindennapi életéről, az állandó szegénységről. A dallamok és a szövegek hamar népszerűvé váltak és elterjedtek a környéken.

Aser Zelig Weiss sokszor dolgozott együtt a munkácsi Kalmen Schusterrel (Kalmen Purem) is, aki a kor egyik helyi mókamestere, színésze volt; több mint harminc éven át írtak és adtak elő együtt

¹⁰ Szimhat Tóra: a Tóra örömnépe, amikor végéhez ér az éves zsinagógai Tóra-olvasási ciklus, és új ciklus kezdődik; a bibliai *smini aceret* (a gyülekezés nyolcadik napja) része, közvetlenül a sátoros ünnephez (*szukkot*), a harmadik zarándokünnephez csatlakozva; szeptember–októberre esik (héber).

¹¹ Dorfson, Sh. Y.: *Der yikhes fun yidish...*, i. m., 1929, 682.

purimi bohózatokat. Közös műveik egy része állítólag 1925-ben nyomtatásban is megjelent Munkácson *Aktuele purim-shpiln* címen (*Aktuális purimi darabok*) 32 oldalon – úgy tűnik azonban, hogy ennek nem maradt fenn példánya. Állítólag több kötetnyi verse, elbeszélése, színdarabja is megjelent még, mind a 19. századig hagyományosan jiddis szövegek nyomtatásához használt *mashket* (*vaybertaytsh-oysies*, azaz nő-német betűk, askenázi szemi-kurzív) betűtípussal – de ezek jelentős része sem elérhető ma.

Újságíró és író

Aser Zelig Weiss legismertebb, valamint legkönnyebben hozzáférhető műve satirikus hetilapja, amely 1924–1927 között jelent meg Munkácson *Der Munkatsher Humorist* (*Munkácsi Humorista*) címen. A lap mindössze négy oldalas volt, helyi hírekre és eseményekre reflektált, anekdotákat, vicceket tartalmazott, valamint jiddis, német és magyar hirdetéseket, reklámokat. Politikailag független volt, de különös gúnnyal írt a munkácsi zsidó belpolitikáról, a különféle haszid udvarok közötti harcról, a vallási köpönyegforgatásról. Egyik jellegzetes cikkében leírja, hogy Munkácson az egyetlen pártsemleges szervezet a Nem Imádkozók Egylete, amelynek tagjai minden zsinagógában és imaházban megtalálhatóak, különösen választások környékén.¹² Lapjával Aser Zelig Weiss úttörőnek számított Munkácson: a *Der Munkatsher Humorist* az egyik első jiddis újság volt a városban. Pár év múlva pedig már három másik jiddis hetilap is megjelent, együtt több mint ötezer példányban.¹³

Szatirikus lapján kívül Aser Zelig Weissnek két könyve ismert csupán: *Der Munkatsh–Belzer kherem* (*A Munkács–Belz viszály*)¹⁴ és *Der veltbarimter Khatskel* (*A világhírű Khatskel*).¹⁵ Mindkettő Munkácson jelent meg, kvadrát betűvel nyomtatva, *octavo*

¹² Weiss, Asher Zelig: Khevre „Eyn Mispalelin” be-Munkatsh..., i. m., 1925. 2.

¹³ Komoróczy Szonja Ráhel: A munkácsi jiddis sajtó a két világháború között..., i. m., 2013.

¹⁴ Weiss, Aser Zelig: *Der Munkatsh–Belzer kherem: Original und zehr humoristisch in 4 akten fir purim shpiele und familien unterhálte (!)*. Munkács, s. d. (S92 A 5190).

¹⁵ Weiss, Asher Zelig: *Der veltbarimter Khatskel: Lustshpil geeygnet fir bihne und privat-unterhálte (!)*. Munkács, Meisels, s. d. (S0=57 A 977).

(nyolcadrét) formátumban, és mindkettő Jeruzsálemben, az Izraeli Nemzeti Könyvtár gyűjteményében hozzáférhető.

A Munkács–Belz viszály

A két világháború közötti időszakban Munkács zsidó belpolitikai életét a helyi *rebe*, R. Hajim Elazar Sapira körül keletkező viták és konfliktusok határozták meg.¹⁶ Ő maga általában szigorú döntéseiről, anticionizmusáról, ultraorthodoxiájáról, harcos reformellenességéről, konfrontatív személyiségéről vált ismertté. A körülötte kialakuló konfliktusok közül a legjelentősebb a munkácsi és a belzi haszid udvarok közötti viszály volt. Az I. világháború következtében Galiciából Munkácsra érkező sok menekült között belzi haszidok is voltak, akiket kicsit később követett R. Jiszakhar Dov Ber Rokeah (1851–1926), a belzi *rebe* is. A két karizmatikus *rebe* és udvaraik között idővel komoly harc alakult ki, amely során a személyeskedést, rágalmakat, tettlegességet, sőt fizikai támadásokat sem mellőzték. Bár a belzi *rebe* 1923-ban végül elhagyta Munkácsot, a konfliktus ezzel még nem szűnt meg. A belzi haszidok saját hitközséget alapítottak „neológ” néven – a hatályos állami törvények miatt, amelyek értelmében egy községben minden zsidó irányzatból csak egy hitközség lehetett –, és ettől fogva a két hitközség harca még tovább mérgesedett. A harcba bevontak híres rabbikat Lengyelország, Galícia és Magyarország területéről, állami hivatalokat és még az igazságszolgáltatást is. Végül 1934-ben, hosszú tárgyalások után kötött csak békét a két udvar.

Aser Zelig Weiss egyik fennmaradt könyve ezt a viszályt karikírozza, *purimi* vígjáték formában, húsz oldalon, négy felvonásban *Der Munkatsh–Belzer kherem* címen. Dátum nem szerepel a könyvön. Kiadója a híres munkácsi héber nyomdász, Meisels Bernát. Érdekeség, hogy a címlapról kiderül a nyomda székhelye és Aser Zelig Weiss lakcíme is, és mindkettő az 1918 előtti nevével: a nyomda a Sugár utca 3. alatt működött, Weiss pedig a Pusztaköz 1-ben lakott. A téma alapján azonban egyértelmű, hogy a könyv jóval később, a vita hevében, már csehszlovák időben jelent meg, az 1920-as évek végén vagy az 1930-as évek legelején.

¹⁶ Komoróczy Szonja Ráhel: Rabbik, közösségek, belviszályok..., i. m., 2013. 184–195.

A darab főhősei a belzi haszid Kive-Feyvesh és felesége, aki pedig a munkácsi *rebe* zsinagógájába jár imádkozni. A pár folyton veszekszik, káromkodnak, szidják és átkozzák egymást. A férfi azon ügyködik, hogy feleségét az összes munkácsi hasziddal együtt *herem* (egyházi kiközösítés) alá helyezze, miközben a munkácsi haszidok a belzieket akarják kiközösíteni. A színen megjelenő szereplők – mindkét udvar hívei, városi és vidéki haszidok egyaránt – mind mószerolják, oda-vissza kiközösítgetik egymást. A konfliktusok oka általában valami jelentéktelen apróság, a kiközösítés maga pedig babonás szertartás csupán, zsidó vallási- és népszokások teljesen kusza egyvelege. Végül megszületik a megoldás: a munkácsi haszid Todros-Kasriel, akinek a felesége a belzi *rebe* híve, váljon el feleségétől, és tegye ugyanezt Kive-Feyvesh is, és cseréljék ki feleségeiket. A sikeres megoldásra és az új pár öröme a szereplők végül mind együtt, teljes egyetértésben és békességben isznak és mulatoznak.

A téma maga nagyon aktuális volt a két világháború közötti Munkácson, de komédiájában Aser Zelig Weiss nem valamelyik felet hibáztatja, hanem pártatlanul karikirozza az értelmetlen háborúzást; nem is kívülállóként ír a haszid világ ellen, hanem a tudatlanságot, az örök viszályokat gúnyolja – ezért is jelenhetett meg könyve a haszid körökhöz közel álló Meisels nyomdájában. A történet szálai azonban elvarratlanok és kuszák, az egyik szereplő neve megváltozik a történet során, mások váratlanul bukkannak fel vagy tűnnek el, a szöveg hemzseg a nyomdahibáktól, a rímek véletlenszerűek, a szöveg gyakran túl trágár. A könyvön végig érződik, hogy a pillanat hevében született, még az is lehet, hogy valóban rögtönzött, kocsmai *purimi* bohózat kiadása csupán.

Khatskel

Aser Zelig Weiss másik fennmaradt könyve, a *Der veltbarimter Khatskel* szintén vígjáték, és szintén *purim* alkalmából jelent meg. Ennél azonban a nyomtatás, a szöveg, a történet, a nyelv mind sokkal gondosabb, kimunkáltabb, átgondoltabb, jóval hosszabb is a szöveg: 64 oldalas, részben vers, részben pedig rímes próza. A korábbi jiddis irodalmi és könyvnyomtatási hagyománynak megfelelően címlapján a könyvet reklámozó rímes versike olvasható:

קויפֿטס ייִדישע קינדער האַצקעלס דבירים
וועט איהר האַבען אַליסטיגען פורים

Koyft's yidishe kinder Khatskels dvirem
vet ir hobn a listign pirem.

Khatskel meséjét vegyétek, zsidó gyerekek,
és vidám *purim*ban lesz eztán részetek.

A darab főszereplői az anyagi gondokkal küzdő Mordkhe Ehrenfeld és egyetlen gyönyörű lánya, Margit. Margit szeretett vőlegénye hét éve eltűnt – és Margit hét szűkös esztendeje várja, hogy visszatérjen. Helyette azonban Khatskel, a félnótás koldus és Aleksander Katz, egy dúsgazdag kereskedő jelennek meg. Mindketten szerelmet vallanak Margitnak, sőt Katz felajánlja vagyonát és segítségét is a családnak. Bár Margit hűségesen vár szerelmére, apja és a család jóléte kedvéért egy ideig hajlandó megjártszani magát Katznak. Khatskel azonban cselesen ráveszi Katzot, hogy az viccből adja össze őt és Margitot. Mire az apa odaér, már késő: elhangzott az eljegyzési mondat, és a zsidó vallás törvényei szerint Margit és Khatskel egymáséi. Apa és lánya kétségbeesnek. Katz szíve összetörik, de vezeklésképp és kárpótlásul felajánlja anyagi segítségét és támogatását a családnak. Amikor Khatskel és Margit végül kettesben maradnak, Khatskel leveti jelmezét, és kiderül, hogy ő a várva-várt vőlegény, és az egész színjátékot azért találta ki csupán, hogy boldogan és (Katz pénzének hála) gazdagságban éljenek együtt, míg meg nem hálnak. A történet maga tipikus vígjátéki elemeket tartalmaz, de közben a darab több szempontból is kifejezetten és tudatosan épít a zsidó kulturális hagyományra és parodizálja azt.

Mordkhe orthodox zsidó ember, hagyományos öltözetben (*sheyn yidish gekleydet* / „szép zsidósan öltözve”).¹⁷ A maradi, vallásos, öreg zsidó apa és a fiatal, szép lánya jellegzetes alakjai a 19. századi *haszkala* (zsidó felvilágosodás) héber és jiddis drámáinak, ahol tipikusan egy modern, tanult fiú csábítja el a lányt nyugatra, a nagyvilágba. Itt azonban a hagyományos *haszkala*-dráma elemei egy kicsit mind torzítva jelennek meg. Mordkhe és Margit neve már

¹⁷ Weiss, Aser Zelig: *Der velbarimter Khatskel*, 1.

önmagában is árulkodó: míg az egyik a vallásos világot és hagyományhűséget, a másik az erős asszimilációt, magyarosodást jelzi. Mindeközben apa és lánya egyaránt a két világ – vallásos és modern – között vannak, de egyik sem a magyar világ. A kérők közül pedig a világias, gazdag kereskedő üresfejű pozórnek bizonyul, a vallásos, együgyű, ágrólszakadt koldusról meg kiderül, hogy ő a megváltó – aki azonban a megváltást végül csellel, ármánnyal hozza el. A hagyományos jiddis *haszkala*-drámákban az apa jiddisül beszél, az ifjú szerető irodalmi németül (*Hochdeutsch*), a lány pedig vált a két nyelv között, attól függően, hogy épp kivel beszél. Itt ezzel szemben a kérők közül Khatskel idiomatikus jiddis dialektusban beszél, a kereskedő pedig leginkább németes jiddist (*jüdisch-Deutsch*) használ. Apa és lánya Khatskellel jiddist használnak, a kereskedővel németes jiddist, egymás között viszont keverten használják ezeket – mai szociolingvisztikai szakkifejezéssel: kódváltással beszélnek. Németül pedig épp Khatskel szólal meg, de csak a darab legvégén, immáron az igazi vőlegényként.¹⁸

ניין, הייליגע מארגיט, איך ווערדע דײַך נײַכט פֿערדאַמען,
וײַר ווערדען אים געגענטייל גליקליך לעבען צוזאַמען.

Nein, heilige Margit, ich werde dich nicht verdammen,
wir werden, im Gegenteil, glücklich leben zusammen.

Nem, drága Margit, nem hozok rád átkot,
sőt boldogan élünk, leszek a párod.

A különböző nyelv- és kódváltások bravúros ábrázolásával Aser Zelig Weiss rendkívül érdekes képet mutat be a kárpátaljai zsidóság egy bizonyos rétegének nyelvhasználatáról a két világháború közötti időszakban. A dualizmus korában a helyi zsidók egymás között döntően jiddisül beszéltek, héberül és arámiul imádkoztak és tanultak, a hatóságokkal és a környezetükkel pedig magyart, németet, rutént használtak. Margit magyar neve utalhat arra, hogy a századforduló környékén, amikor Margit születhetett, a beilleszkedés és a társadalmi felülemelkedés reményében erős magyarosodási

¹⁸ Weiss, Aser Zelig I.m. 62.

tendencia volt megfigyelhető a térség zsidósága körében. Az is látszik azonban, hogy a két világháború közötti időszakra a névválasztáson kívül a családban ebből más már nem maradt. Ebben az időszakban Kárpátalja Csehszlovákia része lett, és az államigazgatás, az állami iskolák nyelve a cseh volt, amit a zsidók közül sokan meg is tanultak. Bár Kárpátalján a cseh nem vette át minden téren a magyar szerepét, de a magyar és a magyarosodás a zsidó társadalom bizonyos rétegeiben – leginkább a darabban is látható egyszerű, vallásos zsidók körében – egyre inkább háttérbe szorult.

A beszélők által használt jiddis nyelvváltozat sokat elárult családi hátterükről, világlátottságukról, világnézetükről. A kereskedő által használt nyelvváltozat nyugat-Kárpát-medencei (West Trans-Carpathian / oberlandi) jiddis és német keveredése; ő valószínűleg a Felvidékről érkezett, és a jiddis elnémetesedése urizáló, asszimilációs gesztusnak tekinthető nála. Khatskel dialektusa ugyanakkor egyértelműen centrális (Central Yiddish / galiciáner) jiddis, olyan ember nyelve, aki soha nem távolodott el földrajzilag Galícia és a Kárpátalja területétől, vallásilag és kulturálisan az orthodox zsidó világtól. Apa és lánya magukban és egymás között kelet-Kárpát-medencei (East Trans-Carpathian / unterlandi) jiddist beszélnek, de két világ határán élve könnyedén váltanak nyugatiasabb és németesebb variánsra a kereskedővel, illetve centrális jiddisre Khatskellel.¹⁹ A völegény német szavai a mű végén azt mutatják, hogy a siker, a műveltség, a magasabb kultúra nyelve, az abszolút ideál a német volt – nem az akkori államhatalom, Csehszlovákia nyelve, és nem is a korábban szorgalmazott és népszerű magyar, hanem az Osztrák–Magyar Monarchia hivatalos nyelve volt a legnagyobb presztízzsel bíró nyelv. Ahogy azonban az általa elhozott boldogság csalásra épül, megkérdőjeleződik a nyugati világ kulturális felsőbbrendűsége is.

Aser Zelig Weiss fennmaradt műveire általában jellemző, hogy nem alkalmazkodott bennük egyik jiddis ortográfiai sztenderdhez sem – vagy mert nem ismerte azokat, vagy mert nem találta őket alkalmasnak az általa használt jiddis dialektus leírására. A szövegek mindenesetre a hallott szöveg fonetikus lejegyzésének tekinthetők, és

¹⁹ A különböző Kárpát-medencei jiddis dialektusok elemzését l. Weinreich, Uriel: *Western Traits in Transcarpathian Yiddish...*, i. m., 1964.

így a mai olvasó számára különösen érdekessé válnak. Egyik szembetűnő jellegzetesség, ami már az alcímben is látható, hogy a sztenderd és a galíciai jiddisben nem, a Kárpát-medencei jiddisben és annak elnémetesedett változataiban viszont nyilvánvalóan előforduló németes magánhangzókat a szövegben végig (a jiddis és héber szempontjából) rendhagyó módon az *alef* betű fölé tett *Umlauttal* jelöli – amit a tipográfiai gyakorlatban egyébként a héber betűs német (*jüdisch-Deutsch*) szövegek esetében használtak csak. Ezen túl felismerhetők a Kárpát-medencei jiddis megannyi fonetikai jellegzetességei, mint például az *o* palatalizációja vagy az *aj* monoftongizálódása, a jellegzetes nyelvtani alakok és sok-sok idiomatikus kifejezés is. Szembetűnő továbbá a magyar jövevényszavak, szóalakok, ragozások gyakorisága, például: *ikh muz, faterkam, dayn vish erfiln* („teljesítenem kell, faterkám, a kívánságod”),²⁰ vagy *kim aran in kokh, fin mitog veln mir trefn nokh tshipkelekh mit krimpirn* („gyere be a konyhába, délben találunk még csipetkét krumplival”).²¹ Aser Zelig Weiss kifejezetten népies és idiomatikus nyelvet használ, és művei így a helyi jiddis dialektus gazdag tárházának számítanak.

A történeten és a nyelvi játékon keresztül megfogalmazott szatirikus társadalomkritikán túl is volt a darabnak aktualitása: a világgazdasági válság idején játszódik, és a mű folyamán több dal és párbeszéd is foglalkozik az egyre erősebb ínséggel és nélkülözéssel. Ezek példáján jól megfigyelhető, hogyan fűzte általában bele Aser Zelig Weiss vőfélyként és *purimi* komédiásként is az aktuális témákat egyébként humoros műveibe, hogyan írta le a nyomort, szegénységet, elmaradottságot, nélkülözést verseiben, iróniával és szellemesen.²²

א ווענדונג מיז נעמין אללע וועלט קריזעס
 אז נישט איז גור נישט דוא קיין עצה
 אפילו פֿאַבריקאַנטען וועלין מוזין גיין קישען מזיזות
 אָן געטיין מיט אטאַרבע איוף דיא פלייצע
 צים סוף וועט נישט העלפן אפילו קיין זכות אבות
 עס וועט זאן אגעשריי צי גאָט

²⁰ Weiss, Aser Zelig: *Der veltbarimter Khatskel...*, i. m., 30.

²¹ I. m., 17.

²² I. m., 7.

ווארען אז יעדער וועט שנארען גיין, ווער וועט געבין נדבות?
וועלין דיא שנאָרערס אויך מיזין ווערין באַנקראַט.

A vendung miz neman ale velt krizes
az nisht iz gur nisht du kayn eytse
afile fabrikantn veln muzn geyn kishn mezizes
ongetin mit a torbe af di pleytse
tsim sof vet nisht helfn afile keyn zkhis-oves
es vet za:n a gesray tsi got
vuren az yeder vet shnorn geyn, ver vet gebn nedoves?
veln di shnorers oykh mizn vern bankrot.

Ha a világ válságban van, mindig jön javulás,
ha nem jön, akkor, jobb híján,
a gyáros is csókolhat másnál mezuzát,
kabátját átvetve vállalán.
S ha az atyák joga nem ad javulást,
nem marad más, kérni, Istenhez kiáltván:
Ha mindenki koldus, ki ad majd adományt?
Akkor a koldus is csödbe megy mindahány.

Aser Zelig Weiss kevés fennmaradt műve alapján is kirajzolódik pályájának íve. Látható, hogy a szigeti Gottiebhez hasonlóan, bár majd fél évszázaddal később, ő is *badkhen*-ként kezdte Munkácson, szigorúan a vallásos közegen belül. Újságjával aztán ő is több helyi jiddis újság előfutára lett. Vőfélyként írt verseiben, dalaiban, bohózataiban, publicisztikai írásaiban iróniával és humorral ábrázolta a kárpátaljai zsidó világ szegénységét és nyomorát, de egyben saját vallásos közegének mély kritikáját is megfogalmazta. Mindeközben kiderül, hogy nem csak a kárpátaljai haszid világot ismerte bensőségesen, hanem általában a jiddis irodalmat, kulturális trendeket is. Bravúrosan használja mindezek elemeit, ugyanúgy, ahogy a nyelvet és annak különböző rétegeit is. Művein keresztül a kárpátaljai zsidó világ, a helyi jiddis kulturális élet eddig ismeretlen, rendkívüli gazdagsága látható.

Irodalomjegyzék

- Alfassi, Yitzhak – Netzer, Eli – Szalai, Anna (szerk.): *The Heart Remembers: Jewish Sziget*. Matan, Association of Former Szigetians in Israel, 2003.
- Ben-Menahem, Naftali: Ha-dfusz ha-ivri be-Sziget. In: *Maramaros-Sziget*, 1969.
- Ben-Menahem, Naftali: *Mi-szifrut Jiszrael be-Hungaria*. Jeruzsálem, Tishbi, 1958.
- Bikl, Slomo: Sirim sel parasat-hajim. In: *Jahadut Rumania: Hisztoria, bikoret szifrutit, zikhronot*. Tel Aviv, Hitahdut ole Rumania be-Jiszrael, 1978. 381–382.
- Dorfson, Sh. Y.: Der yikhes fun yidish in Karpato-Rus: Fun R. Hersh-Leyb Sigeter un R. Asher-Zelig Weys. In: *Literarishe Bleter*, Varsó, 1929. 6:35. szám, 681–682.
- Gotlieb, Hersh Leib: Avtoybiografi fun farshtorbenem folksdikhter Hersh Leib Gotlieb, 1829–1930. In: *Lider fun mayn lebn: Lider, humoreskn, ertseylungen*. Seini, Iacob Wieder, 1933. v–vii.
- Gross, S. J.– Kohen, Jichak Joszef (szerk.): *Szefer Maramaros: Mea ve-sisim kehilot kedusot be-jisuvan u-ve-hurbanan*. Tel Aviv, Bet Maramaros, 1983.
- Grünwald, Jekutiel Juda: *Macevet kodes*. New York, 1951/52.
- Keren-Kratz, Menachem: *Maramaros-Sziget: Extreme Orthodoxy and Secular Jewish Culture at the Foothills of the Carpathian Mountains*. Jerusalem, The Dov Sadan Publishing Project, 2013.
- Komoróczy Szonja Ráhel: A munkácsi jiddis sajtó a két világháború között. In: Bárdi Nándor – Tóth Ágnes (szerk.): *Önazonosság és tagság. Elemzések a kulturális megosztottságról*. Budapest, Argumentum Kiadó, 2013. 315–326.
- Komoróczy Szonja Ráhel: Kárpátaljai zsidó sajtó. In: Bányai Viktória – Fedinec Csilla – Komoróczy Szonja Ráhel (szerk.): *Zsidók Kárpátalján: Történelem és örökség*. Budapest, Aposztróf Kiadó, 2013. 196–206.

- Komoróczy, Szonja Ráhel: Rabbik, közösségek, belviszályok. In: Bányai Viktória – Fedinec Csilla – Komoróczy Szonja Ráhel (szerk.): *Zsidók Kárpátalján: Történelem és örökség*. Budapest, Aposztróf Kiadó, 2013. 184–195.
- Niger, Shmuel – Shatzki, Jacob (szerk.): *Leksikon fun der nayer yidisher literatur*, 8 vols. New York, Alveltlekher yidisher kultur-kongres, 1956.
- Schön, Dezső: *Istenkeresők a Kárpátok alatt: A chaszidizmus regénye*. Kolozsvár, 1935.
- Weingarten, Samuel ha-Kohen: Itonut. In: *Enciklopedia sel galujot, 7: Karpatorusz*. Jeruzsálem – Tel-Aviv, 1959. 295–298.
- Weinreich, Uriel: Western Traits in Transcarpathian Yiddish. In: *For Max Weinreich on his Seventieth Birthday: Studies in Jewish Languages, Literature, and Society*. The Hague, Mouton & Co. 1964, 245–264. [Weinreich, Uriel: Nyugati jegyek a Kárpát-medencében beszélt jiddisben. *REGIO*, 2015. 1. szám, 5-34.] DOI: 10.17355/rkkpt.v23i1.35
- Weiss, Aser Zelig: *Der Munkatsh–Belzer kherem: Original und zehr humoristish in 4 akten fir purim shpiele und familien unterhálte (!)*. Munkács, s. d.
- Weiss, Asher Zelig: *Der veltbarimter Khatskel: Lustshpil geeygnet fir bihne und privat-unterhálte (!)*. Munkács, Meisels, s. d.
- Weiss, Asher Zelig: Khevre „Eyn Mispalelin” be-Munkatsh. In: *Munkatsher Humorist*, 1925. 2:27. szám, 2.

HUNYADI ZSOMBOR*

Isten szolgálja

R. Akiva Jozsef Schlesinger ultra-orthodox újságja az 1860-as években Magyarországon: a jiddis *Amud ha-Jira*¹

„(...) ekkor Isten kivezette Izrael népét a Fáraó szolgaságából, hogy parancsolatainak szolgálivá tegye őket.”²
(Sholem Asch: *Moyshe*)

Bevezetés

Jelen tanulmány az *Amud ha-Jira* (עמוד היראה / *Amed ha-Jire*/ Az *Istenfélelem lapja*) című zsidó, jiddis-nyelvű folyóirat elemzésén keresztül kívánja bemutatni a magyar zsidó társadalom szigorúan vallásos, később „ultra-orthodox” néven ismertté vált rétegének kialakulását, ideológiai hátterét. A lap 1866–1867-ben jelent meg, és az első jiddis, illetve az egyik első zsidó lap volt Magyarországon.

* A szerző jelenleg a jeruzsálemi Héber Egyetem jiddis tanszékének doktorandusz diákja, hunyadi.zsombor@gmail.com.

¹ A jelen tanulmány egy, a *16. Symposium für Jiddische Studien in Deutschland* című konferencián (Trier, 2013) tartott jiddis előadás átdolgozása. A témát átfogóbban MA szakdolgozatomban tárgyalom, amelyet Komoróczy Szonja Ráhel témavezetésével írtam: Hunyadi Zsombor: *An Early Episode in the Hungarian Jewish Press: Rabbi Akiva Yosef Schlesinger*. Budapest, ELTE, Asszirológiai és Hebraisztikai Tanszék, 2013. Külön köszönet illeti Komoróczy Szonja Ráhelt, aki felhívta figyelmemet a magyar-jiddis sajtótörténet ezen kevésbé tárgyalt fejezetére.

² Sholem Ash: *Moyshe*. 1951. 188. Az eredeti jiddis és héber szövegek fordítása itt és a későbbiekben a cikk szerzőjéé (H. Zs.).

Az *Amud ha-Jira* lapjain keresztül rálátást nyerhetünk azokra a *halakhikus* (zsidó jogi) és társadalmi jelenségekre, amelyekkel a kor rabbijainak szembe kellett nézniük, megismerhetjük a problémákat és a rájuk adott válaszokat egyaránt. Megfigyelhetjük azt az új metodológiát és stratégiát, amellyel a modernitás és az emancipáció kihívásai ellen küzdöttek. Ezen kihívásokat ők a zsidó jog (*halakha*) keretein belül értelmezték, és ezen rendszer keretén belül próbáltak rájuk választ találni.

Ez a törekvés hívta életre az *Amud ha-Jirá*-t. R. Akiva Jozsef Schlesingert, a lap szerkesztőjét az a cél vezérelte, hogy ezáltal is segítse megővni azt a zsidó életformát, amit ő maga a zsidó joggal összeegyeztethetőnek és autentikusnak tartott. Megközelítése újdonságnak számított a 19. századi zsidó felfogásban, de hitt abban, hogy a tradicionális zsidó közeget kizárólag úgy tudja megővni a modernitás és az emancipáció jelentette veszélyektől, ha a modern kor eszköztárát – mint például a sajtót – használja célja elérése érdekében. Schlesinger stratégiája nem csupán saját korára gyakorolt hatást: ultra-orthodox zsidó körök a mai napig ezt a megközelítést használják, hogy megvédjék saját, ultra-orthodox vallási identitásukat a modern kor kihívásaival szemben.

Az *Amud ha-Jira* főszerkesztője és egyben feltehetőleg az ott megjelent legtöbb cikk szerzője, R. Akiva Jozsef Schlesinger (1837–1922) Pozsonyban született, tanulmányait a híres pozsonyi jesivában végezte, amelyet R. Mose Schreiber (Mose Szofer/fő művének címe alapján: „a Hatam Szofer”, 1762–1839) alapított. Radikális ideológiájának kialakulásában a pozsonyi jesiván kívül rendkívül vallásos, istenfélő apjának, Jehiel Schlesingernek is nagy szerepe volt. Első felesége pedig Libe Lichtenstein volt, az ismert R. Hillel Lichtenstein (1814–1891) lánya. Utóbbi már Schlesinger előtt erős kritikával illette a zsidó vallásosság fellazulását. Rendkívül megosztó személyiség volt, minden eszközt próbált felhasználni, aminek segítségével elűzhette, ellehetetlenítette vagy morálisan megkérdőjelezhetővé tehetette riválisait. Schlesinger követte apósát minden zsidó közösségbe, ahol az vezető rabbinikus pozíciót töltött be, számos alkalommal mint apósa küldöttje lépett fel. Schlesinger későbbi megnyilatkozásain és rabbinikus döntésein is látható, hogy apósa rendkívüli hatást gyakorolt vallásos ideológiájának kikristályosodására.

Schlesinger 1872-ben elhagyta Magyarországot, mivel úgy vélte, hogy Európában nincs jövője a vallásos zsidó életformának. Életének utolsó szakaszát Jeruzsálemben, a Nyugati Fal (*Kotel ha-Maaravi* / Siratófal) tőszomszédságában töltötte. Miután kivándorolt, ideológiája is jelentős változáson ment keresztül: feladta európai harcát a radikális vallásos életforma kialakítása érdekében, és új, vallásos, proto-cionista ideológia mellett állt ki. Ez az ideológia különösen a 20. század elején nyert népszerűséget Kelet-Európában. Ideológiai váltása jelentős töréspontot jelentett Schlesinger későbbi megítélésében, és halála után ideológiájára a feledés homálya borult. A vallásos cionista mozgalom kritizálta Schlesinger hajlíthatatlanságát rabbinikus ügyekben, az ultra-orthodox körök pedig elítélték cionizmusát. Életműve ezért megvetésben részesült, vagy a kárászéletű ideológia atyjának vált példájává.³

R. Akiva Joszef Schlesinger és egy új zsidó ideológia születése

Egy új ideológia megjelenése mindig valami jelentős társadalmi folyamat következménye, amit általában az értékrend megváltozása is kísér. A társadalom szövete egészében alakul át, és ez jelentős hatást gyakorol a kisebb közösségek, a kisebbségi, vallási-etnikai csoportok életére is. A 18. századi európai felvilágosodás során elterjedő új nézetek hatására a zsidó közösségi struktúrát a *haszkala* (zsidó felvilágosodás) alakította át teljesen. A felvilágosodás értékrendszerének elemei egyedi megoldásokat és új megközelítést követeltek. A zsidó vallás vezetői megpróbálták a meggyökerezett vallási gyakorlat és az új elképzelések közötti távolságot áthidalni, és így az askenázi zsidóság életformáját évszázadokon keresztül jellemző bezártság fellazulni látszott. A zsidó társadalom azon szegmensének azonban, amely kizárólag a korábbi életforma fenntartását tartotta céljának, komoly töréssel kellett megküzdenie a hagyományosnak tartott értékrend és a felvilágosodás új eszméi

³ A szatmári rebbe, R. Joel Teitelbaum (1887–1979) Schlesinger emigrációját Palesztinába „szörnyű és hatalmas tévedésnek” nevezte, l. *Ve-Joel Mose*, 1978. 313. Ironikus képet festett Schlesinger alakjáról Agnon is, l. Agnon, Smuel Joszef: *Tmol Silsom*, i. m., 1979. 486–487; magyar fordításban: Agnon, Smuel Joszef, (Ács Gábor ford.): *Valaha régen*, i. m., 2001. 503–504.

között.⁴ A korábbi korok *halakhikus* problémái és azok rabbinikus megoldása nem, vagy kevésbé voltak relevánsak az új körülmények között, és a tradicionális kereteken belül nem tudtak választ adni a modern kor kihívásaira.⁵ A vallási elit képtelennek mutatkozott a gyakorlatba átültetni és a zsidóság egészére érvényessé tenni a *halakha* alapvető útmutatásait.⁶

Az 1860-as évek Magyarországon a zsidó közösségeket két fontos hatás érte, amely alapvetően formálta vagy alakította át a közösségi struktúrát. Egyrészt a német területekről érkező zsidó felvilágosodás és integrációs törekvések fejtettek ki jelentős hatást a magyar zsidó közösségre. A kulturális átalakulást fokozta a gazdaság és az ipar hirtelen fejlődése. Másfelől a kelet-európai, főképp galíciai zsidóság határozta meg a magyarországi területek zsidóságának mindennapi vallási és kulturális életét. Ez a két hatás találkozott a magyar zsidó közösségekben. A törés megfigyelhető az ország zsidó földrajzi leírásában is. A zsidó historiográfia megkülönbözteti *Oberlandot* (Felső-országot), mely Bécshez közelebb esett, gazdaságilag fejlettebb volt és alapvetően a német-zsidó kultúrkör hatása alatt állt,⁷ és *Unterlandot* (Alsó-országot), ami távolabb volt a német hatás körétől, itt inkább a kelet-európai zsidó vallási közeg hatása volt érezhetőbb.⁸ E két hatás közvetlen érintkezése új megközelítés kialakulásához vezetett a zsidó vallásos életforma, illetve a nem-zsidó többségi társadalommal való kapcsolat tekintetében egyaránt.⁹ Az Oberlandon végbemenő gazdasági

⁴ Az 1860-as években lezajló zsidó társadalmi változásokról és a zsidóság belső vitáiról l. Katzburg, Nathanel: *Toldot ha-jehudim...*, i. m., 1975. 56-61.

⁵ Ben-David, Joseph: *The Beginnings of Modern...*, i. m., 57-97. Magyarul, Haraszti György kiegészítéseivel, l. Ben-Dávid, Jozsef: *A modern zsidó társadalom kezdetei...*, i. m., 2007. 97-137.

⁶ L. Katz, Jacob: *Tradition and Crisis...*, i. m., 1958. 310-342; magyarul Katz, Jakov: *Hagyomány és válság...*, i. m., 2005. 356-388.

⁷ Az Oberlandban végbemenő zsidó társadalmi, gazdasági változásokat l. Meir Ávráhám Munk autobiográfiájában: *Munk Adolf önéletrajza*. Nagykanizsa, 1942, illetve Michael Silber utószavát a szöveg 2002-es kiadásához. Silber, Michael: *Utószó...*, i. m., 2002. 333-352.

⁸ Az Unterland és Oberland földrajzi megkülönböztetése bevett eleme volt a magyar zsidó közösségi terminológiának, különféle zsidó vallási szokásokat is fémjeltek, l. Katzburg: *Toldot ha-jehudim...*, i. m., 36-40.

⁹ L. Katz, Jakob: *Ha-kera se-lo nitaha...*, i. m., 1995. 73-77.; magyarul Katz, Jakov: *Végzetes szakadás...*, i. m., 1999. 83-92.

átalakulás és a zsidó polgárság fokozatos felemelkedése következtében új vezetői réteg jött létre, amely hajlott arra, hogy maga hozzon döntéseket zsidó közösségi ügyekben, bármilyen rabbinikus felhatalmazás nélkül. Ez többször vezetett összeütközésekhez a zsidó közösség gazdasági elitje és a befolyásához és autoritásához ragaszkodó rabbik között.¹⁰

Az új idők új problémákat hoztak a vallásos zsidó közösségbe. A magyar zsidó reform-mozgalomra adott első válaszok egyike a Hatam Szofertől származik, aki elítélte a változtatás lehetőségét a zsidó vallási gyakorlatban, és megnyilatkozásaiban élesen bírálta a zsidó reform-mozgalom képviselőit. A Hatam Szofer álláspontja szerint minden lehető eszközt meg kell ragadni a zsidó felvilágosodás nyomában terjedő zsidó reformmozgalmak visszaszorítása érdekében. Radikális véleménye valószínűleg abból adódott, hogy ő maga német területekről került Pozsonyba, így láthatta, milyen változásokat okozott a *haszkala* terjedése. A Hatam Szofer a keletebbre vándorlással vélte elkerülni a zsidóság társadalmi és kulturális integrációja révén létrejött közösségi változásokat.¹¹

A Hatam Szofer követőjeként R. Akiva Jozsef Schlesinger folytatta mestere harcát a reform törekvésekkel és annak képviselőivel, az általános társadalmi, illetve konkrét zsidó vallási újítások ellen egyaránt. Azért, hogy megvédje a zsidó hagyományos életforma évezredesnek hitt kereteit, Schlesinger új eszközöket is bevetett. Magyar területeken ő volt az első, aki olyan hírlapot alapított, amelyet teljességgel az orthodox zsidó hagyomány szellemében írt és szerkesztett. Lapjában olyan felfogást és életformát képviselt, melynek kontinuitását veszélyben hitte.

Az *Amud ha-Jira* hasábjain formát nyerő ideológiára három rabbi tett alapvető hatást, akiket Schlesinger generációja legnagyobb rabbinikus személyiségeinek nevezett. A legfontosabb közülük a pozsonyi jesiva korábbi vezetője, a Hatam Szofer volt – legalábbis

¹⁰ Katzburg, Nathaniel: *Hanhaga ha-merkazit...*, i. m., 1987–88, 394.

¹¹ L. Katz, Jacob: *Towards a Biography...*, i. m., 1991. 223–266.; magyarul, Haraszti György kiegészítéseivel, Katz, Jakov: *Hatam Szofer életrajzához...*, i. m., 2007. 151–187. L. továbbá Adam S. Ferziger Jacob Katztól részben eltérő véleményét Hatam Szofer rabbinikus tevékenységével kapcsolatban. Ferziger különbséget tesz a Hatam Szofer ideológiai, illetve a megváltozott zsidó jogi helyzethez idomított rabbinikus döntéshozása között. L. Ferziger, Adam S.: *Exclusion and Hierarchy...*, i. m., 2005. 61-77.

az, ahogy Schlesinger értelmezte és interpretálta a Hatam Szofer írásait és megnyilatkozásait. Schlesinger első jelentős publikációja, amivel rögtön hírnevet szerzett magának zsidó vallásos körökben, a *Lev ha-ivri* (*A zsidó szív*, Ungvár, 1864), a Hatam Szofer etikai végrendeletének kommentárja, melynek népszerűsége alapkőve volt minden később megjelent írásának.¹²

A másik két fontos rabbi Schlesinger ideológiájában apósa, a már említett R. Hillel Lichtenstein, illetve R. Akiva Eiger (Akiva Güns, 1761–1837) voltak. Lichtenstein egyike volt az 1866-ban megtartott nagymihályi (Großmichel /Michalowitz /Michalovce) rabbikonferencia résztvevőinek, akik több tiltóhatározatot hoztak a zsidó reformtörekvésekkel szemben, és rabbinikus kiátkozással fenyegették azokat, akik nem követik útmutatásaikat.¹³ Őt még a vallásos zsidó körök is túl radikális döntéshozónak tartották. Éveken keresztül közösségről közösségre járt, mindenütt összekülönbözött a helyi zsidó közösség képviselőivel vagy tagjaival, így folyton helyváltoztatásra kényszerült.¹⁴ R. Akiva Eiger a klasszikus rabbinikus modell megtestesítője volt, meglehetősen száraz zsidó jogi felfogással.¹⁵ Ő is ellenérzésekkel figyelte a *haszkala* térhódítását, emiatt alkalmas példaként szolgált Schlesinger elképzelései számára. Az általa képviselt hozzáállás azonban eltűnően volt a 19. századi kulturális átalakulások következtében.¹⁶

¹² A *Lev ha-ivri* jelentőségéről és szerepéről rabbi Akiva Joszef Schlesinger rabbinikus karrierjében l. Silber, Mikhael: *Paamei lev...*, i. m., 2003. 225–254.; a *Lev ha-vri* kiadásainak szövegkülönbségeit és azok összehasonlítását l. Hamiel, Haim: *Milhamato sel rabi...*, i. m., 1977. 80–89.

¹³ L. Silber, Michael: *Hillel Lichtenstein...*, i. m., 2008. 1031–1033.

¹⁴ Lichtenstein ideológiai hátterének áttekintését l. Komoróczy Szonja Ráhel: *Language Assimilation...*, i. m., 2011. 107–123.

¹⁵ Schlesinger az *Amud ha-Jira* hasábjain sorozatot kezdett Akiva Eiger rabbi életéről, ahol természetfölötti képességek birtokosaként ábrázolta őt. A sorozat első cikke 1866 novemberében jelent meg az *Amud ha-Jirá*-ban. L. *Amud ha-Jira*, 1866. november 47. (az oldalszámozás az előfizetőknek küldött egyéves összkiadást veszi alapul). Az *Amud ha-Jira* hozzáférhető New Yorkban a Chabad - Lubavitch könyvtárban, illetve Jeruzsálemben az Izraeli Nemzeti Könyvtár (National Library of Israel) gyűjteményében. Minden hivatkozás a későbbiekben az összesített kiadás jeruzsálemi példányára hivatkozik.

¹⁶ L. Ferziger R. Akiva Eiger halakhikus tevékenységét elemző írását. Ferziger innovatív és az adott társadalmi helyzethez alkalmazkodó rabbiniként mutatja be R. Akiva Eigert. L. Ferziger, Adam: *Exclusion and Hierarchy...*, i. m., 2005. 77–84.

Ahogy Schlesinger fogalmazott, „hatalmas bűneink miatt”, vagyis a reformmozgalom, illetve a vallásos körök tehetetlensége avagy vétkei miatt Isten elragadta Eigert a zsidó közösség szolgálatából. Az *Amud ha-Jira* ideológiai háttérét a fent említett három rabbi zsidó etikai és jogi normái határozták meg.

Az Amud ha-Jira, az istenfélelem lapja

Az *Amud ha-Jira* havilapként jelent meg majd' egy éven keresztül. Schlesinger 1866 tavaszán kezdte kiadni lapját Kassán (Košice/Kaschau). Összesen 12 száma jelent meg, hét szám Kassán, majd az utolsó öt szám 1866 decemberétől Ungváron.¹⁷ Az újság különféle aktuális eseményeket tárgyalt, az aktuális nemzetközi vagy a helyi, legfőképp zsidó érdekeltségű történésekre reflektálva, minden eseménynek saját, hagyományos zsidó etikai vagy jogi olvasatot adva. Ez a sajátos interpretáció egyfajta meta-valóságot teremtett az olvasóban, hiszen az nem a hírekkel magukkal találkozott, hanem azoknak egy szigorú ideológia mentén megfogalmazott olvasatával. Schlesinger a legfontosabb történéseként a zsidóság társadalmi integrációjához köthető, a mindennapi vallási praxisban bekövetkezett változásokat állította be. Gyakran panaszt emelt a fokozódó társadalmi mobilitás ellen, hiszen az a helyi, mélyen beágyazottnak hitt szokások (*minhag*) eltűnéséhez vezetett. Megróttá olvasóit, hogy azok nem kellőképpen alkalmazkodtak a zsidó szemérmesség legszigorúbb szabályaihoz és hasonlaltak a többségi társadalom szokásrendszeréhez, nem csak nyelvükben, de öltözködésükben is. Több cikkben viszont örömet fejezte ki, mikor olvasóit egy elpusztult, nem elég vallásosnak tartott közösség eltűnéséről tájékoztatta – olcsó, igénytelen vagy a bulvár újságírás stílusában. Schlesinger több helyen emlékezik meg a zsidó *danse macabre*-ről (haláltánc/Totentanz), amikor zsidó közösségek esküvőket tartottak a temetőkben a legszerencsétlenebbek között, hogy elkerüljék egy járvány vagy egyéb természeti csapás következményeit, amit Istentől jövő büntetésként értelmeztek. Beszámolt távoli szigeteken újonnan felfedezett törzsekről, akiket az elveszett zsidó törzsek leszármazottainak tartott, hiszen azok

¹⁷ Lieberman, Haim: *Ohel Rahel...*, i. m., 1980. 271-275; Komoróczy Szonja Ráhel: *Yiddish Printing in Hungary...*, i. m., 2011. 304.

körülmetélték fiaikat és *tfilint* (imaszj) raktak. Egyik cikkében Schlesinger felveti, hogy az angolok feltehetően zsidó származásúak, másképp nem magyarázható, hogy a zsidógyűlölet és az antiszemitizmus különféle formái miért nem szedik áldozataikat az angolok körében.¹⁸

Az *Amud ha-Jira* több szempontból is a kor egyedülálló sajtóterméke volt. Ez volt a magyar nyelvterületen az egyik első jiddis nyelvű lap.¹⁹ Ezen túl az újság kizárólag a magyar zsidó vallásos rétegnek szólt, azt kívánta megóvni az akkulturációtól. Schlesinger azt a látszatot igyekezett kelteni lapjában, mintha a cikkek csupán az ő elveivel szimpatizáló olvasóktól érkeztek volna, tagadott minden közvetlen kapcsolatot más korabeli sajtótermékekkel. Azt állította, hogy egyáltalán nem tölt időt más újságok olvasásával, mert ez Tóra-tanulásának kárára menne.²⁰ Újságja szerkesztését isteni parancsolat végrehajtásának tartotta. Az újság tematikáját vizsgálva azonban megállapíthatjuk, hogy az *Amud ha-Jirá*-ban megjelenő cikkek szorosan követték az európai zsidó sajtóban megjelenő témákat. Ezek alapján felrajzolhatjuk az *Amud ha-Jira* elhelyezkedését az európai zsidó sajtó keretén belül. Schlesinger követte a *Ha-Magid* (*A Prédikátor*, héber hetilap, 1853–1905 közt jelent meg, 1890-ig Porosországbán), a *Ben Chananja* (német nyelven, Magyarországon megjelenő folyóirat, 1844-ben, majd 1858–1867 közt jelent meg) és a *Ha-Levanon* (Párizsban héber nyelven, havonta kétszer, 1865–1868 közt megjelenő lap) diskurzusait.²¹ Schlesinger ezek fényében alakította ki saját lapja sokszor radikális álláspontját. Többszöri tiltakozása, hogy nincs kapcsolat az *Amud ha-Jira* és a kor más, Magyarországon vagy külföldön megjelenő cikkei között, visszavezethető a vallásos

¹⁸ L. pl. az *Amud ha-Jira* 1866 augusztus-szeptemberében megjelenő cikkeit.

¹⁹ A korabeli magyar zsidó folyóiratok bibliográfiájáról l. Scheiber Sándor: *Magyar zsidó...*, i. m., 1993. 34-37; illetve Komoróczy Szonja Ráhel jiddis sajtót is felölelő bibliográfiáját: *Yiddish Printing in Hungary...*, i. m., 2011. 291-325. Az *Amud ha-Jira* bibliográfiai leírását lásd 304.

²⁰ *Amud ha-Jira*. 1866. június. 80.

²¹ L. Holtzmann, Avner: *Ha-Magid...*, i. m., és Greenbaum, Avraham: *Newspapers and Periodicals*, i. m., 2008, 1114–1115, és 1672–1674. A *Ha-Levanon* alapításakor a haszkala nézeteinek képviselését és népszerűsítését tűzte zászlajára, később azonban az újság vallásos, illetve mérsékelt-konzervatív nézeteket képviselt. L. Kamenetzky, Nathan: *Making of a Godol...*, i. m., 2002. 214–215.

körök tartózkodó vagy elutasító magatartására, amivel a korszakban fokozatosan elterjedő zsidó sajtótermékeket szemlélték. A zsidó újságok szinte mindegyikét maszkilok, a zsidó felvilágosodás propagálói alapították és igyekeztek terjeszteni a polgárosodó zsidóság körében. Ezek célja a modern, felvilágosult zsidó öntudat kialakítása volt. Ezzel szemben Schlesinger olyan szerkesztői elveket kívánt érvényesíteni az *Amud ha-Jira* hasábjain, amelyek sikeresen semlegesíteni tudják a haszkala modernizáló törekvéseit.

Schlesingernek számos problémával kellett megküzdenie, amikor elhatározta, hogy a szigorú vallásosságot képviselő hírlap publikálásába kezd, miközben maximalizálni kívánja a potenciális olvasóközönséget. Újságjával nem kizárólag a rabbinikus ízlésnek kívánt megfelelni, hanem az egyszerű zsidó közembert is meg akarta szólítani. Emiatt olyan közös nevezőt kellett találnia, ami lehetővé tette célja elérését.

Legalapvetőbb eszköze természetesen a nyelv megválasztása volt: Schlesinger jiddisül jelentette meg a lapot. Ez a döntése azonban nem bizonyult egyszerűnek. A 19. század közepi, magyarországi jiddis nem, vagy alig volt alkalmas világpolitikai események elbeszélésére, mélyebb teológiai problémák átfogó megtárgyalására vagy ideológiai alappillérek lefektetésére. A modern, irodalmi jiddis, amelyen pár évtizeddel később tömegével jelentek már meg könyvek és sajtótermékek Lengyelországban és Oroszországban, ezekben az években még nem alakult ki. Egy modern hírlap szerkesztése és írása ugyanakkor olyan nyelv használatát követelte meg, amely az élet minden területéről számot tud adni. Így Schlesingernek megfelelő nyelvet kellett teremtenie újságja számára. Schlesinger jiddisére többek között emiatt is erős hatással volt a német, annak beszélt és írott formái. Az *Amud ha-Jirá*-ban alkalmazott nyelv nem német volt, de a német komponens segítségével tudta a hírlap szerkesztője híreit közvetíteni olvasói számára.²² Ez azonban gyakran nehezítette a cikkek megértését.

²² Ezen megfigyelések vezették Dovid Katzot arra az álláspontra, hogy a magyar nyelvi területeken használt jiddis átmeneti nyelvallapotot mutat. A magyar területeket különböző mértékben befolyásolta a nyugati területekre hatást kifejtő német, és a keleti területeken meghatározó keleti jiddis. Emiatt a 19. századi magyar területek szerinte ütközőzóna voltak a német és a jiddis között. Ennek egyik szimpptomájaként írja le az írott és a beszélt nyelv szétválását: a beszélt nyelv közel maradt a jiddishez, míg az írott nyelv eltávolodott a beszélt nyelvtől

A hírlap fő problémáit és kihívásait Schlesinger így fogalmazta meg az *Amud ha-Jira* első számában:

איך ווייס גוט דאס מאנכע פארטייען זעלבסט פאן יידישע זייט ווירד דאס ספר ניכט נאך איהרען וויללען זיין, איינער ווירד עס איבער שפאנט האלטען, דען ווירד די שפראך ניכט געפאללען א. ד. ג. אין איבריגען ווייס איך איין מענש קאן ניכט יעדן רעכט טהון. [...] מיר מוזען אונזער מעגליכקייט טהון אום (מקרב לבבות לאבינו שבשמים) די יידושקייט מיט אללע קרעפטען צו שטערקען בעזה".²³ אונזער הויפט געוויכט ווערדען מיר לעגען דארויף דאס געזונדע געזונד צווערהאלטען דאמיט דאס קרעבסליידען פאן פרצת הדור ר"ל ניכט ווייטער פרעסט. וואס דיא שפראעך (!) בעטריפט ריין דייטש וויל איך ניכט שרייבען ווען אויך אין יידושע בוכשטאבען דער איסר גרינגער איסט. איבריגענס דער פערשטעהן ווירד וועללען ווירד פערשטעהן קענען זאגוט דער אויסלענדער וויא דער אינלענדער.²³

Tudom jól, hogy ez a könyv [*Amud ha-Jira*] nem lesz az összes zsidó párt tetszésének megfelelő. Egyik túl radikálisnak fogja tartani, a másiknak nem tetszik majd a nyelve stb. Általában tudom, hogy az ember nem tud mindenkinek megfelelni. [...] Minden lehetségest meg kell tennünk, hogy közelebb hozzuk a szíveket Mennyei Atyánkhoz, és hogy megerősítsük minden erőnkkel a zsidóságot – az Örökkévaló segítségével. A súlypontot arra fogjuk helyezni, hogy az egészségesek maradjanak egészségesek, és ne faljon tovább nemzedékünk járványának rákfenéje – az Örökkévaló mentsen meg tőle. Ami a nyelvet illeti, tiszta németül nem akarok írni, még ha zsidó betűvel a tiltás enyhébb is volna. Egyébként, aki meg fogja akarni érteni [a nyelvet], meg fogja tudni érteni, akár külföldi, akár magyar.

Schlesinger egyértelműen mestere és tanítója, a Hatam Szofer meghagyásait kívánta követni, akár az újság tematikáját, akár nyelvét tekintjük. A jiddis használatának fontosságát zsidó vallásos körökben

és az írott némethez hasonult. L. Katz, Dovid: *Dos „yidishistische” bukh...*, i. m., 1997. 35–37.

²³ Schlesinger, Akiva Jozsef: Hakdama. In: *Amud ha-Jira*, 1866. 1.

a Hatam Szofer alapozta meg. Felépítette a jiddis vallásos genealógiáját:²⁴ szerinte a zsidók felvették ugyan környezetük nyelvét, de egyből tudatosan meg is változtatták azt, és így saját, zsidó nyelvet hoztak létre.²⁵ Szerinte az egyiptomi fogságban érvényes törvényeket alkalmazták a diaszpórában is, és Isten-félelmükben nem akarták áthágni a bibliai tiltó parancsolatot, miszerint: „Ne cselekedjeteK úgy, ahogyan Egyiptomban szokás, ahol laktatok. És ne cselekedjeteK úgy, ahogyan Kánaán földjén szokás, ahova beviszlek benneteket. Ne kövesséteK szokásaikat!”²⁶ A Hatam Szofer a jiddis nyelv kialakulását és használatát ezáltal beillesztette a zsidó historiográfiába. Legfőbb célja ezzel az volt, hogy garantálja a zsidók elkülönülését a nem-zsidóktól, és hogy hangsúlyozza, mélyítse a különbségeket. Az *Amud ha-Jira* kiváló eszköznek bizonyult azon körök számára, akik a Hatam Szofer szellemi hagyatékát ebbe az irányba akarták továbbvinni.

A célközönség kérdése szintén problémát jelentett Schlesinger szerkesztői szándéka szempontjából. Lapját a lehető legszélesebb réteg számára kívánta megjelentetni, de felmerül a kérdés, hogy a zsidó társadalom mely szeletét akarta megmenteni a generációját fenyegető rákfenétől. Kiket tartott vajon méltónak arra, hogy továbbvigyék a Hatam Szofer örökségét? Schlesinger volt az egyik első a korszakban, aki teljességében elutasította a zsidóság emancipációját, és fenyegetőnek tartotta a zsidó vallási kontinuitás szempontjából. Olyan közösséget akart teremteni, amely felveszi és alkalmazza ugyan az emancipáció zsidóknak nyújtotta jogait, de csupán abból a célból, hogy ezek segítségével elutasítsa az emancipáció következtében létrejövő egyenlőséget és asszimilációt. Schlesinger támogatta a zsidóság szellemi és fizikai elkülönítését, és konzerválni akarta a bezártságot. A bezárkózás ideológiáját ő is és apósa, R. Hillel Lichtenstein is több fórumon hirdették, prédikációikban és gyászbeszédekben is. Schlesinger emellett egy külön mellékletet is közölt lapjában *El ha-Adarim ha-seni (Második Felhívás a Nyájhoz)* címmel, amelyben ehhez fűződő gondolatait

²⁴ L. Hatam Szofer: *Even ha-Ezer*, no. 11.

²⁵ L. Komoróczy Szonja Ráhel: *Tudatos nyelvi disszimiláció ...*, i. m., 2011. 115–130.

²⁶ Lev. 18:3. A fordítás a Magyar Bibliatársulat fordításán alapszik (1990).

hosszan, a zsidó etikai irodalomra jellemző bőbeszédűséggel adta elő.²⁷

Hillel Lichtenstein egyik cikkében az *Amud ha-Jirá*-ban²⁸ párhuzamot vont a kortárs helyzet, a zsidók emancipációja és József bibliai története, az egyiptomi fogság kora között. Cikkében kifejti, hogy amikor Izrael népe Egyiptomban letelepedett, vezetőjük, József tudatában volt az esetleges asszimiláció veszélyeinek. Emiatt döntött úgy, hogy a zsidók Gósen földjén telepednek le, távol az egyiptomiak bálványimádásától. József halála után az egyiptomiak megnyitották az ország egész területét a zsidók számára, hogy elemésszék a zsidókat szokásaikkal és vallásukkal együtt. A zsidók úgy gondolták, hogy az egyiptomiak integrációs kísérlete olyan, mintha a Messiás maga jött volna el megváltani a zsidókat, de ebben természetesen súlyosan tévedtek, és az egyiptomi társadalomba való beilleszkedés helyett elnyomás és üldöztetés várt rájuk. A párhuzam a 19. századi magyar emancipációval egyértelmű. Az „újmódi ifjak” (*naymodsihe kinder*) – ahogy Lichtenstein fogalmaz – spirituális készletei kimerültek a diaszpóra viszontagságai között, így átadták magukat a rossz ösztönnek, az asszimilációnak és különféle talmi dolgoknak, és nem tudták megőrizni a zsidó vallás előírásait.

Lichtenstein cikke olyan fordulatokat használ, amelyek gyakran visszaköszönnek az *Amud ha-Jira* hasábjain. A lap cikkei sokszor meglehetősen repetitívek, hangvételük didaktikus. A szerkesztő megpróbálta morális üzeneteit azok gyakori ismételtetésével olvasói tudatába vésni. Ezáltal azokat a technikákat alkalmazta, melyek a modern társadalmi struktúra kialakulásával és a média szerepének árnyalódásával a környező világban egyre inkább előtérbe kerültek. Ezeket az eszközöket ő azonban nem a modernitás és a felvilágosodás vívmányainak szolgálatába állította, hanem épp ellenkezőleg, törekvésének egyetlen célja ezen vívmányok háttérbe szorítása, avagy teljes eltörlése volt, már ami a zsidó társadalmat illeti. Schlesinger tehát modern módszerekkel próbálta megállítani a modernitást – és módszere akkoriban újításnak számított. Idővel azonban a módszer gyökeret vert, így többek között a mai ultra-orthodox zsidó közösségekben is látható, hogy a nyílt társadalom

²⁷ L. *Amud ha-Jira*. 1867. február. Oldalszámozás hiányzik.

²⁸ Lichtenstein, Hillel: Drasa ve-hesped. In: *Amud ha-Jira*, 1866. április–május. 20–23.

eszköztárát csupán olyan mértékben használják fel, ami segítségükre van a nyitottság részleges vagy teljes elutasításában.

Az *Amud ha-Jirá*-ban közölt több cikk is azt állítja, hogy az egész világ, és benne minden élőlény sorsa a zsidók vállán nyugszik. A zsidóknak egyetlen feladat rendelkezett a világ teremtése óta: a Tórát és Isten parancsolatait tanulmányozni. A nem-zsidók teremtésének pedig egyetlen célja az, hogy a zsidók Tóra-tanulását elősegítsék. Ezen gondolatok megszólaltatása és hangsúlyozása egy jiddis lapban radikális lépés volt, hiszen a *Zeitgeist* általános, közös és univerzális emberi értékeket képviselt.

A legkisebb változtatás a zsidó szokásjogban vagy a zsidó vallási gyakorlatban Schlesinger hite szerint a legborzasztóbb eseményeket idézi elő és teljes közösségek pusztulását eredményezi. Schlesinger beszámol arról, hogy zsidók tömegei idegenednek el a zsidó vallási gyakorlatától. Cikkeiben többször is a zsidó szokásjog mellett tette le voksát a zsidó elméleti, gyakorlati joggal szemben, szerinte ugyanis az a szentség magasabb fokán áll. Azt hangoztatta, hogy a zsidó viselkedést annak a zsidó gyakorlatnak kell meghatároznia, amit „ősi időben fogadtunk el”, és mindig fontosabb megőrizni egy bizonyos közösség specifikus szokásait (*minhag*), még akkor is, ha azok ütköznek a *halakhikus* előírással. Szerinte a zsidóság meghatározó jellegzetességét a zsidó szokásjog adja, hiszen ez gyakorlati tudást jelent, amit minden zsidó a szüleitől sajátít el, nem pedig elméleti úton tanul meg. Ekképp fogalmaz: „Minden zsidó szokás és határozat a szentségben gyökerezik, így mindennél fontosabbak a Szent Áldott Legyen az ő Neve szemében.”²⁹ Schlesinger elismeréssel nyilatkozik a *halakhikus* rendszerről, mivel abban olyan parancsolatok vannak, melyek teljesítésének miértjét homály fedi. Ez az általános kijelentés szinte minden *minhagra* érvényes, ugyanis azok értelmezése nagyon szerteágazó lehet, és sokszor ellentmondanak egymásnak. Logikája szerint ez azt mutatja, hogy a szokásjog ősbibb, így autentikusabb, mint bármely egyszerű parancsolat. A szokásjog megcáfolhatja, semmissé teheti, avagy egyszerűen figyelmen kívül hagyhatja a *halakha* más döntéseit.³⁰

²⁹ *Amud ha-Jira*, 1866. november. 25.

³⁰ L. *Amud ha-Jira*, 1866. november. 25–26. A nagymihályi rabbigyűlés döntéseit Schlesinger jiddisre fordította és kommentárral látta el.

Schlesinger ezen túl is bővítette a vallásjogi mozgásteret. Fontos pontnak számít a zsidó jog rendszerében, hogy a rabbinikus autoritások hozhatnak szélsőséges döntéseket is, ha az adott kor úgy kívánja. A zsidó jogi irodalomban ennek a neve *migdar milta*.³¹ Eszerint a rabbinikus hatóság a zsidó jog alapszabályaival szembemenő döntéseket is hozhat, ha a cél a zsidóság kontinuitásának megmentése. A Talmud példája erre Illés próféta története, miszerint Illés próféta a Kármel-hegyen százsámra gyilkolta le a hamis prófétákat (1Kir 18:33–34). Cselekedete egyértelműen öntörvényű volt, és szembement a zsidó jog legalapvetőbb szabályaival. Mivel azonban Illés próféta ezáltal sikeresen megmentette a zsidó népet a spirituális pusztulástól, *a posteriori* rabbinikus visszaigazolást kapott cselekedetére. Schlesinger magát Illés próféta utódjának tekintette: biztosra vette, hogy a lapjában megfogalmazott vélemények nem fognak sok támogatót szerezni még a tradicionális zsidó vallásos körökben sem, azonban Isten küldöttjeként kizárólag saját feladatának teljesítésén kell fáradoznia. Ennek megfelelően az *Amud ha-Jirá*-ban, illetve azon kívül is számos olyan rabbinikus döntést hozott vagy hangoztatott, amelyeknek nem, vagy csak lazán volt beágyazottsága a zsidó jogi rendszerben.

Schlesinger beszámol az *Amud ha-Jirá*-ban egy esetről, amikor egy zsidó feleség megmérgezte férjét, miután a férj rendszeres tanulópartnerével, aki állandó vendége volt a családnak, szerelmi viszonyt kezdett.³² A szerelmespár nem látott más kiutat a helyzetből, minthogy megmérgezzék a férjet, és így megszabaduljanak tőle. A történet bűnös szereplője Schlesinger értelmezésében természetesen a feleség volt, aki túl sok regényt és egyéb világi irodalmat olvasott. A feleség és a szerető ugyanis folyton regényeket cserélgettek, így a bűn lassan beette magát lelkükbe. Egy olyan világ gyümölcsét akarták élvezni, amelyhez semmi közük nem volt, és amely megrontotta végül a lelküket. A

³¹ L. pl. a babilóniai Talmud példáját, bTJev. 90a, ill. Rasi a kifejezéshez fűzött magyarázatát. A kifejezés másfajta magyarázatát adja Maimonidesz, l. *Hakdama le-perus* ..., i. m., 1960. 25. A terminológia 19. századi relevanciájának elemzését adja Silber, Michael K.: *The Emergence of Ultra-Orthodoxy*..., i. m., 1992. 65–66. Magyarul Silber, Michael K.: *Az ultraorthodoxia keletkezése*..., i. m., 2007. 252–254.

³² L. *Amud ha-Jira*, 1866. június. 98.

történet ismertetésén túl Schlesinger rövid elemzést is fűz az esethez, miszerint a problémának két oka volt. Először is, a regények és a vágyat felkorbácsoló egyéb írások tömkelege érhető el könnyedén még a legvallásosabb zsidók számára is. Másodsor, a pár nemcsak fizikailag férhetett hozzá magukhoz a könyvekhez, hanem intellektuálisan is, hiszen mindketten tökéletesen értették a helyi nyelvet. A bűnös pár esete nem volt egyedi Schlesinger meglátása szerint, hanem az egész zsidó közösség mély belső korrózióját mutatta.

A szokásoktól való eltérésre hozott másik példájában Schlesinger beszámol egy házasulandó párról, akik megszegték a helyi esküvői szokásokat. A vőlegény nem volt hajlandó az ún. *kitlit*, a zsidó halotti ruhát viselni, ami szerves eleme a hagyományos zsidó esküvőknek, a menyasszony pedig nem egyezett bele, hogy a házasságot megelőzően levágják a haját. Végül Isten megbüntette a párt, és a házasságot követően mindketten meghaltak.³³

דאס נייע יונגע פאאר האבען גליקליך צו זאמען געלעבט דרייא חדשים אבער ליידער נור דרייא חדשים, קוים וואהרען דיא פאריבער האט זיך דער חתן דער יונגע מאן געלעגט אין דען קראנקען בעט אונד איזט געשטארבען ר"ל וויא בעטריעבט דאס הויס וואהר וויא (אחרית שמחה תוגה) וועלכער יאמער אונד קלאג אין דען הויס העריין געקומען איזט אין דען ערשט פאר איין קורצע צייט דיא גרוסע בעלוסטיגונג וואהר קאן זיך יעדער דענקען. אונד דיא יונגע אלמנה איזט איבער געבליעבען אין איהר עלענדען אונגליק אין דיא גוטע האפנונג (מעוברת) עס איזט איינע קורצע צייט וויעדער פאריבער געגאנגען דיא צייט איזט געקומען צום נייעדערקומען, זיא האט איין קינד איין בן זכר אויף דיא וועלט געבראכט, אבער באלד נאך דער געבורט איזט זיא געפעהרליך געווארדען מאן האט אויסגעשיקט נאך דיא געשיקטעסטען רופאים דאקטארים איבער ליידער אהנע צונוטצען עס וואהר קיין הילף ר"ל, מאן האט פיעל צדקה געבען געלאסט דיא גאנצע שעהנע אויסשטאפירונג איזט אן ארמע לייט פערטהיילט געווארדען אבער ליידער צו שפעטה וואהר אללעס דאס יונגע ווייב האט אנגעפאנגען נון אין איהרע וועהען מתודה צו זיין דאס זיא עס פערזינד האט אונד האט זיך געלאסט דיא האאר אבשניידען האט געשאפט דאס מאן מיט איהר ווידי זאגען זאלל האט צוואה געלאסט דאס מאן טראכטען זאלל דאס דאס קינד זאלל וויא אם געשווינדעסטען פיר איהר קדש זאגען ווען זיא

³³ L. *Amud ha-Jira*, 1866. augusztus-szeptember. 183.

צו זיין דרשה ניכט דיא זכיה האט. אונד מיט גרוס תשובה מיט רעד פון בערייאונג (!) וואס זוא באלד ניט געהערט איזט געווארען איזט איהר ריינע נשמה אונטער גרוס יאמר געשרייא פון שמע ישראל אויס געגאנגען

A fiatal pár három hónapon keresztül élvezhette a boldogságot, de sajnos csupán három hónapig. Alig telt el ennyi idő, az ifjú férj ágynak esett és meghalt, az Örökkévaló védjen meg minket (hasonló sorstól). Milyen zaklatott volt az egész család! „Szomorúságra fordul az öröm.”³⁴ Milyen keserves panasz és sírás jött az egész házra, ahol nem sokkal azelőtt akkora öröm volt még, azt mindenki el tudja képzelni. Ezután a szerencsétlen fiatal özvegy egyedül maradt, de jó reményben, viselősen. Egy rövid idő megint eltelt, és elérkezett az ideje a szülésnek. Egy fiút hozott a világra, de a szülés után az asszony állapota válságosra fordult. A legtapasztaltabb orvosokért küldtek, de senki sem tudott semmit tenni, sehogyan sem tudtak segíteni rajta – az Örökkévaló óvjon meg minket [hasonló sorstól]! Sokat adakoztak, az egész hozományt szegények között osztották szét, de mindhiába, mindez már túl későn történt. A fiatalasszony elkezdett bűnvallomást tenni arról, hogy bűnt követett el, meghagyta, hogy vágják le a haját, mondjanak bűnbánati imákat vele együtt, és végrendelkezett afelől, hogy a közösség gondoskodjon fiáról, hogy halála után kaddist [halotti imát] mondjon rögtön, ha az asszony már nem érné meg azt, amikor [a zsinagógában felnőtté válásának ünnepén] szónoklatot tart. Ezután az asszony megtért és a megváltásról beszélt, ami azonban nem lelt azonnal meghallgatásra, és tiszta lelke nagy jajveszékélés közepette és a *Smá Jiszráél*³⁵ imát kiáltva elhagyta testét.

³⁴ Az idézet a Példabeszédek 14:13 versén alapszik.

³⁵ A zsidó imaritus egyik központi szövege, amit többek között a haldoklónak is el kell mondania. Az ima a Deut. 6:4-9, 11:13-21 és Num. 15:37-41 bibliai szövegeken alapszik.

A házaspár történetének tárgyalása és az eset tanulsága sokat elárul Schlesinger hozzáállásáról a változó kor problémáihoz és tüneteikhez. A történetben Schlesinger egyrészt kidomborítja, hogy a pár a zsidóság tehetősebb rétegéből származott, akik alappillérei a zsidó közösségnek, hiszen e családok voltak a közösség legfőbb anyagi támogatói. Emiatt sokszor a rabbikra is hatékonyan tudtak nyomást gyakorolni, hogy azok, feladva rabbinikus meggyőződésüket, új, sokszor gyanúval kezelt szokásrendszert vegyenek fel. Látszólag semmi sem állhatott a pár boldogságának útjába. Vagyonuk és hatalmuk volt, ami még ősréginek vélt zsidó szokásokat is megváltoztathatott, ha azok nem illettek a korban elterjedő nézetekhez. Bár a pár érinthetetlennek tűnt, Isten büntetése mégis elérte őket. Először a férj esett betegágyának, rövid időn belül meghalt, magára hagyta immár várandós feleségét. Az özvegy csupán a szülést követően, amikor már maga is a halál szélén járt, ébredt rá arra, hogy mindaz a szerencsétlenség, ami érte, saját bűne, a zsidó szokásjog tételeinek megtagadása miatt szakadt rá. Mély bűnbánata azonban már túl későn érkezett. Sem az adakozás, sem megtérése már nem változtathattak az égi rendelésen. Egyetlen dolog maradt számára: rendelkezett afelel, hogy gyermekét szigorúan a zsidó hagyomány szerint neveljék, hogy legalább ő ne essen az újjító törekvések csapdájába.

A Schlesinger által hozott példák mind azt a veszélyt voltak hivatottak bemutatni, hogy a modernizáció hatására a zsidó közösség lassan szétrothad, és örökre elvész. Schlesinger ezt az alábbi formában fogalmazta meg: „és a világi tanulmányok során különféle módokat sajátítanak el, hogy hogyan mérgezzék meg a férjet titokban, azért, hogy annak feleségét elragadhassák”.³⁶ Ebben a kérdésben Schlesinger egy Rabbenu Gersom (Gersom ben Júda / Meor ha-Gola [a diaszpóra fénye], ca. 960–1040) határozatával szembemenő döntést is hozott. Rabbenu Gersom nevéhez számos olyan határozat (*takkana*) fűződik, ami általánosan elfogadottá vált az askenázi közösségekben, és kötelező érvényű a mai napig, mint például a többnejűség elleni tilalom. Schlesinger egy rabbinikus döntésében

³⁶ Az idézett mondat általában jellemző volt Schlesinger rabbinikus állásfoglalására a kérdésben, itt Biblia-magyarzatokat tartalmazó gyűjteményes kötetéből származik. L. Schlesinger, Akiva Jozsef: *Szefer Torat ...*, i. m., 1970. 349. A kötetet a szerző halála után családja adta ki.

(*pszak din*) megengedte, hogy azok a férfiak, akik a Szentföldre vándorolnak és elhagyják feleségüket, ott újraházasodjanak anélkül, hogy elválnának tőle. Schlesinger azzal indokolta döntését, hogy a nők, akik szerinte gyakran kerültek szentimentális regények hatása alá, feltehetően megszőktek már egy másik férfival, így ők megszűntek releváns tényezők lenni zsidó jogi szempontból. Ezzel szemben a zsidó férfinak, aki vallásos hevülettől vezérelve a Szentföldre vándorolt, mindenképp meg kell tartania a „szaporodjatok és sokasodjatok” (Gen 9:7) alapvető tórai parancsolatát.³⁷

Végül marad az a kérdés, hogy milyen közönségnek szánta Schlesinger lapját, az *Amud ha-Jirá*-t. Schlesinger ezen keresztül szövetséget kívánt teremteni, az újság segítségével ideológiailag akarta összekapcsolni az egymástól távol eső zsidó vallásos közösségeket. Ezzel két alapvető célja volt. Először is, újságján keresztül az ideológiai egység célját szolgáló alapszövegeket kívánt terjeszteni. Másodszor, a szövetségben résztvevő közösségek egy egységes zsidó ideológiai öntudat részeivé váltak volna. Ezek a közösségek példát mutattak volna arra, hogy mi az autentikus zsidó viselkedésforma, és ezt képviselték volna mind a zsidó, mind a nem-zsidó világ felé. A közös zsidó ideológiai öntudat része lett volna egy egységes zsidó front, amely különbözőségeik nélkül viszonyul a külső világ kihívásaihoz, hiszen az *Amud ha-Jirá*-ban erre már világos útmutatást kaptak. Ennek a közösségek fölött álló szövetségnek Schlesinger a *Mahzirei Atara le-Josna (Koronát régi helyére visszahelyező)* nevet adta.³⁸ Schlesinger feltétlen bizalommal hitt Istenben és saját küldetése igazában. Bizton hitte, hogy tervét siker koronázza majd. A siker azonban elmaradt. Az 1870-es évekre belátta, hogy kudarcot vallott.³⁹ Újságjára nem talált

³⁷ L. *Amud ha-Jira*, 1866. június, oldalszámozás nélkül. Schlesinger a fent idézett szerelmi összeesküvés tanulságait vonja le. Schlesinger *halákhikus* döntésére a kor rabbinikus autoritásai meglehetősen élesen reagáltak. Ezen reakciókat elemzi Szalmon, Jozsef: *Mevaszei ha-Cionut ...*, i. m., 1993. 106–107.

³⁸ A szövetség megalakításáról rövid értekezést adott ki, majd miután Jeruzsálemba emigrált, mindezt átültette az ottani körülményekre. L. Schlesinger, Akiva Jozsef: *Szefer Mahzirei ...*, i. m., 1873. fol. 1-6.

³⁹ Schlesinger közösségeken felüli szervezete soha nem jött létre. Miután Palesztínába vándorolt, újonnan megpróbált életet lehelni a szervezetbe, mely meg is alakult, bár csupán egy rendkívüli rövid időre.

elég előfizetőt, sem a közösségek felett álló szervezetére elég támogatót. Végül arra a következtetésre jutott, hogy a zsidóságnak nincs jövője sem az Osztrák–Magyar Monarchia területén, sem Európa többi részén, a zsidóság sorsa ott a teljes beolvadás volt a többségi nem-zsidó társadalomba, és ezért a Szentföldre vándorolt.

Konklúzió

Az *Amud ha-Jira* története fontos fejezet a magyar zsidó sajtótörténetben. A hírlap révén betekintést nyerhetünk egy olyan folyamat kezdetébe, amely aztán jelentős hatást gyakorolt a magyar zsidó történelemre, az egész askenázi zsidóság történetére és a mai zsidó közéletre egyaránt. A lap fontos, és egyik első példája a radikális zsidó újságírásnak, amely azért küzdött, hogy a hagyományos zsidó értékeket fenntartsa, és visszaszorítsa az ezt veszélyeztető jelenségeket. Ennek elérése új eszközöket teremtett, modern nem-zsidó módszereket adaptált, és tette azokat a formálódó zsidó ultra-orthodox közösségek eszköztárának részévé. A 19. században, amikor a zsidóság emancipációja egyre általánosabban elfogadott törekvés, majd idővel tény lett, Schlesinger próbált minden eszközt megragadni arra, hogy az ezzel párhuzamos asszimiláció ideológiai térnyerését visszaszorítsa.

Irodalomjegyzék

Agnon, Smuel Jozsef: *Tmol Silsom*. Jeruzsálem, Schocken, 1979.; magyar fordításban: Agnon, Smuel Jozsef, (ford. Ács Gábor): *Valaha régen*. Budapest, Babel, 2001.

Asch, Sholem: *Moyshe*. New York, Sklarsky, 1951.

Ben-David, Joseph: The Beginnings of Modern Jewish Society in Hungary in the First Half of the 19th Century. In: *Jewish History*, 1997, 1 (11). 57–97. Magyarul Haraszti György kiegészítéseivel: Jozsef ben Dávid: A modern zsidó társadalom kezdetei Magyarországon a 19. század elején. In: Silber, Michael K. (ed.): *Magyar Zsidó történelem – másképp*. Budapest, Múlt és Jövő, 2007. 97–137.

- Ferziger, Adam S.: *Exclusion and Hierarchy. Orthodoxy, Non-observance, and the Emergence of Modern Jewish Identity*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2005.
- Greenbaum, Avraham: Newspapers and Periodicals, In: *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, vol. 2, New Haven, Yale University Press, 2008, 1672–1674.
- Hamiel, Haim: Milhamato sel rabi Akiva Jozsef Schlesinger be-reforma. In: *Sinai*. 1977, 1-2 (83). 80–89.
- Holtzmann, Avner: Ha-Magid, In: *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, vol. 1, New Haven, Yale University Press, 2008. 1115-1116.
- Hunyadi Zsombor: *An Early Episode in the Hungarian Jewish Press: Rabbi Akiva Yosef Schlesinger*. (MA disszertáció). Budapest, ELTE, Asszirológiai és Hebraisztikai Tanszék, 2013.
- Kamenetzky, Nathan: *Making of a Godol. A Study of Episodes in the Lives of Great Torah Personalities*. Jerusalem, HaMesorah Publishers, 2002.
- Katz, Dovid: Dos „yidishistische” bukh fun Khasem Soyfers talmed Rov Akive Yehosef Shlesinger. In: *Yidische Kultur*, 1997. 3-4. 5-6, 35–37.
- Katz, Jacob: Towards a Biography of the Hatam Sofer. In: Frances Malino – David Sorkin (eds.): *From East and West*. Cambridge: Blackwell, 1991. 223–266.; magyarul, Haraszti György kiegészítéseivel Katz, Jakov: Hatam Szofer életrajzához. In: Silber, Michael K. (ed.): *Magyar Zsidó történelem – másképp*. Budapest, Múlt és Jövő, 2007. 151–187.
- Katz, Jacob: *Tradition and Crisis. Jewish Society at the End of the Middle Ages*. New York, Merkaz Zalman Shazar, 1958. magyarul Katz, Jakov: *Hagyomány és válság. Zsidó társadalom a középkor végén*. Budapest, Múlt és Jövő, 2005.
- Katz, Jakob: *Ha-kerá se-lo nitaha: Prísat ha-ortodokszim be-Hungaria u-ve-Germania*. Jeruzsálem, Merkaz Zalman Shazar, 1995.; magyarul Katz, Jakov: *Végzetes szakadás. Az orthodoxia*

- kiválása a zsidó hitközségekből Magyarországon és Németországban.* Budapest, Múlt és Jövő, 1999.
- Katzburg, Nathaniel: Hanhaga ha-merkazit shel kehilot Hungaria. In: *Zion*. 50 (1987–88), 379-395.
- Katzburg, Nathaniel: *Toldot ha-jehudim be-Hungaria*. Jeruzsálem: Univerzitat Bar-Ilan, 1975.
- Komoróczy Szonja Ráhel: Tudatos nyelvi disszimiláció: Jiddis a magyarországi ultra-orthodox zsidó eszmerendszerben. In: Bárdi Nándor – Tóth Ágnes (szerk.): *Asszimiláció, integráció, szegregáció: Párhuzamos értelmezések és modellek a kisebbségkutatásban*. Budapest, Argumentum Kiadó, 2011. 115–130.
- Komoróczy Szonja Ráhel: *Yiddish Printing in Hungary: An Annotated Bibliography*. Budapest, Center for Jewish Studies at the Hungarian Academy of Sciences, 2011.
- Komoróczy, Szonja Ráhel: Language Assimilation and Dissimilation in the Works of R. Hillel Lichtenstein. In: Bányai Viktória – Komoróczy Szonja Ráhel (eds.): *Sheelot u-Teshuvot. Studies in Responsa Literature*. Budapest, Center of Jewish Studies at the Hungarian Academy of Sciences, 2011. 107–123.
- Lieberman, Haim: *Ohel Rahel*, 3 vols. New York, Haim Lieberman, 1980-1984.
- Maimonidesz: *Hakdama le-perus ha-misna*. Jeruzsálem, Moszad ha-Rav Kook, 1960.
- Munk Méir Ávrám: *Munk Adolf önéletrajza*. Nagykanizsa, 1942.
- Scheiber Sándor: *Magyar zsidó hírlapok és folyóiratok bibliográfiája 1847-1992*. Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993.
- Schlesinger, Akiva Jozsef: *Szefer Mahzirei Atara le-Josna*. Jeruzsálem, Shmelke Yosef Shamer, 1873.
- Schlesinger, Akiva Jozsef: *Szefer Torat Jehiel*, vol. 1-5. Jeruzsálem, Vaad le-Hocaaat Szifrei ha-Gaon Rabi Akiva Jozsef Shlesinger, 1970.

- Silber, Michael K.: Hillel Lichtenstein. In: *YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, vol. 1. New Haven–London, Yale University Press, 2008. 1031–1033.
- Silber, Michael K.: The Emergence of Ultra-Orthodoxy. The Invention of a Tradition. In: Jack Wertheimer (ed.): *The Uses of Tradition. Jewish Continuity in the Modern Era*. New York–Jerusalem, The Jewish Theological Seminary in America, 1992. 23-84. Magyarul Silber, Michael K.: Az ultraorthodoxia keletkezése, avagy egy hagyomány kitalálása. In: uő (szerk.): *Magyar zsidó történelem – másképp*. Budapest, Múlt és Jövő, 2007. 252–254.
- Silber, Michael: Paamei lev ha-ivri be-erec Hagar. Rabi Akiva Jozsef Schlesinger – bein ultra-ortodokszia ve-leumiut jehudit be-resitan. In: *Mea Snot Cionut Datit*, vol. 1. Ramat Gan, 2003. 225–254.
- Silber, Michael K.: Utószó, In: *Méir Ávrám Munk, Életem történetei*. Budapest, Múlt és Jövő, 2002, 333-352.
- Szalmon, Jozsef: Mevaszrei ha-Cionut u-mevaszrei ha-harediut. In: *Katedra*, 1993. 73. 106–107.
- Teitelbaum, Joel: *Ve-Joel Mose*. New York, Sender Deutsch, 1978.

AUGUSTA COSTIUC RADOSAV*

A 19. századi Románia jiddis sajtójának cionizmusképe

1 855 és 1900 között Romániában több mint 50 jiddis nyelvű sajtókiadvány jelent meg. Ezekben a Hevrat Jisuv Erec Jiszrael (1881–1884), valamint a Hoveve Cion nevű szervezetek tevékenységétől kezdődően (1892-től) egészen a Herzl által ihletett politikai cionizmus színrelépéséig egyre gyakrabban jelenik meg a cionista tematika. Jelen tanulmány a romániai zsidó közélet cionizmus-percepcióját vizsgálja belső perspektívából közelítve – ahogyan azt a 19. századi jiddis sajtó tükrözi.

A cionista mozgalom kezdetei Romániában

A 19. század az etnikai nemzetek és nemzetállamok kora, és egyben az európai zsidóság Erec Jiszraelbe (Izrael Földjére)¹ való visszatérési vágyának, nemzeti és történelmi öntudata újjáéledésének kora is. Az állandó üldözéseknek kitett kelet-európai zsidóság egy része a cionista eszmékben látta a megoldást: a közösségi identitás visszanyerésének és a diaszpóra áldatlan állapotaitól való végleges szabadulásnak a lehetőségét. Jacob Katz szerint a modern kor hajnalán a zsidóság felkészültebb volt egy nemzeti mozgalom elfogadására, mint bármelyik más európai népcsoport.² Az a történelmi tény és keret, hogy Kelet-Európában az asszimiláció nem

* Augusta Costiuc Radosav, Babes-Bolyai Egyetem, Kolozsvár, radosav.costiuc@mail.ubbcluj.ro

¹ Izrael Állam megalapítása előtt a zsidó irodalom a bibliai Izrael területére általában Erec Jiszrael (Izrael Földje) néven hivatkozik.

² Katz, Jacob: *Leumiut jehudi...*, i. m., 1983. 18.

érte el a Nyugat-Európára jellemző szintet, kifejezetten kedvezett a nemzeti öntudatra ébredésben, és segített az Erec Jiszraelbe való visszatérés cionista álmának elterjedésében.

A romániai cionista mozgalom kezdetben csak az Erec Jiszraelbe való egyéni kivándorlásokban nyilvánult meg.³ 1875-ben Mose David Iancovici (Schub) Mojnest (Moinești) kisvárosából volt az első, aki azzal a szándékkal vándorolt ki, hogy tanulmányozza, milyen módon telepedhetnének le ott földművesként a zsidók.⁴ 1880 után már közösségi eszményként is elfogadottá vált az Erec Jiszraelbe való kivándorlás és letelepedés. Ennek érdekében 1881-ben Jichak Löbel elnöksége alatt megalakul Galacon (Galați) a Hevrat Jisuv Erec Jiszrael (Erec Jiszraeli Kolonizációs Szövetség).⁵ A szövetség titkára az a Samuel Pineles (1843–1928) lett, aki már 1864-től az Alliance Israélite Universelle romániai titkára is volt.⁶

A Hevrat Jisuv Erec Jiszrael egyik legfontosabb tevékenysége az volt, hogy különböző városokban konferenciákat rendeztek, amelyek nagy számban vonzották a cionista ideológia szimpatizánsait. Az első hivatalos találkozót 1881. december 30. és 1882. január 1. között tartották meg Foksányban (Focșani), Samuel Pineles elnökletével. A foksányi konferencián úgy határoztak, hogy még az 1882-es év pészahja előtt összegyűjtik 100 romániai zsidó család számára a Palesztinába való kivándorláshoz szükséges anyagi fedezetet.⁷

A második, 1882 májusában megtartott jászvásári (Iași) konferencia során határozta el a Hevrat Jisuv Erec Jiszrael az első zsidó telepések küldését az Erec Jiszraelben vásárolt földekre.⁸ Erre végül 1882 augusztusában került sor, amikor a galaci kikötőből 228 személy elindult a Szentföld felé a *Thetis* nevű hajó fedélzetén. Ennek az első csoportnak a magvát azok a mojnesti családok alkották, akik később Ros Pinnát alapították. A következő ilyen, a Hevrat Jisuv Erec Jiszrael által szervezett akció 386 telepes küldését

³ Lavi, Theodor: *Zionism in Romania...*, i. m., 2007. 599–601.

⁴ Herșcovici, Lucian-Zeev: *Moinești...*, i. m., 2008. 1188–1189.

⁵ Ilan, Eliezer: *Din trecutul...*, i. m., 1968. 51–61.

⁶ Uo., 16.

⁷ Uo., 1968. 54–59.

⁸ Stein, Leslie: *The Hope Fulfilled...*, i. m., 2003. 21. Vö. Raphael Patai (ed.): *Encyclopedia of Zionism and Israel*, 1971. vol. 2. 964.

jelentette, ennek eredménye Galileában a Zammarin nevű mezőgazdasági település megalapítása volt.⁹

A Hevrat Jisuv Erec Jiszrael harmadik fontos akciója az 1883. szeptember 16–17. közötti konferencia volt Galacon. A konferencia főleg a telepesek pénzhányból és tapasztalatlanságból eredő nehézségeit taglalta, majd a résztvevők elhatározták, hogy Zammarin és Ros Pinna adminisztrálását a továbbiakban Edmond James de Rothschild báróra bízák. Amellett, hogy Rothschild báró magára vállalta a két település pénzügeit és gazdasági irányítását, Zammarin nevét apja, Jakov Meir Rothschild emlékére Zikhron Jakovra (Jakov emléke) változtatta. Mindez olyan kiábrándulást és reménytelenséget keltett Romániában, hogy a Hevrat Jisuv Erec Jiszraelt a neki tulajdonított sikertelenség okán 1884-ben feloszlatták.¹⁰

Az 1890-es években éledt csak újjá Romániában a cionizmus eszméje és az erעי mezőgazdasági telepítések iránti érdeklődés: 1892-ben alapították meg Galacon a Hoveve Cion (Ciont Szeretők) szervezetét.¹¹ A Hoveve Cion tevékenységét főleg az 1896 utáni évek jellemzik, amikor Theodor Herzl könyve, a *Der Judenstaat* (A zsidó állam)¹² már nemzetpolitikai színezetet is adott a mozgalomnak. A 19. századi romániai cionista mozgalom eme második fázisának fő jellemzője, hogy a Hoveve Cion helyi tevékenysége összefonódik a cionizmus történetének egyetemes jelentőségű eseményeivel. Ebben meghatározónak bizonyultak Theodor Herzl elméleti munkái, írásai, valamint gyakorlati tevékenysége, többek között a cionista kongresszusok is. Bázisban az 1897. augusztus 29–31. között megtartott Első Cionista Kongresszus munkálataiban két jelentős személy is részt vett Romániából, akik feltűntek az emigrációt támogató határozott

⁹ Lavi: Theodor *Zionism in Romania...*, i. m., 2007. 600. Vö. Patai, Raphael: *Encyclopedia of Zionism and Israel*, 1971. vol. 2. 1261.

¹⁰ Lavi, Theodor: *Zionism in Romania...*, i. m. 2007. 599. Vö. Ilan, Eliezer: *Din trecutul sionismului în România*, 1968. 21.

¹¹ *Pinkasz ha-kehilot. Romania*, vol. 1. 1970. 93.

¹² Theodor Herzl könyve, a *Der Judenstaat* 1896-ban jelent meg, és még abban az évben lefordították románra és kiadták Botoşaniban. Vö. Lavi, Theodor: *Zionism in Romania...*, i. m., 2007. 600.

fellépésükkel: a jászvásári dr. Karpel Lippe (1830–1915) tiszteletbeli elnökként, valamint a galaci Samuel Pineles alelnökként.¹³

A jiddis sajtó a Hevrat Jisuv Erec Jiszrael idejében

A kezdetekben, 1855–1881 között a romániai jiddis sajtó profilját általános politikai, irodalmi, történettudományi, gazdasági cikkek, valamint zsidó tematikájú hírek, kishírek, hirdetések határozták meg. A 19. század utolsó két évtizedének történései, főleg az 1881 utáni oroszországi pogromok és a kelet-európai térségben elszennvedett politikai üldöztetés arra készítették a zsidóságot, hogy felülvizsgálja integrációs és emancipációs törekvéseit. Egyre komolyabban merült fel alternatívaként az emigráció, akár a Szentföld felé (cionizmus), akár Észak- vagy Dél-Amerikába.

A jiddis sajtó 1881 után is megőrizte általános irányultságát, de ekkor már egyre nagyobb teret szentelt a cionizmussal foglalkozó cikkeknek. És 1881 után kezdtek megjelenni azok a sajtótermékek is, amelyeket teljes egészében a cionista eszme és a mezőgazdasági telepítés foglalkoztatott. Ugyanakkor az általános irányultságú orgánumok is teret szenteltek a cionizmussal foglalkozó cikkeknek.

Az első romániai jiddis lap, amelyben a cionizmus eszméje megjelent, az a Bukarestben, Dov Ber (Dover) Suffrin által 1880-ban kiadott *Di yudishe prese* (*Zsidó sajtó*)¹⁴ volt. Az újság beszámolt arról, hogy Erec Jiszraelből Romániába érkezett egy Eliezer Rokeah¹⁵ nevű fiatalember, aki megpróbálta meggyőzni a zsidókat, hogy emigráljanak, vásároljanak földet és alapítsanak településeket Erec Jiszrael területén. A *Di yudishe prese* megjegyzi: „Mivel korunk valamennyi zsidó újságja kiemelt figyelmet fordított az

¹³ Boyer, Alain-Michel: *Originile sionismului...*, i. m., 2002. 98. Vö. Ilan, Eliezer: *Din trecutul sionismului în România...*, i. m., 1968. 22–23.

¹⁴ Latin betűs címe: *Die jüdische Presse*.

¹⁵ Eliezer Rokeah (1854–1914) ismert *maszkil* volt, aki Romániába érkezése (1880) előtt Palesztinában tevékenykedett, s az Erec Jiszraelben létesítendő mezőgazdasági települések lelkes híve volt. Romániában részt vett a Hevrat Jisuv Erec Jiszrael tevékenységében és a Hoveve Cion megalapításában. Több jiddis (*Di hofnung* [Piatra Neamț, 1881]; *Der emigrant* [Galați, 1882] és héber [*Iszrael* [Galați/București, 1882]) cionista kiadványt szerkesztett és adott ki. Vö. Patai, Raphael (ed.): *Encyclopædia of Zionism and Israel*. 1971. vol. 2. 956. és Ilan, Eliezer: *Din trecutul sionismului...*, i. m. 22.

eseménynek, kötelességünknek érezzük, hogy a magunk részéről mi is beszámoljunk róla.”¹⁶

Ugyancsak a cionizmus eme korai periódusában, 1881-ben jelent meg Bukarestben a *Der kolonist. Organ fir farbreitung der idee fun erdarbeyt unter den yuden (A telepes: Orgánum a földműves munka eszményének terjesztésére a zsidóság körében)*. Az újság szerkesztője a magát Ahikha (*Testvéred*) akronimával jegyző Avraham Hajim Katz (1855–1908) volt, a romániai zsidó értelmiség köreiből elismert író és publicista. Katz a *maszkilok*¹⁷ többségének hagyományos pályáját járta be: kisgyermekként *héderben*¹⁸ tanult, de idővel elszakadt a hagyományos neveltetésétől, héber és jiddis nyelvű világi irodalmi körökben tevékenykedett. Hamarosan ismert újságíró lett, sajtóorgánumok munkatársává és szerkesztőjévé vált. Romániában több jiddis vagy héber nyelvű újság munkatársa és szerkesztője volt, és küldött tudósításokat külföldre is, pl. a *Ha-melic* (Odessza–Szentpétervár), *Ha-cefira* (Varsó–Berlin), *Ha-magid* (Lyck–Berlin–Krakkó–Bécs), valamint a *Ha-ivri* (Brod) héber lapoknak.¹⁹

Avraham Hajim Katz a *Der kolonist* hasábjain az európai zsidóság helyzetének fokozatos romlására hivatkozva a kivándorlást, az Erec Jisraélben való letelepedés eszméjét támogatta.²⁰ Cikkeiben az emigráció szükségessége mellettí érvként R. Cvi Hirsch Kalischer *Drisat Cion (Cion keresése)* című könyvére hivatkozott, amely a Biblia és a midrás-irodalom²¹ bizonyos részeit elemezve kijelenti, hogy: „nekünk, zsidóknak Erec Jisraélben kell letelepednünk, még a világvége eljövétele előtt.”²²

Az 1881-ben Karácsonkón (Piatra Neamț), Eliezer Rokeah²³ szerkesztésében megjelenő *Di hofnung (A Remény)* szintén a

¹⁶ *Die jüdische Presse*, Nr. 1 (1880. szeptember 13) 1.

¹⁷ A *maszkil* a zsidó felvilágosodás (*haszkala*) képviselője.

¹⁸ A *héder* a hagyományos zsidó alapfokú iskola.

¹⁹ Mark, Nathan: *Avrohom Hayim Katz...*, i. m., 1935. 90–91.

²⁰ *Der kolonist*, Nr. 2 (1881. november 13) 1–2.

²¹ A *midrás* hagyományos zsidó szövegmagyarázata a héber Bibliának.

²² R. Cvi Hirsch Kalischer (1795–1874) orthodox rabbi volt Toruńban; *Drisat Cion* (Lyck, 1862) című művében foglalta össze a szentföldi visszatéréssel kapcsolatos gondolatait. A könyv óriási népszerűségre tett szert, különösen Kelet-Európában.

²³ Az általam ismert számokban Eliezer Rokeah neve nem szerepel a *Di hofnung* szerkesztőjeként, de az újság bevezető cikkében megjegyzik, hogy az általa

cionizmus korai megjelenéséhez köthető. Az újság részletesen beszámol a Hevrat Jisuv Erec Jiszrael foksányi konferenciájáról.²⁴ Megindokolja, hogy miért helyes a zsidóság letelepedését támogatni Erec Jiszraelben: szerinte ez az egyetlen „nyugodt hely”, ahol a zsidóság védelmet nyerhet a főként a német befolyási övezetből érkező, egyre rendszeresebbé váló antiszemita támadások elől. Az Európában egyre hevesebbé váló nemzetállam-követelés lázában a *Di hofnung* nyelvezete is a nemzet fogalma köré összpontosul. A szerző szerint a zsidóság azon álma, hogy nemzetállamot építsen Erec Jiszraelben, ugyanolyan okszerű és jogos, mint bármely más európai nemzet hasonló vágya.²⁵

A Jászvásáron 1881-ben megjelenő, N. Frenkel által szerkesztett *Naye yudishe tsaytung* (*Új zsidó újság*)²⁶ ugyancsak a korai cionizmus orgánuma volt. Egyetlen megmaradt számában (1882. augusztus 18.) beszámol egy Odesszából Erec Jiszraelbe települt család tapasztalatairól, akik teljes vagyonukat felhasználva földet vásároltak egy helyi zsidótól, akiről később kiderült, hogy szélhámos. A családfő keserű hangon panaszolta, hogy a helyi zsidók szinte már „kötelességszerűen fosztják ki az európai emigránsokat.”²⁷

Ugyanebbe a korai cionista vonulatba tartozik a *Der emigrant. Organ fir yishuv Erets Yisroel. Beferdert yudishe interesn. Unter kontrole des Tsentral Komitets* (*Az emigráns. A Jisuv Erec Jiszrael lapja. A zsidó érdekek védelmezője. A Központi Bizottság ellenőrzése alatt*),²⁸ amely Galacon jelent meg 1882-ben Eliezer Rokeah szerkesztésében. A beharangozó cikk programként, a karácsonkői *Di hofnung* vonalát folytatva, ugyanazon elveket vallva, ugyanazon célok követését határozta meg.

szerkesztett *Der emigrant* eszmei vonalát folytatja. Bibliográfiai források Eliezer Rokeahot a *Di hofnung* szerkesztőjeként említik. Vö. Rejzen, Zalman: *Leksikon fun der yudisher literatur ...*, i. m., 1914. col. 677; Roman, Sh. S.: *Di yidische prese in Ruménye...*, i. m., 1929. col. 528. és J. Karo (Schwarz): *Ha-dfusz ha-ivri be-Romania ...*, i. m., 1986–1987. 343.

²⁴ *Di hofnung*, Nr. 2. (1882. január 6.) 1.

²⁵ *Di hofnung*, Nr. 5. (1882. január 18.) 1.

²⁶ Latin betűs címe: *Neue jüdische Zeitung*

²⁷ *Neue jüdische Zeitung*, Nr. 72. (1882. augusztus 18.) 4.

²⁸ Latin betűs címe: *Der Emigrant*.

A lap bemutatja Laurence Oliphantot (1829–1888), aki az Erec Jiszraelben alapítandó zsidó mezőgazdasági települések és a zsidó kivándorlás lelkes híve volt. Oliphantnak az ügy iránti érdeklődése 1878-ra tehető, tehát már néhány évvel korábban, mint a romániai és oroszországi zsidók első településeinek megalapítása (1882). Elvei propagálása érdekében különböző szinteken diplomáciai lépéseket is tett. Konstantinápolyba utazott azzal a céllal, hogy megnyerje a szultánt és kormányát; megpróbált támogatókat toborozni a londoni keresztény politikusok között; majd az Alliance Israélite Universelle-re is nyomást gyakorolt annak érdekében, hogy az meggyőzze a zsidóságot, hogy ne az Egyesült Államokba, hanem Erec Jiszraelbe emigráljon.²⁹

A lapban megjelent cikk beszámol Oliphant konstantinápolyi és amerikai utazásairól, amelyek célja az volt, hogy támogassa az Egyesült Államokba vándorolt orosz zsidókat, illetve azokat a romániaiakat, akik Erec Jiszraelbe emigráltak. A szerkesztő érezhető örömmel ír arról, hogy Oliphant a közeljövőben Romániába is ellátogat, ahol a Cionista Központi Bizottság, valamint a zsidó elit képviselői a legnagyobb tisztelettel fogadják majd.³⁰

A *Ha-joets le-veys Yisroel be-Romania (Izrael háza tanácsadója Romániában)*³¹ című lapban, amely a leghosszabb időn át (1874–1895) megjelenő romániai jiddis újság volt, szintén nyomon követhető, hogy a zsidó értelmiség érdeklődése 1882-től a zsidó nemzeti tudat éledése és ennek formálódó szervezeti keretei felé irányult, és hogy egyre inkább támogatták az új cionista eszméramlatokat, a szentföldi letelepedést. 1882 és 1883 között a *Ha-joets*-ben közölt cionista cikkek egy része a Hevrat Jisuv Erec Jiszrael és az Infrāṭirea Sion (Cion Testvériség) szervezet közötti polémiával foglalkozik. Utóbbit Bukarestben alapították 1873-ban a Bnai Brith szabadkőműves páholy mintájára, Benjamin Franklin Peixotto bukaresti amerikai nagykövet kezdeményezésére.³² A sajtóvita szerint a Hevrat Jisuv Erec Jiszrael 1882 után azzal vádolta az Infrāṭirea Sion szervezetet, hogy anticionista álláspontot képvisel,

²⁹ Bein, Alexander – Gelber, Nathan Michael: *Laurence Oliphant...*, i. m., 2007. 404.

³⁰ *Der Emigrant*, Nr. 1 (1882. április 17/29.) 2.

³¹ Latin betűs címe: *Hajoetz*.

³² Stern, Adolphe: *Din viața...*, i. m., 2001. 90.

mivel nem hajlandó aktívan támogatni Palesztina mezőgazdasági célú betelepítését.

Egy, a *Ha-voets*-ben 1883-ban megjelent vezércikkben az Infrātirea Sion vezetősége visszautasította a Hevrat Jisuv Erec Jiszrael által megfogalmazott vádakát, kiemelve hogy a szervezet mindent megtett a romániai zsidóság megítélésének javításáért a hazai és a nemzetközi szinten egyaránt, azt azonban nem tartja szükségszerűnek, hogy beavatkozzon az Erecbe irányuló emigráció kérdésébe. Az anticionista vádat cáfolandó azonban az Infrātirea Sion elhatározta az Erec Jiszraelbe irányuló emigráció, a földműves települések aktív támogatását. A szervezet vezetősége bejelentette a lapban, hogy támogatja azokat a tagjait, akik emigrálni akarnak, de csak egyénekenként, hogy elkerüljék a Hevrat Jisuv Erec Jiszraellel való közvetlen versengést. Ugyanitt bejelentették azt is, hogy jövedelmeik egy részét felajánlják az Erec Jiszrael-beli települések megszervezésére.³³

1882 és 1883 között a *Ha-voets* behatóan foglalkozott azok helyzetével is, akik Romániából a Hevrat Jisuv Erec Jiszrael közvetítésével Zammarin és Ros Pinna telepekre költöztek. A Hevrat Jisuv Erec Jiszrael vezetőtanácsa 1883 elején egy felhívásban további 70 család (400 személy) Zammarinba küldését jelentette be. A lap ismertette azokat az akadályokat, amelyeket a Hevrat Jisuv Erec Jiszrael sikeresen leküzdött a cél érdekében, de bemutatta azokat a szinte megoldhatatlan nehézségeket is, amelyekkel az új telepesek szembesültek, akik mindennapi betevőjükért küzdve nehéz mezőgazdasági munkát végeztek az idegen és velük szemben sokszor ellenséges országban. A felhívás szerzői bejelentették, hogy a telepesek megsegítését célzó óriási anyagi ráfordítások kimerítették a Hevrat Jisuv Erec Jiszrael pénzügyi tartalékait, olyannyira, hogy a szervezet nem képes többé támogatni a telepeseket mindennapi életük biztosításában. Ezért arra kérték a tagokat, és mindenkit, aki megteheti, hogy gyűjtsenek pénzt az elszegényedett és beteg telepesek számára, támogassák azt a szent küldetést, amit a szervezet Erec Jiszraelben teljesít.³⁴

³³ *Ha-voets*, Nr. 476. (1883. január 1.) 1.

³⁴ *Ha-voets*, Nr. 477. (1883. január 5.) 1.

A Hevrat Jisuv Erec Jiszrael legaktívabb periódusában, 1883-ban jelent meg a *Di varheynt* (*Az igazság*)³⁵ I. B. Margulies (Jiszrael Dov Beris Margulies) kiadásában, először Galacon, később Bukarestben. A lap első számai nem maradtak fenn. Szerkesztői ideológiai megfontolásból csatlakoztak a Hevrat Jisuv Erec Jiszrael által terjesztett eszmékhez: fékezni szerették volna a romániai zsidóság körében egyre erőteljesebben terjedő asszimilációs folyamatot. A *Di varheynt* szerkesztői németországi példákra hivatkozva sikertelenek, egyenesen csődbe torkolónak tartották az asszimiláció útját. Érvelésük szerint az antiszemitizmus európai mértékkel mérve Németországban érte el a legveszélyesebb fokot, egyenes arányban a feltétel nélküli asszimilációt választó zsidók nagy számával, dacára annak, hogy a zsidó értelmiség mindent megtett a német kultúra elfogadása érdekében.

Israel Teller a *Rigshey lev* (*Gyöngéd érzelmek*) című, a *Di varheynt* lapjain közölt cikkében arról írt, hogy „az asszimiláció elnyomja az etnikai különállás tudatát, az asszimiláltak pedig arról győzőkődnék minket, hogy valójában már megszűntünk népként létezni.”³⁶ Teller elutasította ezeket a megnyilvánulásokat, azzal érvelve, hogy a zsidóságnak túl kell lépnie eme kritikus pillanaton, vissza kell szereznie nemzeti öntudatát, de egyediségének és sajátosságának tudatát már másképpen kell kifejeznie: az Erec Jiszraelben való letelepedés eszméjének lelkes támogatásával. Ez a lépés szerinte lehetővé teszi a zsidóság számára a kettős identitásról való lemondást, öntudatának kiteljesedését egy olyan térben, amely akadályoktól és megszorításoktól mentes, egyenlő mértékben 'Izrael háza' (*Bet Jiszrael*) és 'Isten háza' is (*Bet Elohim*).

A N. Frenkel által szerkesztett és 1886-ban megjelenő *Yudishes folksblat* (*Zsidó néplap*)³⁷ szintén tükrözi a cionista mozgalom fejlődését. Külön rovatot tartalmaz, amely az emigráló cionista csoportokkal foglalkozik, mivel: „Az Erec Jiszrael-be való kivándorlás romániai kezdeményezés, és két településünk is van már: Zikhron Jakov és Ros Pinna.”³⁸ A *Yudishes folksblat* örömmel jelentette, hogy az „Erec Jiszraelbe való kivándorlás eszméje egyre

³⁵ Latin betűs címe: *Adevéru*.

³⁶ *Di varheynt*, Nr. 24. (1883. augusztus 21.) 2.

³⁷ Latin betűs címe: *Jüdisches Volksblatt*.

³⁸ *Jüdisches Volksblatt*, Nr. 1. (1886. november 14.) 1.

népszerűbb Németországban és Oroszországban” is, és ezért ezekben az országokban egyre több szervezetet alapítanak a cionizmus támogatására. Az újság valamennyi számában bemutatott néhány új települést a Szentföldön, közölve megalapításuk dátumát, demográfiai adataikat, földművelési és a mindennapi nehézségek leküzdéséhez szükséges eszközökkel való felszereltségük, ellátottságuk fokát.³⁹

Az 1887-ben Jászvásáron, I. Izraelovici által kiadott *Der yudishe folksfraynd. Organ fir khevras Jishuv Erets Yisroel, handel und politik (A zsidó nép barátja. A Hevrat Jisuv Erec Jisrael kereskedelmi és politikai lapja)*⁴⁰ szintén foglalkozik az emigráció témájával.⁴¹ Beszámolt a romániai cionista mozgalom vezetésében bekövetkezett változásokra is, amelyek maguk után vonták a szentföldi mezőgazdasági telepekkel kapcsolatos kezdeményezések megújulását. Kiemelte, hogy 1883 után Zikhron Jakov és Ros Pinna pénzügyi nehézségei eltántorították a zsidó közösség nagy részét az ügy támogatásától, pedig ebből csak az emberbarát bankár, báró Edmond James Rotschild beavatkozása mentette ki őket. Az erעי földműves telepek esetleges összeomlásának lehetősége csökkentette a lelkesedést, amely alapításukat övezte, ez pedig arra készítette a Hevrat Jisuv Erec Jisrael vezetőségét, hogy átszervezzék magukat. Így 1887-ben Jászvásáron új szervezetet alapítottak Dores le-Cion (Cion keresője) néven. Az alapítók között olyan közismert romániai cionisták voltak, mint Menachem Mendel Braunstein (Mebshan), Karpel Lippe és Israel Orenstein. A *Der yudishe folksfraynd* cikksorozatot közölt Karpel Lippe és Israel Orenstein tollából, amelyben bejelentik a Dores le-Cion megalapítását és meghatározzák tevékenysége módozatait.⁴²

³⁹ *Jüdisches Volksblatt*, Nr. 2. (1886. november 21.) 3.

⁴⁰ Latin betűs címe: *Der jüdische Volksfreund*.

⁴¹ *Der jüdische Volksfreund*, Nr. 1. (1887. január 29.) 1.

⁴² Israel Orenstein író Jampol városában született Ukrajnában, ahol egy ideig (1745–1754) a híres R. Ezekiel Landau (1713–1793) is működött. Landau 1754-től Prága főrabbija, a Talmud elismert magyarázója volt, 13 leghíresebb prédikációja és homiletikai írása 1827-ben Prágában *Dores le-Cion* címmel jelent meg. A közös város szimbolikus kapcsolatot jelentett a cionista szervezet és R. Landau között. Vö. Gelman, Aryeh Leib: *The First Office...*, i. m., 1963. 20–33; online: <http://www.jewishgen.org/yizkor/yampol/yam020.html#Page20> (20.10.2014).

Vö. *Jewish Encyclopedia*, online: <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/11759-orenstein-israel> (20.10.2014)

A Hoveve Cion periódusának (1892-1900) jiddis nyelvű sajtója

A jiddis nyelvű publicisztika 1892 után, a Hoveve Cion megalapításával kezdően részletesen bemutatja a romániai cionista vezetés újjászervezését, valamint az ereci földművelő településekkel kapcsolatos kezdeményezések felélesztését. Számos jiddis sajtótermékben megjelenik a cionista tematika, egyesek kizárólag a kivándorlással foglalkoznak, mások csak alkalomadtán közölnek cikkeket Erec Jiszrael földműves településeiről.

A Hoveve Cion tevékenységi periódusának első jiddis nyelvű cionista újságja az 1891-ben Bukarestben, Dov Ber Sufrin író szerkesztésében megjelenő *Dos folksblat (Néplap)*.⁴³ A széles körben terjesztett újság olyan közérdekű témákkal is foglalkozik, mint a romániai zsidóság emancipációs törekvései, a hazai zsidó közösségek vezetése, de lapjain irodalmi művek is helyet kaptak. A legnagyobb teret azonban a cionista tematikának szentelik.

Egy *Am kashey oref (Makacs nép)* című cikkben a szerkesztő a zsidó népet olyan beteghez hasonlítja, aki semmiképpen sem akarja betegségét elismerni, és akit lépésről-lépésre kell meggyőzni arról, hogy az orvos által felírt orvosság és kezelés az ő egészségét szolgálja, tehát fölgögyulásához elengedhetetlen. A szerkesztő által használt metaforában a betegség, amelyben a „makacs ember” szenved, maga a számkivetettség, a számára felírt orvosság pedig a kivándorlás és az Erec Jiszraelben való végleges letelepedés.⁴⁴

Az egy évvel később, 1892-ben, ugyancsak Bukarestben, és ugyancsak Dov Ber Sufrin által szerkesztett *Dos naye folksblat (Az új néplap)*⁴⁵ szintén napirenden tartotta a cionizmus eszméit, és a kivándorlás mellett érvelt. A lap programját taglaló cikket a szerkesztő a lap elődjéből, a Bukarestben 1891-ben megjelent *Dos folksblat*-ból vette át, ezzel is aláhúзва, hogy folytatni kívánja ennek kiadói elveit, tematikáját és irányultságát.

A fő tematika, amiről Dov Ber Sufrin a *Dos naye folksblat*-ban írni akart, a kivándorlás volt – ahogy korábban a *Dos folksblat*-ban is. Nézőpontja azonban megváltozott. Ebben az új kiadványban már

⁴³ Latin betűs címe: *Das Volksblatt*.

⁴⁴ *Das Volksblatt*, Nr. 68. (1894. augusztus 12/24.) 1.

⁴⁵ Latin betűs címe: *Das neue Volksblatt*.

érezhető némi pesszimizmus és kétség az Erec Jisraelben alapított mezőgazdasági településekkel kapcsolatban. Beszámol arról, hogy a romániai zsidók túlságosan, ráadásul naivan bíztak a kivándorlást közvetítőkből, és ennek következtében „családok sokasága jutott koldusbotra, mivel feltétel nélkül hittek a behajózást közvetítő valamennyi szélhámos ügynöknek,” akik naivságukat kihasználva „céltaianul és haszontalanul szétküldték őket csak úgy, a nagyvilágba.”⁴⁶

A szerkesztő szkeptikus és távolságtartó magatartása tetten érhető akkor is, amikor felteszi a kérdést: „vajon elkerülhetetlenül szükséges-e, hogy mi, román zsidók kivándoroljunk, vagy talán jobb lenne hazánkban megszerettetni magunkat?”⁴⁷ A kivándorlást megkérdőjelező, sőt elutasító álláspontjának ismertetése mellett Dov Ber Sufrin célja, hogy felhívja a kivándorlást tervezők figyelmét a „kivándorlás területén történetekre”, hogy elkerülhessék a bizalmukkal való visszaélést és azokat a szélhámosságokat, amelyeket a hajózási ügynökök elkövetnek.

A Románvásáron (Roman) 1894-ben A. Gross és A. Schor szerkesztésében nyomtatott *Der folksdolmetscher (Népi tolmács)*⁴⁸ is a cionizmust támogatta cikkeiben. Egyik vezércikke az Erec Jisraelbe irányuló kivándorlással foglalkozik, ismertetve a romániai zsidóság percepcióinak változásait a kivándorlással és letelepedéssel kapcsolatban. A cikkíró arról beszél, hogy kezdetben, az első mezőgazdasági települések, Zikhron Jakov vagy Ros Pinna alapításának idejében akkora volt a lelkesedés, hogy mindenki azt hitte, hogy a romániai zsidóság fele néhány éven belül elhagyja az országot. A nehézségek, amelyekkel az első telepések szembekerültek, csökkentették az Erec Jisrael iránti lelkesedést, és a szkepticizmus, valamint a tartózkodás váltotta fel. A szerkesztő szerint egyes palesztinai telepések sikertelensége vagy teljes csődbejutásuk annak tulajdonítható, hogy egyénileg, önféjűen, a romániai Hoveve Cion szervezet útmutatásait figyelmen kívül hagyva cselekedtek. A vezércikkíró szerint a bajok ellenére „Erec Jisrael betelepítésének szent eszméjét” nem feladni, hanem újult erővel kell folytatni. Annak érdekében azonban, hogy elkerülhetőek

⁴⁶ *Das neue Volksblatt*, Nr. 1. (1892. március 17/29.) 1.

⁴⁷ *Das neue Volksblatt*, Nr. 1. (1892. március 17/29.) 1.

⁴⁸ Latin betűs címe: *Der Volks Dolmetscher*.

legyenek a kellemetlenségek, azt javasolta, hogy a kivándorlók csatlakozzanak a galaci Hoveve Cion szervezetéhez, vagy Brăila, Râmnicu Sărat, Bákó (Bacău), Bukarest, Buzău, Foksány (Focșani), Románvásár (Roman), Odobești, Frumușica, Ploiești, Tulcea, Bârlad, Podu Turcului, Panciu vagy Egyedhalma (Adjud) helyi kirendeltségeihez, amelyek majd megszervezik a kivándorlást.⁴⁹

A Herzl-féle politikai cionizmus időszakában jelent meg Bukarestben, 1895. december 20-án a *Der vare ha-yoets bi-bney Yisroel (Az igaz tanácsadó Izrael fiainak)*.⁵⁰ Az új lap kiadására azután került sor, hogy a *Ha-yoets*-et alapító Yehiel Mihl Aziel meghalt 1895-ben, majd konfliktus alakult ki özvegye és fia, Iosif Azilescu között a lap vezetéséről, és végül Iosif Azilescu lemondott arról. Iosif Azilescu, aki apja igazi örökösének tartotta magát, a *Der vare ha-yoets*-ben kijelenti, hogy az apja által alapított újság szerkesztői politikáját fogja folytatni.⁵¹

Az újságban megjelenő, a cionizmus problematikáját felvető cikkek közül megemlítjük a korábban a *Folksblat* (1891) és a *Dos naye folksblat* (1892) szerkesztőjeként tevékenykedő Dov Ber Sufrin által írott *Tsum kongres (A kongresszushoz)* címűt.⁵² Ebben közli az olvasókkal, hogy a konstantinápolyi szultán beleegyezett abba, hogy a romániai zsidók a török birodalmon átvonuljanak, és bárhol megtelepedjenek Erec Jisrael területén. Az ezzel kapcsolatos határozat megengedi a földvásárlást, és az említett területek török hatósága garantálja a zsidók biztonságát is. A tranzitjog, valamint a letelepedés biztosítása – a cikkíró véleménye szerint – megtámadhatatlan érv a cionizmus ellenségeivel való vitában, hiszen ezek eddig azt állították, hogy „Törökország fél egy szerencsétlen koldus-inváziótól, a boldogtalan romániai és oroszországi zsidó bevándorlóktól”. Sufrin örömmel közli a határozatról szóló hírt, mivel ez kihúzza a talajt a „saját antiszemitáink alól”, akik kifogásaikkal számos Cion-szeretőt (*hoveve Cion*) Cion-ellenséggé tettek (*szone Cion*):⁵³

⁴⁹ *Der Volks Dolmetscher*, Nr. 4. (1894. február 19.) 1–2.

⁵⁰ Latin betűs címe: *Der wahre Hajoetz*.

⁵¹ Hodoș, Nerva – Ionescu, Al. Sadi (eds.): *Publicațiile periodice românești...*, i. m., 1913. 317.

⁵² *Der wahre Hajoetz*, Nr. 2. (1895. december 27.) 1.

⁵³ Uo.

יעצט ווערדען אונזערע 'שונאי-ציון' ניכט מעהר אויפֿשטעללין דיא אַללע פֿראַגען פֿין צופֿאַר, צ"ב: יאָ, מען זאָממעלט געלדער אין רומאַניען וועגין 'שוב ארץ ישראל', מען נעמט וועג ביא דעם אַרימען יודען דעם לעצטען פֿראַנק (?) אין מאן דערצעהלט דיא נאַיווע אַרמע אונשולדיגע מענשין 'בבא מעשיות', מען ווירד זייא געבין ערד, אָקסען, שאַף, פֿערשיעדענע מאַשינען וועגין ערדאַרבייט. [...] זאָלכע פֿראַגען, פֿין אונזערע אַייגענע אַנטיסעמיטען, פֿין אונזערע אַייגענע אינטריגאַנטען, 'בני קרח', וועלכע פֿינדען זיך 'בכל דור ודור', האָבין זעהר פֿיעלע 'חובבי ציון' פֿערוואַנדעלט אין 'שונאי ציון', [...] פֿיעלע, זעהר פֿיעלע וואַרמע אונד אויפֿריכטיגע יודען ענטמוטהיגט, דעסקוראַזשירט.

Cion ellenségei, akik közöttünk vannak, most majd nem tehetnek fel oly kérdéseket, mint korábban, például: igaz-e az, hogy Romániában Erec Jiszrael betelepítésére gyűjtenek, megfosztva ezzel a szerencsétlen zsidókat utolsó filléreiktől is (?), és olyan gyerekesekkel áltatják a naiv embereket, hogy földet, marhákat, juhokat, mezőgazdasági eszközöket biztosítanak számukra [...]. Hasonló kérdések saját antiszemitáink, fagyos lelkű intrikusaink, Korah fiai részéről, akik minden generációban megtalálhatóak, nagyon sok Cion-szeretőt (hoveve Cion) Cion-ellenséggé (szone Cion) tettek, [...] sok, nagyon sok jólelkű, egyenes zsidót elbátortalanítottak.

A cionista irányultság egyre jellegetesebben jelent meg a romániai jiddis sajtóban. Ezt igazolja a szerkesztői nyelvhasználat is, mely a cionizmust a héber nyelv terjesztésével együtt a nemzeti egység és az „ösi haza” újjáépítésével azonosítja. A *Der vare hayoets* szerkesztői nyelvezetének változása a romániai zsidóság nagy részének jelentős perspektíva-váltását is jelzi: Herzl könyve, a *Der Judenstaat* megjelenése nyomán (1896) „az asszimiláció eddigi szorgalmazása után arra a meggyőződésre jutottak, hogy a nemzeti megoldás a jobb.”⁵⁴

A Herzl által megfogalmazott politikai cionizmus számos híve azt a meggyőződést vallotta, hogy a Szentföld, Erec Jiszrael

⁵⁴ *Der wahre Hajoetz*, Nr. 102. (1897. január 1.) 1.

földjének újjászületése az egyetlen, ami lehetővé teszi a nyelv által biztosított zsidó nemzeti identitás, kultúra és vallás megőrzését és erősítését. A *Der vare ha-voets* 1896-os év végi szerkesztőségi jelentése, amely az újság 1897-es első számában jelent meg, kiemelte ezt a perspektívaváltást, amely most már a romániai zsidóság nagy részének támogatását bírta. A szerkesztők büszkén állapították meg, hogy a *Der vare ha-voets* jelentős szerepet játszott az asszimilációs tendencia erejének csökkentésében, a „nemzeti eszme” hívei számának növelésében:

צוריק מיט 12 מאָנאַט האָבען נאָך טויזענדער פֿין אונזערע יודען געגלויבט אין דיעזער פֿאַלשער מיינונג אונד וואָרען אָנהאַנגער דער אָסימילאַציאָנס-אידעע, וועלכע זענען הייטצוטאָגע געוואָרען אויפֿריכטיגע אָנהאַנגער אונד פֿאַרקעמפֿער פֿיר דער נאַציאָנאַלער אידעע – 'דיא אויפֿערלעבונג דעס יודישען פֿאַלקעס אין אייגענעם לאַנדע.⁵⁵

Egy évvel ezelőtt még zsidók ezrei hangoztatták az asszimiláció szükségességét, hittek ebben a hamis eszmében, de ma már igazi, harcoss támogatói a nemzeti eszmének – a zsidóság újjászületésének saját országában.

Ben Mordechai (L. Kornfeld),⁵⁶ a *Der vare ha-voets* 1897-es első számában megjelent összegzés készítője annak a meggyőződésnek adott hangot, hogy egyetlen más periódus sem hozott annyi pozitív és konkrét eredményt a Hoveve Cion számára, mint az 1896-os év, amikor Theodor Herzl a cionista mozgalmat a nemzeti, kulturális és politikai megújulás mozgalmaként határozta meg, és célul tűzte ki egy független zsidó állam megeremtését a Szentföld területén. Herzl eszméinek – fogalmazott Ben Mordechai – sikerült meggyőznie a német nyelvű térség zsidóságának többségét arról, hogy a kivándorlás és az Erec Jiszraelben való megtelepedés „az egyetlen megoldás, amely megszabadítja a zsidó népet a számkivettség szenvedéseitől.” A vezércikkíró kifejezte azt a reményét, hogy az Erec Jiszraelben való letelepedés eszméje egyre több követőt képes maga köré tömöríteni, elérve ezzel, hogy a cionizmus összefüggéstelen eszmék töredékéből – amilyen akkor volt, amikor a

⁵⁵ *Der wahre Hajoetz*, Nr. 102. (1897. január 1.) 1.

⁵⁶ *Das Volksblatt*, Nr. 94. (1895. április 14/26.) 1.

Hevrat Jisuv Erec Jisrael és a Hoveve Cion Herzl eszméinek hatása alatt elindította a kivándorlás első hullámaival –, végre koherens, jól szervezett struktúrává válhat. Remélte, hogy ez a változás átalakítja az európai zsidó közvéleményt, ennek következményei megjelennek majd gyakorlati szinten is, biztosítva a telepítések sikerét és a palesztinai telepesek jólétének növekedését.⁵⁷

A politikailag elkötelezett cionizmus irányvonalát képviselte a romániai jiddis sajtóban a *Di yudishe tsukunft. Organ fir tsionismus, kultur und algemeyne yudishe interesn* (A zsidó jövő. A cionizmus, kultúra és általános zsidó érdekek orgánuma),⁵⁸ mely Jászvásáron, 1899-ben jelent meg napilapként. Ez volt tulajdonképpen a Romániában megjelenő harmadik jiddis nyelvű napilap a Bukarestben kiadott *Yidisher telegraf* (1877) és a *Der politiker* (1877) után. Programadó cikkében a *Di yudishe tsukunft* beharangozta, hogy „pontos és eredeti tudósításokat közöl majd a cionista mozgalomról,” „fontos és tanulságos cionista tanulmányokat,” valamint „tömör és szókimondó tudósításokat a palesztinai településekről”.⁵⁹

A bejelentéssel összhangban a kiadvány közreadta a cionista veterán Karpel Lippe közleményét a Bázelen 1899. augusztus 15–18-ra tervezett harmadik cionista kongresszus előkészítő munkálatairól,⁶⁰ egy interjút a cionista vezető Max Nordaival,⁶¹ cikkeket a „cionizmus kulturális arculatáról,”⁶² valamint beszámolókat a bázeli Harmadik Cionista Kongresszus napirendjéről.⁶³

Konklúzió

A romániai és oroszországi cionisták jelentős mértékben meghatározták a 19. századi cionizmus fejlődési irányát. 1881–1892 között, a korai cionizmus periódusában a romániai Hevrat Jisuv Erec Jisrael két települést alapított: Ros Pinnát és Zammarint (Zikhron

⁵⁷ *Der wahre Hajoetz*, Nr. 102. (1897. január 1.) 2.

⁵⁸ Latin betűs címe: *Die jüdische Zukunft*.

⁵⁹ *Die jüdische Zukunft*, No. 1. (1899. július 23./augusztus 4.) 1.

⁶⁰ *Die jüdische Zukunft*, No. 1. (1899. július 23./augusztus 4.) 2–3.

⁶¹ *Die jüdische Zukunft*, No. 1. (1899. július 23./augusztus 4.) 4.

⁶² *Die jüdische Zukunft*, No. 2. (1899. július 24./augusztus 5.) 1–2.

⁶³ *Die jüdische Zukunft*, No. 5. (1899. július 29./augusztus 10.) 3.

Jakov). Idővel, 1892 után, a Hoveve Cion tevékenysége során a cionista mozgalomnak sikerült visszahódítania híveit, és gyökeret vert a romániai zsidóság körében. A politikai cionizmus elterjedésének idején, 1896 után Románia képviselői, mint Karpel Lippe vagy Samuel Pineles, a cionista világtalálkozásokon kaptak szerepet.

A romániai cionista mozgalom útját – egészen máig – sokrétű, román, héber, német és francia nyelvű forrásgyűjtemény követi. Azt azonban korábban még nem kutatták, hogy miként tükröződik ez az út a jiddis sajtó perspektívájából nézve. Abból kiindulva, hogy az 1855-től 1900-ig terjedő periódus bővelkedik jiddis nyelvű sajtókiadványokban, amelyek a közkeletű hírek mellett a cionizmussal kapcsolatos írásokat is közölnek, jelen cikk célja pontosan ez volt: a jiddis nyelvű újságok tartalmát elemezve kiegészíteni a romániai cionista mozgalommal kapcsolatos információkat.

Fordította: Meister Róbert és Komoróczy Szonja Ráhel

Irodalomjegyzék

- Bein, Alexander – Gelber, Nathan Michael: Laurence Oliphant. In: *Encyclopaedia Judaica*, vol. 15. Jerusalem, Keter, 2007. 404.
- Boyer, Alain-Michel: *Originile sionismului*. București, Rosetti, 2002.
- Gelman, Aryeh Leib: The First Office of the Great Rabbi in Yampol, Yechezkel Landau. In: uő (szerk.): *Ajara be-lehavot. Pinkasz Jampola, pelekch Volyn*. Jerusalem, 1963. 20–33; online: <http://www.jewishgen.org/yizkor/yampol/yam020.html#Page20> (2014-10-20)
- Heršcovici, Lucian-Zeev: Moinești. In: Gershon David Hundert (ed.): *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, vol. 2. New York, Yale University Press, 2008. 1188–1189.
- Hodoș, Nerva – Ionescu, Al. Sadi (eds.): *Publicațiile periodice românești (ziare, gazete, reviste). Catalog alfabetic 1820 – 1906*, vol. 1. București, Academia, 1913.

- Ilan, Eliezer: *Din trecutul sionismului în România. Contribuții la o istorie a sionismului în România*. Jafo, Hasefer Hahadas, 1968. 51–61.
- Israel Orenstein. In: *Jewish Encyclopedia*, online: <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/11759-orenstein-israel>. (2014-10-20)
- Karo (Schwarz), J.: Ha-dfusz ha-ivri be-Romania ad snat 1900 (2). Resima bibliografit. In: *Kiryat Sefer*, 61:2 (1986–1987). 333-344.
- Katz, Jacob: *Leumiut jehudit. Maszot ve-mehkarim*. Jerusalem, Hisztadrut ha-cionit ha-olamit, 1983.
- Lavi, Theodor: Zionism in Romania. In: *Encyclopaedia Judaica*, vol. 21. Jerusalem, Keter, 2007. 599–601.
- Lavi, Theodor, et al (eds.): *Pinkasz ha-kehilot. Romania*, vol. 1. Jerusalem, Yad va-shem, 1970.
- Mark, Nathan: Avrohom Hayim Katz (AHI`K) un zayn hebreyshe iberzetzung fun *Poylishn Yingl*. In: *YIVO-Bleter* 8 (1935). 90–91.
- Patai, Raphael (ed.): *Encyclopedia of Zionism and Israel*. New York, Herzl Press, 1971.
- Rejzen, Zalman: *Leksikon fun der yudisher literatur un prese*. Warszawa, Tsentral, 1914.
- Roman, Sh. S.: Di yidishe prese in Rumenye fun 1854 biz 1926. Bibliografishe reshime. In: *Filologishe shriftn (YIVO)* 3 (Vilna, 1929). col. 525-536.
- Stein, Leslie: *The Hope Fulfilled. The Rise of Modern Israel*. Westport, Praeger Publishers, 2003.
- Stern, Adolphe: *Din viața unui evreu român*, vol. 1. București, Hasefer, 2001.

MARIA RADOSAV*

Zsidó kultúra, művészet és könyvkiadás Szinérváralján: a szecessziós retorika sajátosságai a könyvkiadói nyelvezetben

A könyvírás, -nyomtatás és -kiadás az elengedhetetlenül szükséges tartalmi és nyomdatechnikai aspektusokon túl egy bizonyos – széles értelemben vett – kulturális kontextusból is szemlélhető. A könyvtörténet ugyanis leolvassa annak a korszaknak a történetét, amelyet tanulmányoz, leírja és bemutatja a kor társadalmi, gazdasági, politikai, kulturális viszonyait is. A könyv – a nyomda és a társadalom viszonyában – teljes mértékben értelmez, modelleket, paradigmákat, domináns tematikát emel ki egy adott kor kultúrájából, rámutatva mindarra, amire a kor különös érzékenységgel reagál.

Nicolae Iorga megfogalmazásában a könyvtörténet, mint „lelkiállapotok és reprezentatív könyvek” leírása tükrözi azt a módot, ahogyan egy kor domináns témái és a könyvek egymásra hatnak, körvonalazva korszakokat, kultúrák egymásutánosságát.¹ Robert Darnton szerint a könyvtörténet a „kommunikáció nagy körforgásában” bemutatja a könyv által hordozott eszméket, ízlésvilágot, a korszak kulturális, intellektuális, esztétikai, gazdasági opcióit.²

Ahogyan egy, a Pretura Plășii Seini (Szinérváralja Járás Körjegyzősége) által 1931. szeptember 17-én kiadott irat igazolja, a szinérváraljai Wieder-család zsidó nyomdájának kezdetei egészen 1897-ig nyúlnak vissza. Az irat igazolja, hogy a nyomda az ipari

* Maria Radosav, Babes-Bolyai Egyetem, Kolozsvár, mariaar@bcucluj.ro

¹ Cf. Iorga, Nicolae: *Faze sufletești și cărți...*, i. m., 1915.

² Darnton, Robert: *Marele masacru al pisicilor...*, i. m., 2000. 112.

nyilvántartások tanúsága szerint az 1897. február 9-én kiadott, „Nr. 716/1897. iparendeléssel rendelkezik”, és ennek alapján 1931-ben iktatták a Camera de Comerț și Industrie (Kereskedelmi és Iparkamara) nyilvántartásaiba.³ Egy 1931. augusztus 21-i, „Cerere de inmatriculare” (Bejegyzési kérelem) címmel szereplő irat szerint Wieder Jakob szinérváraljai lakos – aki 1872. július 12-én született a máramarosi Felsőbányán (Baia Sprie) – kéri „a nyomdászattal, könyvkötéssel és betűöntéssel” foglalkozó, 1897. február 9-től tevékenykedő cége újbóli bejegyzését. A kérvény szerint cége nem jutott csődbe az utóbbi tíz évben, és a szinérváraljai nyomda a Bihar megyei Élesden (Aleșd) egy kirendeltséggel is bírt, amelyet Pollák Dávid vezetett.⁴

Wieder Jakob nyomdaipari vállalkozása beleillik a 19. század végi Szinérváralja szélesebb ipari és gazdasági tevékenységei közé. A magyarországi zsidóság által birtokolt ipari vállalkozások jegyzékében ebben az időszakban kiemelten szerepelt Holicser Lipót szinérváraljai szeszgyára is.⁵ A település gazdasági és ipari fejlődése annak volt köszönhető, hogy a zsidó közösség demográfiai és gazdasági státusa jelentős változáson ment keresztül a 18. századtól 1944-ig.

Az első zsidók a 18. század második felében telepedtek le itt. Foglalkozási struktúrájuk szerint ekkor főleg kereskedők és állattenyésztők voltak. 1761-ben egy bizonyos Moises Israeľről az a bejegyzés került az adónyilvántartásba, hogy eleget tett az 1760. évi adókötelezettségeinek.⁶ A szinérváraljai Zelikovics Ábrahám 1762-ben „megegyezett Bujánháza (Boinești) lakóival, hogy kocsmáikat ő látja el szeszesitalokkal. Ki is fizette az ezzel kapcsolatos bérlői díjat – de mivel a leszállított áru ellenértékét nem kapta meg, igazságát a törvény előtt keresi.”⁷ 1768-ból egy másik italkereskedőről vannak adataink, akinek „a nevezett Vámos Ichok nem fizetett ki 35 forintot, a neki eladott bor és pálinka ellenértékét”.⁸ 1781-ben a szinérváraljai összeírásban 34, a türelmi adó megfizetésére kötelezett családfőt

³ Arhivele Naționale a jud. Satu Mare, fond Tribunalul Satu Mare, seria Firme, dos. Nr. 2522, f. 2.

⁴ Uo., f. 1.

⁵ Venetianer Lajos: *A magyar zsidóság története...*, i. m., 1922. 483.

⁶ Dörner, Anton E.: *Evreii din comitatul Satu Mare...*, i. m., 1998. vol. II. 115.

⁷ Uo., 121.

⁸ Uo., 173.

sorolnak fel.⁹ Zsidó lakosainak száma 120 év alatt meghatszorozódott, 1944-ben mintegy 200 zsidó család élt itt.¹⁰

Ez az a társadalmi-történelmi és demográfiai keret, amelyben a 20. század elején működő Wieder Nyomda tevékenységét elemezhetjük. 1904-ben nyomtatták az első könyvet, jiddis nyelven, a R. Jonatan Eibeschütz (1690–1764) prédikációinak jiddis fordítását tartalmazó *Jearot dvas* című művet.¹¹ A nyomda 1943-ig működött, az évek folyamán több mint 120 héber vagy jiddis kiadvány jelent meg itt, közöttük könyvek és olyan folyóiratok, mint *Ohel Jichak* (*Izsák sátra*) (1914),¹² *Bet vaad la-hakhamim* (*Bölcsék tanácsa*) (1922–1941), *Kvuvei Efraim* (*Efrájim gyűjtése*) (1914–1932), *Apirjon* (*Baldachin*) (1925–1928) stb.¹³

A Szinérváralján nyomtatott folyóiratok közül kiemelkedik az *Apirjon*, amely 1925–1928 között jelent meg itt. Az *Apirjon* szerkesztősége Yonkers-ben (New York) székel, vezércikkeit Smuel Miller írta, aki egyben a folyóirat kiadója is volt.¹⁴ A folyóirat első két évfolyamát (1923–1925) Budapesten nyomtatták. Szinérváralján nyomtatott első száma a folyóirat megjelenésének 3. évfolyamából az első. Az *Apirjon* rabbinikus prédikációkat és kommentárokat közölt. Cikkei többek között vallásetikai, teológiai témákat taglalnak, a zsidó naptárral foglalkoznak.¹⁵

A Szinérváralján nyomtatott könyvek témájuk szerint nagyon változatosak: van közöttük *hidusim*-irodalom (újító kommentárok) a Talmudhoz, *seelot u-tesuvot* (responzum-irodalom), homiletikai írások, etika, hetiszakasz-magyarzatok, bibliakommentárok, jiddis nyelvű könyvek.¹⁶ A könyvek jelentős részét a héber nyomtatásban

⁹ Uo., 299.

¹⁰ Cohen, Jichak Jozsef: *Ha-defusz ha-ivri be-Transzilvania...*, i. m., 1958. 388.

¹¹ Eibeschütz, Jonatan: *Jearot dvas*. Seini, Wieder, 5665 (1904); cf. Adler, Elkan Nathan: *A Gazeteer of Hebrew Printing*. London, Grafton & Co., 1917., a kiadvány azonban tévesen azt állítja, hogy az első szinérváraljai nyomtatvány az 1900-ban megjelent *Talmud Jerusalmi* volt.

¹² A folyóirat 1903-ban kezdett megjelenni, a 12. évfolyam Szinérváralján jelent meg, a többi Szatmárnémetiben és Szilágysomlyón.

¹³ Cohen, Jichak Jozsef: *Ha-defusz ha-ivri...*, i. m., 1958. 388.

¹⁴ Cohen, Jichak Jozsef: *Mekorot ve-korot...*, i. m., 1982. 398.

¹⁵ „Szinérváralja / Seini” a Jeruzsálemi Nemzeti Könyvtár héber könyvek cédulakatalógusa, 1925–1928, *passim*.

¹⁶ Uo., cf. „Szinérváralja / Seini” a Jeruzsálemi Nemzeti Könyvtár héber könyvek cédulakatalógusa, *passim*.

hagyományosan a rabbinikus művekhez használatos Rasi-betűkkel nyomtatták.¹⁷ Hozzájárult a nyomda tekintélyének növeléséhez az is, hogy nyomdaipari szempontból nézve nagyon szép betűtípusokkal dolgoztak, kitűnő minőségű papírral.

A folyóiratok és könyvek mellett különböző alkalmi röpiratokat is nyomtattak Szinérváralján: rabbik halála alkalmából, nőknek írt alkalmi imádságokat, rabbiknak címzett felhívásokat vagy leveleket, azzal a céllal, hogy bizonyos konfliktusok etikai-teológiai megoldást nyerjenek, de röpiratokon jelentek meg a különböző *halakhikus* (vallásjogi) viták, imák stb. is.¹⁸

A Szinérváralján nyomtatott könyvek szerzői valamennyien a rabbinikus világból származtak, a zsidó diaszpóra több tájáról, Szinérváralja közvetlen közelétől kezdve Erdélyből, Románia két világháború közötti határai által körbefogott területeiről, a régi Regát, Besszarábia és Bukovina környékéről, sőt még távolabbi vidékekről is, Európából és máshonnan: Magyarországról, Lengyelországból, Galíciából, Hollandiából, Angliából, Amerikából, *Erec Jisraelből* (Szentföld, Izrael földje). A szerzők számára már csak azért is számított vonzónak Szinérváralja, mert Máramarossziget (Sighetu Marmáției) és Szatmárnémeti (Satu Mare) mellett ez volt a harmadik legnagyobb nyomda Erdélyben.

A Szinérváralján nyomtatott könyvek szerzőinek egyik fontos alcsoportját képezik azok a rabbik, akiknek a művei távolabbi vidékekről érkeztek a nyomdába, mint például R. Eleazar ben Ari Leib ben Pinhas Zelig Münz (1837-1921);¹⁹ illetve korábbi korok rabbijai, mint R. Becalel Kobrin (1640-1691), „a nagy *darsan* (hitszónok), híres rabbi és *gaon* (bölc) stb., Izrael fénye, *morenu harav* (tanítónk, a rabbi) R. Becalel – emléke legyen áldott – a litvániai Slutskból (Sluck).”²⁰

A nyomda presztízsét tovább növelték a könyvek kiadását ajánló híres és tekintélyes rabbik által írott *haszkamák* (ajánlás). Ezek a szerzők és a kiadó számára elengedhetetlenek voltak, és a kiadói,

¹⁷ A héber könyvnyomtatás hagyományosan tipográfiaiilag is megkülönbözteti a különböző jellegű és szakrális státuszú szövegeket, és így pl. a bibliai és egyéb szent szövegeket kvadrát betűtípussal, a rabbinikus szövegeket pedig az eredetileg kurzív, ún. Rasi-betűtípussal szokás nyomtatni.

¹⁸ Uo., *passim*.

¹⁹ Münz, Eleazar ben Ari Leib: *Szame de-khaja*. Seini, Wider, 1906.

²⁰ Becalel Kobrin: *Pelah ha-rimon*. Seini, Wider, 1932.

nyomtatási adatok részét képezik, hiszen a könyv tartalmának minőségét igazolták: azt, hogy annak tartalma megfelel a zsidó vallási követelményeknek. A szerzői és kiadói munka folyamatában a *haszkamák* több jelentős változáson mentek át. A könyvnyomtatás Robert Darnton szerint a társadalmi „kommunikációs csatorna” alkotóeleme, a könyv ezen keresztül a szerző > nyomdász > könyvkereskedő > olvasó utat járja be. Útja során olyan belső és külső kommunikációs csatornákon közlekedik, amelyeket „társadalmi–gazdasági konjunktúrák”, „intellektuális, valamint a nyilvánosság által meghatározott befolyások”, „törvények és politikai szabályozások” szerveznek és rendszereznek.²¹ Akárcsak a Szinérváralján nyomtatott könyvek szerzői, a *haszkamákat* író rabbik is különféle helyekről származtak, Szinérváralja közvetlen közelétől a földrajzilag távolabb eső területekig.

A könyvek szerkesztői fontos szerepet játszottak a megírt, majd kinyomtatott könyv alkotási folyamatában. A szerző és a szerkesztő között legtöbbször földrajzi és időbeli távolság volt: sok szerkesztő nem onnan származott, ahol a szerző élt, vagy ahol a nyomda működött; a szerző élhetett ugyanabban a korban, mint a szerkesztő, de gyakori volt az is, hogy a szerkesztő a szerző utáni generációkhoz tartozott. Mivel a kiadói terveket, a kiadó és a szerző közti viszonyt a közösség könyv iránti igényei, generációváltás, vagy akár családi kötelek, de ideológiai–nevelési igények is befolyásolták, a szerkesztőnek lényeges szerepe volt a könyv tényleges megjelenésében. A könyv nyomtatási munkáján túl a szerző és a kiadó, valamint a zsidó diaszpóra elitje között vallási és eszmei kapcsolat, kulturális csere jött létre – annak ellenére, hogy sokszor nagy földrajzi távolságra voltak egymástól. A könyv és a nyomda kapcsolata a zsidó diaszpóra világán belüli nagyon eredményes kommunikációnak, együttműködésnek is jó példája.

A szinérváraljai könyvekben – ahogy a héber könyvnyomtatásban általában – a kolofonban a nyomdászok is megjelennek a könyv alkotói folyamatának részeseiként. A hagyományos héber kolofon a nyomdászok által közölt információkat tartalmazza „magáról a nyomdászról, segédeiről, a könyvnyomás megkezdésének és befejezésének időpontjáról. Tartalmazhat bocsánatkérést a nyomdahibákért, dicséretet

²¹ Darnton, Robert: *The Kiss of Lamourette* ..., i. m., 1991. 112–113.

elmaradásuk esetén; a nyomda újabb termékét köszöntő dicsőítő írást, köszönetet Istennek a szent munkában nyújtott segítségért, valamint imát, amelyben Isten segítségét kéri további szent megbízatásainak teljesítésében, esetleg azt, hogy ő maga még tanúja lehessen a Templom újjáépítésének.”²² A kolofon bejegyzéseinek tartalma a nyomdai munka bonyolultságát és fontosságát emeli ki, de egyben a könyv és a nyomda történetét ismertető fontos dokumentációs forrás is lehet. Érdeemes megjegyezni, hogy a zsidó hagyományban a nyomdász munkájának szakmai és vallási szempontból is van értéke, mesterség és művészet közötti státuszát ugyanis szakrális jellege erősíti. A nyomdász munkája nem egyszerűen a könyvnyomtatás, hanem elsősorban az isteni eredetű szöveg iránti tisztelet megnyilvánulása, és egyben kifejezője a zsidóságra általában jellemző szemléletnek, mely szerint a könyv és a tudás elsődleges fontosságú értéknek számítanak. Mindez a nyomdásznak és segédeknek kiemelkedő helyet biztosít a zsidó társadalomban. A kolofon szövegeiben szereplő, a nyomdai munkát ismertető adatok fontosak akkor is, ha a nyomdászra, akkor is, ha a betűszedőkre vonatkoznak.

A könyvek szerzői gyakran kiemelik és elismerik az intellektuális tulajdonságokat, amelyekkel egy nyomdászmasternek rendelkeznie kell, hiszen meggyőződésük, hogy a nyomdai munka eredményességét csak kiemelkedő értelmi képességek és vallási ismeretek biztosíthatják. Az intellektuális kapcsolat, ami a szerző és a szerkesztő–kiadó közötti viszonyt jellemzi, a nyomdással zárul, akinek szerepe a szerzőével és a kiadóval hasonlatos megbecsülést biztosít. Magát Wieder Jakobot, a szinérváraljai nyomda tulajdonosát és mesterét is általában dicsőítő jelzők sokaságával halmozzák el: olyan jelzőket rendelnek hozzá, melyek rendszerint a zsidó világ vallási és tudományos elitjéhez kapcsolódnak. Neve mellett gyakran szerepel, hogy *ha-rabani* (rabbinikus), *ha-nagid* (a gazdag), *morenu ha-rav* (tanítónk, a rabbi), *ha-rav ha-gaon* (a rabbi, a bölcs) – amelyek mind vallási ismereteinek elismeréséül, rabbinikus tudásának kiemeléseül, a közösségben, a vallásos értékek terjesztésében betöltött szerepének elismeréséül szolgálnak.²³ Egy

²² Posner, Raphael –Ta-Shema, Israel: *The Hebrew Book...* i. m., s. a.180.

²³ „Szinérváralja / Seini” a Jeruzsálemi Nemzeti Könyvtár héber könyvek cédulakatalógusa, *passim*.

1924-ben nyomtatott könyv befejező részében a következő olvasható:

Miután sikerült művemet befejezmem, barátomnak, Wieder Jakabnak ajánlom, aki nem egyszerűen talmid hakham (bölcshalász, tudós), hanem tudom, hogy megérti azt, amit írtam; éles szemmel követi a nyomtatást a hibák elkerülése érdekében, segédei pedig mind hozzáértő emberek.²⁴

Wieder Jakab nyomdász mestert betűszedők és inasok segítették, kiknek munkája ugyanebben a szakrális megbecsülésben részesült. A nyomdászat személyzete különböző helyekről származott, de mind a zsidó szellemi és vallási elit családjainak leszármazottjai voltak. Egy 1923-ban nyomtatott könyv kolofonjában a következőket írták:

Akik ezt a szent és hittel teli munkát elvégezték: morenu harav R. Eliezer Zaldon, a volovei (Ökörmező, Mizshirja) tanító és rabbi, R. Jozsef Zaldon fia; a fiatal Jiszrael Hajim Müller, morenu harav R. Alexander Müller, a zsidói (Jibou) sakter és kórsági vizsgáló (sohet u-bodek) fia; az ifjú Jehuda Ari Wieder és testvére, Meir, morenu harav R. Jakov Wieder fiai, Sz. Varolból (Szinérváralja)...²⁵

Az akkori szokásoknak megfelelően a nyomdában elsősorban családtagok dolgoztak, de a családtagok mellett máshonnan is alkalmaztak munkaerőt. A nyomdászok szakmai hozzáértését vallási neveltetés, valamint a zsidó hit által szabályozott magatartás egészítette ki: „...akik alkalmazottai, szintén hittel teltek, tisztelik a szombatot, és már fiatalon a Tórárt tanulmányozták.”²⁶

A színérváraljai nyomda szolgáltatásait a tulajdonos szigorú ellenőrzése mellett a nyomtatott szöveg tisztasága, a nyomdászok szakértelme és művészi érzéke, gondosság és a részletek iránti figyelem jellemezte. A nyomdai munka eredményének örvendő

²⁴ Jungreis, Jesajahu ben Avraham: *Hazon Jesaj(ahu)*. Seini, Wider, 1924.

²⁵ Klein, Barukh Meir: *Imrei Barukh*. Seini, Wider, 1923.

²⁶ Uo.

szerzők a tulajdonoshoz intézett köszönő levelekben dicsérték azt. Ezeket a leveleket aztán nyomdai reklámként használták. Kiváló példa ebből a szempontból a dragomérfalvai (Dragomirești) rabbi, R. Mose Jiszrael Feldman²⁷ levele:

Szeretném mindenkivel tudatni, hogy Wieder Jakab úr kiváló módon nyomtatta ki könyveimet a nyomdájában, mesterségét hittel telten és mindenki kívánságait híven teljesítve végzi. Valamennyi alkalmazottja istenfélő, szombattartó, és már fiatalon a Tórát tanulmányozták. Mesterségüket ők is hozzáértéssel gyakorolják. Azoknak, akik ki szeretnék nyomtatni könyveiket, ajánlom, hogy Wieder úrhoz forduljanak, akinek sokféle betűtípusa, betűöntő formái, nagy gépei vannak, nagy könyveket is ki tud nyomtatni, a Gemarát és Saszt, szifrei risomin-ot ('korai rabbik könyvei') stb. Dragomérfalva, 1926, Mose Jiszrael Feldman.²⁸

A nagy könyvek, amelyeket itt említ, nemcsak szó szerint nagyméretűek, hanem vallási értékük is nagy: a Talmud könyvei és alapvető fontosságú rabbinikus tanítások.

A kiadói program történelmi és kulturális sajátosságaiból adódóan a szinérváraljai nyomdaipari központ olyan kiadói nyelvezetet használt működésének kezdete óta szerzői, nyomdai és szerkesztői szinten is, amely a rabbinikus hagyomány továbbvitele mellett a szecesszió hatása alatt állt. A szecesszió volt a kor uralkodó kulturális–művészeti mozgalma: a 19. század vége és a 20. század eleje Közép-Kelet-Európában az Art Nouveau egyik formájának elterjedését hozta. A szecessziót általában az akadémizmus és naturalizmus elutasítása, a szimbolizmus propagálása, a felfokozott érzékiség által felszabadított hangzatosság, a muzikalitás és a vizualitás kirobbanó, túlbujánzó dekorativitása jellemzi.²⁹

²⁷ A dragomérfalvai Mose Jiszrael Feldman a két világháború Kelet-Európájának ismert rabbija volt, híres prédikátor és tanár; 50 tanulóval Dragomérfalván jesivát alapított. 1944-ben Auschwitzban halt meg. Cf. Cohen, Jichak Jozsef: *Hakhmei Transzilvania*, i. m., 1989. 181.

²⁸ Margolin, Jesajahu Jozsef: *Tiferet Maharasim*. Seini, Wieder, 1926.

²⁹ Tschudi-Madsen, Stephan: *Art Nouveau*, i. m., 1977. 40 et sq.

A képzőművészetek képszerűsége sokrétű impulzusok hatása alatt alakul ki; „tudatalatti, ösztönös, fák képét idéző, körkörösén ágazó-indázó nyelvezetű, és néha már fantasztikus hangsúlyokat nyer a szimmetria teljes visszautasítása által, a gondosan kiépített anarchia mint esztétikai elv megjelenítésével.”³⁰ Ezt az új kulturális-művészeti paradigmát különféle módokon alkalmazzák. Először is dekoratív-alkotó formában, amikor már-már a barokk vágyakozással vagy élvezettel szemlélt élet oly túlsordulóan dinamikus burjánzása jelenik meg, ami a növény vagy állatvilág jellemzője. A növényvilág dús indázásának gömbölyű vonalai az életvonalban kristályosodnak ki, és törnek aztán az esztétikai lényeg felé, a növény és állatvilág immanens létét, dinamikus mozgását dicsőítve. A természet mozgásának dekorativitása a szecesszió eme formájában a társadalmi és vizuális környezetet (*visual environment*) szervező elvként szerepel.³¹

Másodikként a szenzitív irányzat említendő, ami 1900-tól jellemző, és a forrongó élet szenvedélyekkel teli átélésére buzdít. Egy olyan *ars vivendi*-ben gyökerező kulturális modell ez, amely a bécsi világ vagy általában a Habsburg Birodalom 1867–1914 közötti *Phäakentum* (a szórakozás és az illúziók) iránti vágyban nyilvánul meg.³² Ez az irányzat a romantika és posztromantika két, a jelzett korban megőrzött nyúlványát jellemzi. Az egyik a romantikának a Biedermeier-korra jellemző esztétikai és kulturális-egzisztenciális variánsának megszelídítése, a másik az európai és német romanticizmus osztrákosítása. Ebben mint partikularitás jelenik meg a romantika eszményeinek Közép-Kelet-Európára jellemző szerényebb változata,³³ amely azután a nemzeti mozgalmakban (cseh, szlovák, román) gyűrűzik tovább. Ebben a kontextusban a nemzeti mozgalmakat a térség jellegzetes válaszáának tekinthetjük a kor politikai, kulturális-esztétikai kihívásaira,³⁴ hiszen a világnak ez a része örökös történelem- és identitáskeresési lázban ég. Az irodalomban az identitás-keresés eme paradigmája a „hiányzó apa keresésének” mítoszában ismerhető fel.³⁵

³⁰ Constantin, Paul: *Arta 1900 în România*, i. m., 1972. 18.

³¹ Uo. 23.

³² Johnston, William M.: *Spiritul Vienei...*, i. m. 2000. 127.

³³ Nemoianu, Virgil: *Îmblinzirea romantismului*, i. m., 2004. 292.

³⁴ Uo. 290.

³⁵ Uo. 288.

A szecesszió harmadik alkalmazása az organikus-szimbolikus irány, amelyben a díszítés strukturális szimbólummá válik,³⁶ az élet, a művészet, a hangulatok, a kommunikáció funkciójaként és céljaként jelentkeznek. A szecesszió esetében ez az *utile dulci* (hasznos és kellemes); s az *utile dulci* mozgalma életmodellként fogalmazódik meg.

A negyedik megjelenési forma az első három szintézise, maga a szecessziós etika, amely az esztétizmust tartja eredőjének és identitása paradigmaticus megfogalmazójának. A szecesszió mindenütt jelenlévő, mindent elárasztó dekorativitása sajátos viselkedésmódban nyilvánul meg: „A művészet iránti hatalmas étvágyban, vagy – más szavakkal – a politikai és társadalmi vonatkozások iránt közömbös etikai magatartásban, egyfajta gyógyhatásúnak vélt nihilizmusban oldódik fel.”³⁷ A szecesszió kulturális programjának súlypontjaként kezelhető esztétizmus, amit a bécsi udvar etnikai-kulturális politikája is támogat, egyben a különböző kulturális identitásokat védelmező politika funkcióját is ellátja.³⁸ „Olyanfajta hazafiságot hoz létre, amely magába foglalja a kozmopolitizmust, a lojalitást, és olyan eklekticizmust is tartalmaz, amely – furcsa, paradox módon – éppen a »birodalom összetartását«³⁹ erősíti a kor egyéni és kollektív identitásai szintjén. „Az esztétika olyan haza, amelyben a ’környezet hangulata, a szépség, a gyönyörűség’ maga a szecessziós nyelvezet azon fűszere, amely ’demokratikus hatásokat’ kelt a kultúra terjesztése során.”⁴⁰

Következésképpen a szecesszióknak nyilvánvaló társadalmi implikációi is vannak, és olyan kulturális modellt ír körül és hoz létre az irodalomtól a képzőművészetig terjedő változatos világban, amely a kiadói nyelvezetben is megnyilvánul.

A szecesszió hatására többek között létrejött egy héber betűtípus is, és így a szecesszió maga egyben nyomdászati modellé is vált, hiszen meghatározta a könyvkiadás esztétikai aspektusait. Raphael Frank lipcsei kántor és író, illetve a grafikus Otto Rühl alkották meg

³⁶ Tschudi-Madsen, Stephan: *Art Nouveau...*, i. m., 1977. 65.

³⁷ Johnston, William M.: *Spirital Vienei...*, i. m., 2000. 127.

³⁸ Pollak, Michael: *Viena 1900. O identitate răniță*. I. m., 1998. 6–7.

³⁹ Uo., 142.

⁴⁰ Uo., 133.

1908-ban a H. Berthold betűöntődében a FrankRuehl betűtípust,⁴¹ amelynek később elkészült más (linotip, monotip, intertip) nyomdagépekre is alkalmazható változata – monotip variánsa *peninim* (gyöngyök) néven. Ez az új betűtípus hosszú időre biztosította a „szecesszió stílusának nyomdaipari jelenlétét” a héberbetűs nyomdászatanban.⁴²

Ez a művészi-esztétikai újításokkal teli korszak, ez az ideológiai univerzum az, amely a Wieder Jakob által fenntartott színérváraljai nyomda kiadói nyelvezete hangvételének szecessziós háttérét alkotta. Ez a szecessziós esztétikára oly jellemző dekoratív és patetikus kiadói nyelvezet érhető tetten a Színérváralján kiadott héber könyvekben a szerzők vagy a szerkesztők által írott előszavakban, ajánlásokban, invokációkban, hirdetésekben, gyász- és más, a családi élettel kapcsolatos jelentésekben. A rabbinikus könyvkiadás korábban is létező formáit, sajátosságait a szecesszió mint a kor uralkodó kulturális-művészeti irányzata részben tovább erősítette, részben átformálta, de olyan belülről fakadó, vagy természetesen illeszkedő módon, hogy a kortárs világ sok más jelenségétől mereven elzárkózó olvasóközönség is elfogadta. A két nagyon különböző szellemi hatás kivételes módon egymást erősítette, kibontakoztatta.

A Színérváralján kiadott könyvek közül kiemelhetünk néhányat, amelyet példaértékűvé tesz a szerző, a kiadó-szerkesztő vagy a nyomdász szecessziós nyelvezete. A természetes környezet, a növény- vagy állatvilág jellegzetességeit felhasználó dekorativizmus elemeit követve könnyen található olyan szöveg, amely megfogalmazásaiban, a mű leírásában a fentebb leírt elemeket tartalmazó díszítőjelzőket használja. Az 1900-as évektől kezdve a művészi dekorativitást, az uralkodó szecessziós esztétika irányzatát követve ezek a szövegek olyan narratív szekvenciákká válnak, amelyek most már nem a vizualitás, hanem a szöveg-stilisztika szintjén jelenítik meg a „kónikus körök,”⁴³ az ellipszis, a hiperbola és a parabola vonalait.

⁴¹ Tamari, Ittai J.: Frank-Rühl-letter, In: Diner, Dan (ed.), *Enzyklopädie...*, i. m., 2012. 369-371.

⁴² Posner, Raphael –Ta-Shema, Israel: *The Hebrew Book*. s. a. 196.

⁴³ Huyghe, Rene: *Dialog cu vizibilul*, i. m., 1981. 180–181.

A könyvek szerzőit és kiadóit dicsérő, róluk egyenesen dicshimnuszokat zengő szövegek megfelelnek a dekorativitás követelményeinek. A szecessziós retorika tetten érhető a minősítésekben és díszítőjelzőkben, a máskor csak a természet jellemzésére használt szavakban (például „tisztá”), amelyek maximalista módon eltúlzott jellemzésekkel társulnak: „nagyhírű”, „csodás”, „nagyszerű”. A *Saarei hokhma (Bölcsesség kapui)* című, 1907-ben megjelent könyvben a következőket találjuk:

Mindezt a szerző unokája gyűjtötte, aki tiszta ember, és arra lett teremtve, hogy nagy és csodás dolgokat vigyen véghez, és ifjú sasként megújítsa nagyapjának, a bölcs rabbinak (ha-rav ha-gaon), írónak a könyveit: a bölcs rabbi, az okos, nagyhírű, tisztességben megöregedett és jámbor, éles eszű tanítónk, a rabbi (morenu harav) R. Avraham Münz.⁴⁴

Az állatvilág motívumait felhasználó ornamentika⁴⁵ és a túlzó jelzőhasználat a szecesszióra jellemző lázas, izgatott diskurzus jele, amelyben a parabola (sólyom) és a hiperbola (nagyhírű, tiszta) egyetlen, erre a stílusra jellemző mondatban fonódnak össze.

A körkörösen hullámzó narratíván kívül a szecessziós dekorativitásra jellemző stílusjegyeket lelhetünk az ellipszist idéző retorikában is. Ez a körmozgást leképző típus a szöveg hullámzó vonulatában a szerény alázatot hivatott érzékeltetni, mintegy ellentétben a túlzó, maximalista dicsérőjelzők emelkedettségével. Mindez jól jellemzi a szecessziós stílus immanens dinamikáját. A *Szefer Sem Slomo (Salamon neve)* című 1908-as könyvben a kiadó ezt írja:

⁴⁴ Münz, Eleazar Ben Ari Leib: *Saarei hokhma*. Seini, Wieder, 1907.

⁴⁵ Tschudi-Madsen, Stephan: *Art Nouveau*, i. m., 1977.. 33.

Én hoztam Isten kegyelméből a nyomdába, én, a legjelentéktelenebb Slomo Benet, aki apjának vizet tölt kézmosásra, én, aki az ő kútjából meríti a vizet, hiszen az ő kútja az élet vizének kútja.⁴⁶

Ez az alázatos, tiszteletteljes hajbókolás, amely az élet vize és a bölcsességet adó kút metaforájával teljesedik ki, a szecesszió retorikájában elliptikus görbével írható le. Ez a „térdeplő formában”⁴⁷ művelt retorika, melyben a tartalommal való önfeledten dekoratív felülemelkedés szecessziós stílusdinamikája összefonódik a metaforával, kiteljesíti a szerzői nyelvezetet.

A szecessziós nyelvezet másik témája a könyvek bevezetőjében említett személyiségek díszes, dicshimnuszokkal övezett leírása. A *Kneszet Jiszrael (Izrael gyülekezete)* című, 1925-ben nyomtatott könyvben R. Abraham Kurlandert így írják le:

Ő az az ember, aki mindig kitűnt bölcsességével, számtalan jó tanácsával, egész erejét szent közösségünk szolgálatába állítva, azon munkálkodva, hogy megerősítse azt. Ügyelt arra, hogy senki el ne veszítse Izrael örökségét. Ahogyan Ő Istent imádta, úgy szerette az embereket is. Mindig csak népe javát akarta. Békét hozott az emberek közé. Figyelt az emberek szükségleteire és igazságszerető volt, mindig igaz módon cselekedett, Istenbe vetett hittel, egész szívéből és lelkéből hívő ember volt.⁴⁸

Kurlander rabbi dicsérőjelzőkkel zsúfolt eszményi portréja a szecessziós etika legfontosabb erényei köré van felépítve: bölcsesség, nagyvonalúság, altruizmus, igazságszeretet, hit. Ugyanakkor – és ez a szecessziós stílust meghatározó strukturális dekorativizmus egyik jegye – megfigyelhető, ahogy a forma jegyei egymásra épülnek és összefonódnak a tartalommal. Nyilvánvaló, hogy itt a rabbi nagyvonalúsága és karitatív gesztusai, a közösség felé irányuló altruizmusa a legfontosabb – ami a meliorista etika

⁴⁶ Ganzfried, Slomo: *Szefer sem Slomo*. Seini, Wieder, 1908.

⁴⁷ Tschudi-Madsen, Stephan: *Art Nouveau*, i. m., 1977. 244.

⁴⁸ Goldman, Jiszrael: *Kneszet Jiszrael*. Seini, Wieder, 1925.

hatását tükrözi. A forma (dekorativitás) és a szerkezet (tartalom), a tulajdonság és a magatartás összefonódása a szecessziós irányzat egyik elvét valósítja meg: a struktúra és a díszítés közötti összefüggést: „kapcsolat figyelhető meg az ornamentika és az építmény között. A struktúra és az ornamentika egymás értékét növelve, kölcsönösen erősítik egymást.”⁴⁹

Ez a kommunikációs és érzelmi kettősség egy másik, a rabbi portréjában nyilvánvalóan jelentkező dualitáshoz is kapcsolható: az emberszeretet és Isten szeretete egymással helyettesíthető érték. „Ahogyan ő Istent imádta, úgy szerette az embereket is”. A Biedermeier-korban megemlékezésésként gyakorolt portrérás⁵⁰ a szecesszióban már a figyelem felkeltését, megragadását szolgáló zsúfolt díszítőelemekkel gazdagodik. A dekoráció zsúfoltsága a szecesszió által meghatározott *visual environment* része.

A szecessziós retorika másik összetevője az érzéki világ, amely a szinesztéziára, az érzéki benyomások egymásra épülésére és összefonódására épül. Ennek elemei is fellelhetőek a Szinérváralján nyomtatott könyveknek a könyv tartalmára és üzenetére vonatkozó bevezető részében. Ezek a bevezető szövegek, a könyvet reklámozó, a könyv olvasóit befolyásolni hivatott (*ad lectorem*) írások a szimbolizmus eszközeit felhasználva metaforáktól terhes, érzékletes képzeletvilágot építenek. A fentebb említett, 1925-ben kiadott *Kneszet Jisrael* című könyv címlapján a következő szöveg szerepel:

Annak segítségével készült el, aki erőt ad Izraelnek. Minden lélek számára kellemes magyarázatokat tartalmaz az Avot traktátusról, kommentárral, szó szerinti olvasattal, értelmezéssel, homiletikai magyarázattal; a lépes mézének édességével vetélkedő tanítások és mondások hódítóan szép értelmezése, amit szenvedélyes és tüzes morális tanítással kötöttem össze, hogy visszavezesse a fiúkat a szülők kebelére és szívükben elvesse az örökké világító értékek magvát.⁵¹

⁴⁹ Tschudi-Madsen, Stephan: *Art Nouveau*, i. m., 1977. 65.

⁵⁰ Johnston, William M.: *Spiritul Vienei...*, i. m., 2000. 33.

⁵¹ Goldman, Jisrael: *Kneszet Jisrael*. Seini, Wieder, 1925.

A szimbolikus jelzők sokasága, amely visszavezethető az 1900-as évek előtti művészvilág ideológiai felfogásához, nem a tartalom tényszerű leírását tűzi ki célul, hanem egy „utóérzés” megfogalmazását; élvezetet találva a szépségben, a szín, az íz, a képszerűség összefonódásában, lásd: „lépes méz édessége”, „szép”, „csábító”, „lánglelkű”, „tüzes”, „világító”.

A szecessziós retorika bonyolultabb formájával találkozunk a könyvekben szereplő gyászbeszédnek esetében, amelyek egyesítik a szenzitív szecessziós modellek és a portré-retorika vonásait. A szecessziós stilisztikai paradigmára való visszautalás jegyei egyértelműen mutatkoznak ezek tartalmában. Az ugyancsak 1925-ben nyomtatott *Szipurei Tanakh (Bibliai mesék)* című könyvben egy bizonyos József gyászbeszédét olvashatjuk, aki fiatalon halt meg:

Titeket, minden titkok tudóit, kérlek, oldjátok meg annak titkát, aki élete közepén ment el, ő, az ártatlan, aki úgy halt meg, ahogyan csak az érdemteleneknek kellene elmenniük, aki úgy dőlt el, mint egy fiatal tölgy. Halála elrabolta fiatalága friss leheletét. Szép volt és erős, mint a szarvasbika; szívünk összetört, szomorúság és gyász árasztotta el Ábrahám egész házáat. Sójajunk mély, hiszen igaz embert vesztett a Föld. Nagylelkű adakozó volt, aki szerette népét és annak bölcseit, házába fogadott minden eltévelyedet, és gyerekeiként gondozta őket. Fájdalomtól ordít halála miatt minden szegény nyomorult. Generációjából kevesen hasonlíthatóak össze vele. Szerette a Teremtő és mindenki, akit melegített lelkének fénye. Mennyekben lakó Isten, fogadd kegyesen könnyeinket és fájdalomkiáltásunkat.⁵²

Ezen a magasztos, emelkedett hangú gyászbeszédén, amelyben csak úgy hömpölyögnek az érzékletes formák, nyilvánvalóan felismerhetőek a szecessziós nyelvezet sajátosságai. Retorikája leíró, képzeletgazdag, és érzéki részében az első szint allegorikus: a halott úgy „dőlt el, mint egy fiatal tölgy”, elveszítve „fiatalága friss leheletét”; „szép volt és erős, mint egy szarvasbika”. Az oroszlán, a sas és a párduc mellett a szarvas is bibliai állat, a zsinagógák falait

⁵² Hirsch, Barukh: *Szipurei Tanakh*. Seini, Wieder, 1925.

gyakran díszítő motívum, és mint ilyen jelenik meg Oskar Kokoschka (1886-1980), a szecesszió és az expresszionizmus⁵³ határán elhelyezkedő festő jellegzetesen „irodalmi-vizuális fantáziától áthatott”⁵⁴ műveiben is.

Mindezt áthatja és rögzíti a népművészetből áttemelt formalizmus – ami a szecesszió másik meghatározó jegye. A bemutatott gyásziratban a népi szentimentalizmusból eredő, a közösségi gyászt megjelenítő panaszok sorát lehet felfedezni; ezek a szecessziós típusú életérzés felfokozottságát közvetítik: „mély sóhaj”, „szomorúság és gyász”, „fájdalomtól ordító szegény nyomorult”, „könnyeink és fájdalomkiáltásaink”. Ez a színpadiasság vezet az impresszionista ihletésű retorikához, ellenpontot képezve a túlzottan dicsőítő, himnikus, mindent elnyomó súlyú, a szecesszióra jellemző sajátos portré-írással: „Szép volt és erős”, „igaz ember”, „szerette népét” stb. Idealisztikus, képzeletgazdag, érzéki eszményítés, amely az etikaival összefonódva a szecessziós retorika maximalista követelményeit jeleníti meg.

Maga a könyv mint téma a szecessziós retorika egyik legjelentősebb motívuma. Megközelítésmódja az egyik legbonyolultabb, de mégis egyensúlyban van benne a dekorativitás, az allegorikus és az érzéki áttételezés. A kiadói nyelvezet a könyvet a bölcsesség, az igazság, a szeretet, a fény, az ékszer allegóriájával írja le:

Szeretetteljes könyv ez, gondúzó, szerénységre intő, jósággal telt, de mondanivalója igaz, akárcsak a Szináj-hegyen kapott parancsolat. Szavai tömörek és igazak, villámfényként ragyognak, és értékesebbek, mint az igazgyöngyök; tanulságokban bővelkednek és istenfélelemmel teljeseek. Boldog az a nép, mely ezt birtokolhatja!⁵⁵

A könyv, mint fény és ékszer Gustav Klimt első alkotási periódusának monumentális, allegorikus alkotásait idézi fel⁵⁶ – a

⁵³ Schorske, Carl E.: *Viena, fin de siècle...*, i. m., 1998. XII.

⁵⁴ Uo., 304.

⁵⁵ Is Jehudi: *Igeret Cafon*. Seini, Wieder, 1931.

⁵⁶ Schorske, Carl E.: *Viena, fin de siècle...*, i. m., 1998. 213–214.

bécsi egyetemen található dekoratív, *A fény győzelme a sötétség fölött* című képeire gondolhatunk. Ez utóbbi asszociáció természetesen mással is helyettesíthető, a lényeg azonban az, hogy az uralkodó eszmék egymásra hatása, összefonódása meghatározta a szellemi, kulturális élet legkülönbözőbb területein tevékenykedők alkotásait. A könyv tematikájának egy másik megközelítése az édeni, hedonikus módozat, ami a szecessziós retorika ugyanazon paradigmáit jeleníti meg. Az 1941-ben megjelent *Divrei Jehezkiel (Jehezkiel szavai)* című könyv tartalmát így mutatják be: „az aranyánál és igazgyöngyöknél értékesebb, istenfélelemmel teli, fénylő és világító, a méznél édesebb, tiszta tej és méz.”⁵⁷

A könyvnyomtatás és művészet önkéntelenül követi a Közép-Kelet-Európát befolyásoló nagy szellemi áramlatok stilisztikai és kulturális összefonódásának és egymásutánosságának jegyeit. Következésképpen azt mondhatjuk, hogy a 20. század első évtizedeiben nyomtatott könyvekben megjelenített szecessziós retorika olyan benyomásoktól és érzékenységektől telített, amelyek elkerülhetetlenül áthatották a zsidóság eszmevilágát is.

Fordította: Meister Róbert és Komoróczy Szonja Ráhel

A tanulmányban feldolgozott művek

Becalel Kobrin: *Pelah ha-rimon*. Seini, Wieder, 1932.

Eibeschutz, Jonatan: *Jearot dvas*. Seini, Wieder, 5665 (1904);

Münz, Eleazar ben Ari Leib: *Szame de-khaja*. Seini, Wieder, 1906.

Münz, Eleazar ben Ari Leib: *Saarei hokhma*. Seini, Wieder, 1907.

Ganzfried, Slomo: *Szefer sem Slomo*. Seini, Wieder, 1908.

Goldman, Jiszrael: *Kneszet Jiszrael*. Seini, Wieder, 1925.

Halberstam, Jehezkiel Sraga: *Divrei Jehezkiel*. Seini, Wieder, 1941.

Hirsch, Barukh: *Szipurei Tanakh*. Seini, Wieder, 1925.

Is Jehudi: *Igeret Cafon*. Seini, Wieder, 1931.

⁵⁷ Halberstam, Jehezkiel Sraga: *Divrei Jehezkiel*. Seini, Wieder, 1941.

Jungreis, Jesajahu ben Avraham: *Hazon Jesaj(ahu)*. Seini, Wider, 1924.

Klein, Barukh Meir: *Imrei Barukh*. Seini, Wider, 1923.

Margolin, Jesajahu Joszef: *Tiferet Maharasim*. Seini, Wieder, 1926.

Irodalomjegyzék

Adler, Elkan Nathan: *A Gazeteer of Hebrew Printing*. London, Grafton & Co., 1917.

Cohen, Jichak Joszef: Ha-defusz ha-ivri be-Transzilvania: Seini, *Kiryat Sefer*, vol. 33. (1958), 386–403.

Cohen, Jichak Joszef: *Hakhmei Transzilvania*. Jerusalem, Makhon Jerusalajim, 1989.

Cohen, Jichak Joszef: *Mekorot ve-korot*. Jerusalem, Rubin Mass, 1982.

Constantin, Paul: *Arta 1900 în România*. București, Meridiane, 1972.

Darnton, Robert: *The Kiss of Lamourette. Reflection in Cultural History*. New York –London, W. W. Norton, 1991.

Darnton, Robert: *Marele masacru al pisicii și alte episoade din istoria culturală a Franței*. Iași, Ed. Polirom, 2000.

Dörner, Anton E.: *Evreii din comitatul Satu Mare în secolul XVIII, 1761-1781*, vol. II. Cluj-Napoca, Cluj University Press, 1998.

Huyghe, Rene: *Dialog cu vizibilul*. București, Meridiane, 1981.

Iorga, Nicolae: Faze sufletești și cărți reprezentative la români, cu specială privire la legăturile Alixândriei cu Mihaiu Viteazu, In: *Analele Academiei Române*, Seria II, Tom XXXVII. București, Socec, 1915.

Johnston, William M.: *Spiritul Vienei. O istorie intelectuală și socială. 1848 – 1938*. Iași, Polirom, 2000.

Nemoianu, Virgil: *Îmblinzirea romantismului*. București, Curtea Veche, 2004.

- Pollak, Michael: *Viena 1900. O identitate rănită*. Iași, Polirom, 1998.
- Posner, Raphael – Ta-Shema, Israel: *The Hebrew Book. A Historical Survey*. New York–Paris, Leon Amiel Publisher – Jerusalem, Keter Publishing House, s. a.
- Schorske, Carl E.: *Viena, fin de siècle. Politică și cultură*. Iași, Polirom, 1998.
- Tamari, Ittai J.: Frank-Rühl-letter, In: Dan Diner (ed.), *Enzyklopädie jüdischer Geschichte und Kultur*, vol. 2. Stuttgart – Weimar, J. B. Metzler, 2012. 369–371.
- Tschudi-Madsen, Stephan: *Art Nouveau*. București, Meridiane, 1977.
- Venetianer Lajos: *A magyar zsidóság története különös tekintettel gazdasági és művelődési fejlődésére a XIX. században*. Budapest, Fővárosi Nyomda Rt., 1922.

GAYER VERONIKA*

Spányi Artúr és az „eperjesi középosztály” a két világháború között**

Jelen tanulmányban Spányi Artúr (1892–1942?), eperjesi zsidó vállalkozó és hírlapszerkesztő két világháború közötti közéleti-politikai magatartásának az értelmezésére teszek kísérletet. Spányi 1920 és 1937 között tulajdonosa és főszerkesztője volt az *Új Világ* című eperjesi hetilapnak, melyet a „magyar kisebbség szócsövének” szánt. Az 1920-as években szimpatizált az 1925-ben alakult Magyar Nemzeti Párt (a továbbiakban MNP) politikájával, valamint tagja volt a Csehszlovákiai Magyar Újságírók Szindikátusának is. Mindezek ellenére sosem kötelezte el magát hosszú távon a magyar pártok mellett. Politikai és gazdasági tevékenységével az „eperjesi középosztály”, tehát egy főként a városi zsidósággal azonosítható csoport érdekvédelmét képviselte a legkövetkezetesebben.

Köztudott, hogy a két világháború közötti csehszlovák népszámlálások adatfelvételében bevezették a zsidó nemzetiségi kategóriát. A Szlovákia területén élő zsidóság válaszut elé került.¹ Az 1930-as csehszlovák népszámlálás szerint a dualizmus korában a magyarságba asszimilálódott városi izraelitáknak 53,1%-a zsidó, 32,3%-a csehszlovák, 7,3%-a német, 7,1%-a pedig magyar nemzetiségűnek vallotta magát.² A parlamenti és községi választások idején a zsidó pártok, a csehszlovák kormánypártok, a

* Gayer Veronika, MTA TK Kisebbségkutató Intézet, Budapest, tudományos segédmunkatárs, gayer.veronika@tk.mta.hu

** A tanulmány a K109173 számú OTKA projekt keretén belül valósult meg.

¹ Koral Álmós [Kömlös Aladár]: *Zsidók a válaszuton*, 1920, i. m.

² *Československá statistika*. Svazek 98, 1934, i. m., 106. o.

Csehszlovákiai Kommunista Párt (a továbbiakban CsKP), valamint a magyar polgári pártok is számíthattak zsidó szavazatokra. Eperjes egyik szempontból sem volt kivétel: itt a lakosságnak majdnem az ötöde izraelita,³ ezen belül nagyobb részben ortodox hitvallású volt.⁴ Az 1921-es, majd 1930-as csehszlovák népszámlálás alkalmával 55, illetve 43%-uk vallotta magát zsidó nemzetiségűnek.⁵ Az országos cionista Zsidó Párt Ferbstein Károly által irányított helyi szervezete mellett nagy számban voltak zsidók a kizárólag helyi szinten politizáló városi pártokban (például az eperjesi Városi Polgári Pártban vagy a Kereskedők, iparosok, háztulajdonosok és polgárság középosztályának gazdasági választóközösségében), illetve a CsKP, az MNP és a csehszlovák kormánypártok helyi fiókjában is. Ezenkívül Eperjes tekintetében is ismert több, magát nyíltan magyarnak valló zsidó származású közéleti személyiség, például Stark Zsigmond vagy Rosenberg Mór tevékenysége.⁶

Noha a szlovákiai⁷ zsidóság két világháború közötti társadalomtörténetéről eddig nem készült átfogó monográfia, a témával foglalkozó munkák nagy része többé-kevésbé egységes abban, hogy a korábban magukat magyarnak valló zsidók esetében a disszimilációs tendenciák fokozatos felerősödése volt jellemző.⁸

³ Az eperjesi zsidóság mind létszámát, mind arányát tekintve csökkent a két világháború közötti időszakban. Az 1921-es csehszlovák népszámlálás szerint a 17 577 lakosú Eperjes 19,78%-a (1898 fő) volt izraelita vallású. Ez az arány 1930-ban 18,2%-ra (1702 fő) csökkent, ekkor Eperjesnek már 21 775 lakosa van. In: *Československá statistika*. Svazek 9, 1924, i. m., 102–103; *Československá statistika*. Svazek 98, 1934, i. m., 100–101.

⁴ Lásd. Bárkány, Eugen – Dojč, Ľudovít: *Židovské náboženské...*, 1991, i. m.; *Enciklopédia židovských...*, 2010, i. m., 164–165.

⁵ A nemzetiségre és vallási összetételre vonatkozó statisztikai adatok alapján 1921-ben az eperjesi izraelitáknak 54,58%-a vallotta magát zsidó nemzetiségűnek, 1930 után pedig 42,92%-a. Arra vonatkozólag nem találtam adatot, hogy a maradék százalékok milyen arányban oszlottak meg a magukat csehszlovák, magyar stb. nemzetiségűnek vallók között.

⁶ Derfiňák, Patrik: *Žigmund Stark...*, 2013, i. m.; Filep Tamás Gusztáv: *Zsidó magyarok...*, 2011, i. m.

⁷ Szlovákiai zsidóság alatt a mai Szlovákia területén élő zsidó közösséget értem, melyet a korabeli csehszlovákiai magyar köznyelvben főként szlovenszkói zsidóságként emlegettek. Lásd Lányi Menyhért – Propperné Békefi Hermin: *Szlovenszkói zsidó...*, 1933, i. m.

⁸ Nižňanský, Eduard: *Židovská komunita...*, 1999, i. m., 14–19.; Hradská, Katarína: *Postavenie Židov...*, 1999, i. m.; Salner, Peter: *Židia v meštianskej...*

Ehhez azonban érdemes hozzáfűzni, hogy a népszámlálások eredménye nem jelentette a zsidóság identitásának gyökeres átalakulását, inkább a csehszlovák állam iránti lojalitás kifejeződése volt.⁹ E tanulmány célja nem az általános tendenciák megerősítése vagy cáfolása. Spányi Artúr esetét azért tartottam érdemesnek megvizsgálni, mert az ő példáján keresztül megragadhatóbbá válik a csehszlovák állam kereteivel (országhatárok, politikai berendezkedés stb.) azonosuló, de a kormány politikájához kritikusan viszonyuló közéleti személyiség alakja, aki újságíróként magyar kisebbségi hovatartozását is nyíltan felvállalta.¹⁰ Spányi cikkeiben már az 1920-as években az „eperjesi középosztály” csoportidentitásának megkonstruálásával határozta el magát nemcsak a nyugati országrészekből érkező cseh hivatalnok- és befektető rétegtől, hanem a politikai ideológiák és nemzeti hovatartozás szerint szerveződő csoportoktól (keresztényszocialisták, kommunisták, cionisták stb.) is. Országos politikai pártoktól és ideológiáktól való távolságtartása, valamint sajátos viszonyulása a magyar nemzeti közösséghez összecseng Kovács Éva azon megállapításával, mely szerint a korabeli zsidóság kulcs szerepet játszott a lokalitás megteremtésében: vagyis a lokálpatriotizmus adott esetben éppen a nemzeti lojalitáskonfliktusok feloldását célozta.¹¹ Hipotézisem szerint a tanulmányban vizsgált és többé-kevésbé következetesen alkalmazott urbánus lokálpatrióta diskurzus is hasonló megközelítést igényel, hiszen Spányi az „eperjesi polgárság” érdekképviselőt helyezte előtérbe a korabeli nemzeti zsidó vagy magyar önszerveződési alternatívával szemben.

A társadalomtörténészek nagy része egyetért abban, hogy a biográfiaírás nem ad túl nagy teret a problémaközpontú

1998, i. m.; Kovács Éva: *Felemás asszimiláció...*, 2004, i. m., 20.; Jelínek, Ješajahu Andrej: *Dávidova hviezda...*, 2009, i. m.; Klein-Pejšová, Rebekah: „*Abandon Your Role...*”, 2009, i. m.; Švorc, Peter: *Mestá na východnom...*, 2013, i. m.

⁹ Erről legújabban lásd. Simon Attila: *Kettős szorításban*, 2014, i. m. 6.

¹⁰ A helytörténeti kiadványok és a zsidó visszaemlékezések csak az említés szintjén érintik tevékenységét. Potemra, Michal: *Novinárstvo*, 1965, i. m., 200–201.; Džujko, Ján: *Slovenská tlač...*, 2001, i. m., 201.; Zeman László: *Gymnasiológia...*, 2003, i. m. 167.; Amir, Giora: *Prešov osud...*, 2004, i. m. 62; Lahav, Yehuda: „*Novy svet*”..., 2007, i. m.; *Enciklopédia židovských...*, 2010, i. m., 165.

¹¹ Kovács Éva: *Felemás asszimiláció...*, 2004, i. m., 132.

elemzéseknek.¹² A tanulmányban nem is törekszem egy teljes életút narratív ábrázolására, mindössze Spányi két évtizedes életrajzi szakaszát igyekszem feltárni. Giovanni Levi gyakran idézett, az életrajzírás lehetőségeit boncolgató tanulmánya nyomán nem egy „koherens személyiséget” keresek,¹³ hanem egy olyan magatartás összetettségére próbálok rámutatni, amely feltételezésem szerint sokkal nagyobb arányban jellemezte a szlovákiai zsidóságot, mint ahogy azt korábban gondoltuk.

Spányi magatartása elemezhető vezércikkei, a róla készült rendőrségi jelentések, valamint a képviselői tevékenységével kapcsolatos dokumentumok alapján. A tanulmány megírásához tehát nagyban hagyatkoztam az *Új Világ* című magyar nyelvű hetilapra, melynek irányvonalát főszerkesztőként maga alakította, s melyet politikai és kulturális jellegű megnyilvánulásai szócsöveként használt. Ezenkívül az Eperjesi Városi Hivatal (Mestský úrad Prešov 1923–1945), az Eperjesi Járási Hivatal (Okresný úrad Prešov 1923–1945), a Kassai Zsupa (Košická župa 1923–1927), az Eperjesi Rendőrkomisszáriátus (Policajný komisariát v Prešove 1923–1934) és az Eperjesi Kereskedők Grémiumának szlovák és cseh nyelvű (Obchodné Grémium v Prešove 1909–1949) iratait kutattam.

A tanulmány első fele Spányi újságírói munkásságával foglalkozik. Itt abból indulok ki, hogy minden, a lapjában megjelent cikkhez az ő jóváhagyása volt szükséges, mivel az általa képviselt irányvonalától eltérő írások publikálásakor a főszerkesztő külön megjegyezte, ha annak tartalmával nem értett egyet.¹⁴ Spányi vezércikkei mellett tehát olyan szövegeket is elemezni fogok, melyeknek nem azonosítható teljes mértékben a szerzője, de melyeket irányvonalukból, fogalmazásmódjukból és szóhasználatukból, valamint a főszerkesztőre történő utalásokból következtetve nagy valószínűséggel maga Spányi írt. Ugyanitt érintem a Spányi által is támogatott Városi Polgári Párt politikáját is, mivel az újság az 1920-as években ennek a csoportnak a szócsöveként funkcionált. A tanulmány második része Spányi

¹² Lásd például Kövér György: *A biográfia nehézségei...*, 2002, i. m.; Demmel József: *A szlovák nemzet...*, 2011, i. m., 19–24.

¹³ Levi, Giovanni: *Az életrajzírás használatáról*, 2000, i. m.

¹⁴ Lásd például Egy öreg kerszoc: Emlékezés 1920-ra. *Új Világ*, 1927. február 13., 1.

vállalkozói, s ezzel összefüggő politikai-érdekvédelmi tevékenységére fókuszál. A „középosztály” fogalmát a Spányi-féle értelmezés alapján használom, vagyis tág értelemben véve a munkásságtól és a parasztságtól elkülönülő, adófizető polgárság azon rétegét értem rajta, amelyhez nagyrészt a kis- és középkereskedők és iparosok, valamint a városi ingatlanokkal rendelkező értelmiségiek tartoztak, nemzetiségi és felekezeti hovatartozástól függetlenül. Természetesen ezt a társadalmi réteget a két világháború közötti Eperjesen is nagyobb részt éppen a zsidóság képviselte. Spányi a középosztály és a polgárság kifejezést szinonimaként használta (de emlegetett például „polgári középosztályt” is); a két terminus között most magam sem teszek különbséget.

Spányi Artúr, az eperjesi városi polgárság képviselője

Spányi Artúr az eperjesi Minerva Nyomda tulajdonosaként vásárolta meg az *Új Világ* című hetilapot 1920 októberében, melyet akkor már egy éve maga szerkesztett.¹⁵ Az újság 1919 és 1940 között jelent meg, és Hodinka Tivadar rövid életű, *Sáros* című hetilapját leszámítva¹⁶ a két világháború között az egyetlen magyar nyelvű sajtóorgánium volt a városban. A hetilap az *Eperjesi Lapok* folytatásának volt tekinthető, amelyet 1919 közepén a csehszlovák hatóságok betiltottak.¹⁷ Spányi újságírói pályáját 1918 előtt kezdte a *Sáros* című hetilapnál Dzurányi László mellett, aki az 1920-as években a *Prágai Magyar Hírlap*, 1933-tól pedig az aktivista irányvonalú *Magyar Újság* főszerkesztője lett, s akit egy cikkében tanítómesterének nevezett.¹⁸

A hetilapról, akárcsak a politikai pártok tevékenységéről és az eperjesi sajtóéletéről rendszeresen jelentettek az Eperjesi Rendőrkommisszariátus munkatársai cseh vagy szlovák nyelven íródott helyzetjelentéseikben. Egy 1923-as jelentés az *Új Világ*ot magyar hetilapként írta le, amely a „*helyi viszonyokkal és a magyar*

¹⁵ Spányi Artúr: Sáros magyarságához! *Új Világ*, 1920. október 17., 1.

¹⁶ Kipsová, Mária: *Bibliografija Slovenských...*, 1968, i. m., 960.

¹⁷ Potemra, Michal: *Novinárstvo*, 1965, i. m., 200.

¹⁸ Spányi Artúr: Levél a jubiláns Dzurányi Lászlóhoz elindulása stációjáról. *Új Világ*, 1930. május 11., 1.

érdekekkel meglehetősen objektíven foglalkozik”.¹⁹ Két évvel később a járási főnök az eperjesi szlovák pártsajtó egyoldalúságát elemezve már cinikusan jegyezte meg jelentésében, hogy „...noha a helyi magyar lap, az *Új Világ* szeret a pártatlanság szerepében tetszelegni, az »öslakosság« folytonos hangoztatásával, mégis rendszeresen gyűlöletet gerjeszt az államfordulat után idejött »idegen betolakodók« ellen.”²⁰ Ezt az utóbbi megállapítást egy későbbi jelentés hivatalosan korrigálta, cáfolva, hogy az újság bármikor is használta volna az „idegen betolakodó” kifejezést.²¹

Spányi egy 1920 elején megjelent programadó vezércikkében hangsúlyozta, hogy újságja a magyar kisebbség érdekeit fogja képviselni.²² A lap ugyanakkor nem kötelezte el magát végérvényesen a kisebbségi magyar pártok politikája mellett, s hogy hangvételét kezdetben a rendőrség is meglehetősen objektívként értékelte, bizonyára emiatt volt. Spányi egy vezércikkében nyomatékosította, hogy a különféle magyar érdekcsoportok közt nem fog különbséget tenni: „Pártokon kívül állunk, függetlenül mindentől és mindenkitől. Mi csak a magyarság ügyét szolgáljuk és ennél az ügynél nem ösmerünk politikai differenciákat.”²³ S bár a korban számos újság nevezte magát függetlennek úgy, hogy politikailag mégis elkötelezett volt valamely párt irányába, ezt a célkitűzést az *Új Világ* – legalábbis az országos politikai pártokhoz való viszonyulás tekintetében – következetesen végig is vitte.

¹⁹ Štátny archív v Košiciach, fond Košická župa, krabica 260, inv. č. 5, č. spisu 66. –prez.1923, Pravidelná mesačná situačná zpráva z okrese prešovského za mesiac apríl 1923. A. Časť politická, 1.

²⁰ Štátny archív v Košiciach, fond Košická župa, krabica, inv. č. 3, č. spisu 100. – prez./1925, Pravidelná mesačná situačná zpráva z okrese prešovského za mesiac marec 1925, Činnosť tlače.

²¹ Egy *Új Világ*ban megjelent cikk írója szerint a városi tanácsban senkinek sem okoz gondot a magyar nyelvhasználat, kivéve azokat, „akiket Csehországból vert ide a sors szele”. Lásd. A városi közgyűlés. *Új Világ*, 1920. december 5., 1.; Egy másik cikkben előkerült a szlovák társadalom politikai érettségének kérdése, melynek kapcsán az anonim cikkíró megjegyezte: „A szlovenszkói intelligencia pedig minden tekintetben van azon a kultúrmagaslaton, mint a Csehországból idetelepült jövevények.” A politikai éretlenség. *Új Világ*, 1922. augusztus 6., 1.

²² Hírek. *Új Világ*, 1920. január 4., 4.

²³ Spányi Artúr: Sáros magyarsághoz. *Új Világ*, 1920. október 17., 1.

A magyarok az 1920-as években a lakosság mintegy 11, 1930 után pedig 4,3%-át tették ki.²⁴ Az *Új Világ*ban egyszerre publikáltak az Eperjesen legerősebb párt, az Országos Keresztényszocialista Párt (a továbbiakban OKP), valamint az MNP politikusai, de a pártokhoz konkrétan nem kötődő magyar és zsidó közéleti személyiségek is. A hetilap rendszeresen közölte az ellenzéki magyar pártok felhívásait, véleményt mondott magyar kérdésekben, s nemcsak a helyi magyar politikai és kulturális rendezvényekről tudósított, hanem szívén viselte a helyi magyar középiskola helyzetének alakulását is.²⁵ Egy alkalommal például a szerkesztőség nyílt levelet írt a városi tanácshoz az eperjesi községi közkönyvtár magyar tagozatának felállítása érdekében.²⁶

A lap egy 1920-as vezércikke három dolgot jelölt meg a magyar kisebbség feladataként: a szlovák nyelv elsajátítását, mivel az feltétele lehet a munkavállalásnak, a magyarság társadalmi egyesületekben való tömörülését, illetve a meglévő magyar politikai pártok befolyásának kihasználását.²⁷ A szerkesztő a magyar kisebbséget egy egységes nagypártban látta volna a legszívesebben, és hosszútávon nem tartotta szükségyszerűnek az ellenzéki magatartást. Ahogy írta: „eredményesebb egy többségi párt függetlenségét alkotni, amelytől szükség esetén a nem, vagy ellenszavazás fegyverével nagyon sokat lehetne elérni.”²⁸ Ez a megfogalmazás első olvasatra egy aktivista politikai alternatíva meglétére utal, s ezt erősítik meg az államhoz való lojalitás kérdését körüljáró és az állami ünnepeknek szentelt cikkek is. Az aktivista magatartás a szudétánemetek vonatkozásában került be a korszak csehszlovák politikai köztudatába és többé-kevésbé a prágai kormányzattal való együttműködést jelentette, miszerint a német kisebbség alapvető célkitűzéseit csak a csehszlovák pártokkal való együttműködés révén, a hatalmon belülről lehet megfelelően

²⁴ In: *Československá statistika*. Svazek 9, 1924, i. m., 29; *Československá statistika*. Svazek 98, 1934, i. m., 100–35.

²⁵ Lásd például A magyar iskolák. *Új Világ*, 1920. augusztus 1., 1.; Az utolsó eperjesi magyar termés is kitermett... *Új Világ*, 1926. február 21., 2.

²⁶ Az *Új Világ* szerkesztősége: A községi közkönyvtár magyar tagozatának felállítása érdekében Nyílt levelünk a városi tanácshoz. *Új Világ*, 1926. augusztus 8., 1.

²⁷ A magyarság feladata a köztársaságban. *Új Világ*, 1920. december 5., 1.

²⁸ [Spányi Artúr?]: A reális politika. *Új Világ*, 1922. január 7., 1.

képviselni. Szemben állt a Csehszlovákiának mint államnak a létjogosultságát megkérdőjelező „negativista”, ellenzéki magatartással. Simon Attila szerint az MNP ekkori ún. reálpolitikája volt a korszak legígéretesebb kiegyezési kísérlete a kisebbségi magyar elit és a prágai kormányzat között, amely végül kudarcra végződött.²⁹ Spányi már 1922-ben, jóval az MNP megalakulása előtt írt „a magyarság számára üdvös reálpolitikáról”, amely elképzelése szerint hosszútávon minden magyar politikai irányzat számára elfogadható lehet.³⁰ 1924-ben Szent-Ivány Józsefnek egy rimaszombati beszédére reflektálva jegyezte meg, hogy lapja kezdetektől fogva reálpolitikát hirdetett, amely alatt „a gyakorlati és az adott életviszonyokkal számoló elhelyezkedés szükségességét” értette. „Az itt élő magyarságnak számolnia kell az itteni viszonyokkal és a saját legegységesebb érdekében itt úgy el kell helyezkednie, hogy súlyával és összenyalábolt ereivel hatni is tudhasson.”³¹ Ezek után nem meglepő, hogy az *Új Világ* az MNP megalakulását is üdvözölte, melyben a saját lapja által hirdetett Szent-Iványi-féle reálpolitika igazolását látta.³²

Ezzel párhuzamosan Spányi 1920-as évekbeli legmarkánsabb politikai megnyilvánulása az ún. Városi Polgári Párt (korabeli szlovák nevén Mestská občianská strana, a továbbiakban VPP) megalapítása volt. Csehszlovákia megalakulását követően Eperjest rendezett tanácsú városból nagyközséggé fokozta le az 1920. évi 210. törvény.³³ Az államfordulat után egy sor pénzügyi és oktatási intézmény szűnt meg vagy hagyta el a várost (pénzügyigazgatóság, ügyvédi kamara, jogakadémia, teológiai kar). 1923-ig több mint száz városi tisztviselőt és alkalmazottat nyugdíjaztak vagy bocsátottak el.³⁴ A csehszlovákiai városok nagy része komoly adósságokat

²⁹ Vö. Simon Attila: *Elfelelt aktivisták...*, 2013, i. m., 60–70.

³⁰ Az igazi demokrácia. *Új Világ*, 1922. augusztus 20., 1.

³¹ [Spányi Artúr?]: Reálpolitikát hirdet lapunk. *Új Világ*, 1924. augusztus 24., 1.

³² Mai lapszámunk választókerületünk választási eredményeit hozza. *Új Világ*, 1925. november 15., 1.

³³ Zákon ze dne 22.3.1920 o prozatimní úpravě správy politické na Slovensku. <http://www.epravo.cz/vyhledavani-asp?Id=1791&Section=1&IdPara=1&ParaC=2> (2014-07-30)

³⁴ Štátny archív v Prešove, pobočka Prešov, fond Mestský úrad Prešov 1923–1945, krabica 33, inv. č. 1, Zápisnice. Číslo spisu, 2405/1923.adm. Výt'ah zo zápisnica riadneho dňa 28. februára 1923. pod predsedníctvom podstarostu Dr. Jozefa Egera vydržianého zasadnutia zástupiteľského sboru mesta Prešova.

halmozott fel a háború idején, az infláció és a háború utáni gazdasági krízis pedig éppen 1921 és 1923 között tetőzött.³⁵ A közigazgatási-politikai változásokra nagyon érzékenyen reagált a korabeli városi közvélemény.³⁶ A centralizáció jegyében megvalósult reformokat a lokális városi közösségek saját önkormányzatuk, különállásuk támadásaként értékelték. Mindezzel szoros összefüggésben lehet megérteni az eperjesi VPP 1921-ben történő megalakulását.³⁷

Spányi 1923-ban mint nyomdatulajdonos és kereskedő a VPP listájának hatodik,³⁸ 1927-ben pedig negyedik helyén szerepelt a községi választásokon,³⁹ s 1928-ig a párt programját támogatta újságján keresztül is. Az 1923-as községi választások előtt az *Új Világ* több vezércikkének szerzője egy önálló, a város érdekeit hathatósabban képviselő politikai formáció megszervezésének a szükségessége mellett érvelt. Az írások – melyek feltehetőleg Spányi tollából származtak – a sárosi toleranciára és összetartozás-érzésre apellálva buzdították az olvasókat, hogy szavazatukkal a „politikamentes” VPP-t támogassák, melyet az újság leginkább csak platformnak vagy választóközösségnek nevezett.⁴⁰ A pártot alapítói olyan tömörülésnek szánták, amely kizárólag a községi választásokra állna össze annak érdekében, hogy a város gazdasági és kulturális ügyeiben saját, helyi tapasztalattal rendelkező képviselők vegyenek részt. Egy másik vezércikk az ún. eperjesi őslakos közösséget szólította meg, amely saját kezébe veheti sorsa irányítását az „államalkotó elemek”, pontosabban a cseh hivatalnokréteg ellenében.⁴¹

Spányi a választások előtt, 1923. szeptember elejére tiltakozó nagygyűlést is szervezett, amelyen a „város tervszerű visszafejlesztése”, vagyis a városi autonómia felszámolása, a megyerendszer átalakítása és a már említett intézmények

³⁵ Hallon, Ludovít: *Príčiny, priebeh...*, 2004, i. m., 304.

³⁶ Egy „város” ravatalon. Eperjes Prešov város 1132–1922. *Új Világ*, 1923. január 1., 1.

³⁷ [Spányi Artúr?]: „Adjuk vissza a várost önmagának!” Megalakult a városi polgári párt. *Új Világ*, 1921. július 17., 1.

³⁸ A Városi Polgári Párt listáján. *Új Világ*, 1923. szeptember 2., 2.

³⁹ Polgártársak, őslakosok! Szavazatok az egyetlen politikamentes pártra! *Új Világ*, 1927. október 16., 1.

⁴⁰ A községi választásokról. *Új Világ*, 1921. augusztus 21., 1.

⁴¹ Az őslakosságot új próbára állítják. *Új Világ*, 1923. július 1., 1.

megszűnése vagy elköltözése ellen kívánt szót emelni.⁴² A VPP világnézetileg a liberális pártok közé sorolta magát, melyben „a városnak liberálisan gondolkodó lakossága tömörülhet nemzetiségre és felekezetre való tekintet nélkül.”⁴³ Vezetőségében nagyrészt a helyi neológ zsidóság és az evangélikus magyar értelmiségiek tömörültek. A párt csak az 1920-as években tudott sikereket elérni, 1923–1927 között jelöltje, Flórián Károly volt Eperjes polgármestere, 1927-ben pedig a választójogú lakosság mintegy 10%-a szavazott rá.⁴⁴ 1928-ban viszont már csak valamivel több, mint 6,⁴⁵ majd 1932-ben a szavazatok 5%-át szerezte meg,⁴⁶ mivel az országos politikai pártok (főként az OKP és a kommunisták) maradtak továbbra is a legnépszerűbbek.

Az 1928-as eperjesi községi választástól kezdve az *Új Világ* már egyáltalán nem kampányolt a magyar pártok mellett,⁴⁷ sőt az 1930-as évek elejére fokozatosan eltávolodott a VPP politikájától is. Spányi elképzelése egy egységes magyar pártról szintén nem vált valóra, s talán ez volt az oka annak, hogy a magyar kisebbségpolitikát támogató cikkek is rendre elmaradtak újságjában. Bár Maléter István, az MNP vezető személyiségének 1933-ban bekövetkező haláláig gyakran nyilvánult meg a lapban a párt másik helyi vezetője, Rosenberg Mór. Később a lap az Egyesült Magyar Párt 1936-os megalakulását sem kommentálta különösebben. Spányi, Dzurányi László révén kapcsolatban állt a magyar ellenzéki elit azon részével, amely 1933 után az aktivista alternatívát választotta és megalapította

⁴² Spányi Artúr: Alarm. *Új Világ*, 1923. augusztus 12., 1.; Lásd még Sáros-megyé és Eperjes impozáns tiltakozó nagygyűlése. *Kassai Napló*, 1923. szeptember 5., 4.

⁴³ Miért volt szükséges, hogy az országos politikától mentes városi polgári párt zászlót bontson? *Új Világ*, 1923. szeptember 2., 4.

⁴⁴ Levizsgáztunk. *Új Világ*, 1927. október 23., 1. Lásd még Konečné volebné výsledky na celom Slovensku. *Gazdovské Noviny*, 1927. október 28., 3.

⁴⁵ 8151 leadott szavazat megoszlása. *Új Világ*, 1928. szeptember 16., 1.; Výsledky obecných volieb v Prešove. *Slovenský Východ*, 1928. szeptember 11., 3.

⁴⁶ Štátny archív v Prešove, pobočka Prešov, fond Mestský úrad Prešov 1923–1945, krabica 12, inv. č. 129, Výsledok obecných volieb konaných dňa 25. IX. 1932.

⁴⁷ A községi választások. *Új Világ*, 1928. szeptember 9., 1.

a *Magyar Újságot*.⁴⁸ Nem kizárt, hogy ez a döntés közvetlen befolyást gyakorolt Spányi magyar ellenzéki pártokhoz való hozzáállására is.

Összességében a magyar közéletnek szentelt cikkek és a többé-kevésbé következetes pártatlanság lehetett az oka annak, hogy bár megjelenésének első éveiben nemcsak a csehszlovák államszervek, hanem a helyi magyar társadalom egy részéről is bizalmatlanul viszonyultak az újsághoz, az 1920-as évek közepére azt a legerősebb helyi politikai erő, a keresztényszocialisták is elfogadták és publikáltak benne.

Az *Új Világ* rendszeresen közölt cikkeket Eperjes helytörténetével kapcsolatban. A széles szerzői gárdát felsorakoztató *Új Világ* a Sáros vármegyével és központjával kapcsolatos politikai, gazdasági és kulturális jellegű, a régió műemlékeinek védelmére, emlékezetének ápolására vagy éppen gazdasági és turisztikai fejlesztésére vonatkozó publicisztikák kiapadhatatlan forrása, egyúttal viszonyítási pont lett a korban. Wallentinyi Samu, a kor elismert evangélikus professzora is megjegyezte, hogy a hetilap „*igazi meleg szeretettel csüng ezen a mi Tarczaparti Athénünkön*”.⁴⁹ A lapban publikálók ezzel tovább erősítették a felekezeti és nemzetiségileg toleráns Sáros vármegye képét.⁵⁰ Nem véletlen, hogy éppen a lap liberálisként leírható hangneme, valamint az eperjesi kulturális élet szinte minden szegmensét integrálni kívánó szándéka miatt az 1990 után megjelent visszaemlékezések meglehetősen idealizálták az újság közéletben betöltött szerepét.⁵¹ Talán azt sem mellékes megemlíteni, hogy ez volt a leghosszabb életű sajtóorgánium Eperjesen a két világháború között, bár az eperjesi újságírással elég kimerítően foglalkozó szlovák szakirodalom mintha a létezéséről sem akarna tudomást venni.⁵²

Néhány cikkből arra következtettek, hogy Spányi az anyanyelvi hovatarozás alapján határozta meg a magyar nemzeti közösséget.

⁴⁸ Dzurányi Lászlóról és a Magyar Újságról legújabban lásd Simon Attila: *Elfeledett aktivisták...*, 2013, i. m., 129–136.

⁴⁹ Wallentinyi Samu: *Miért?... Vettük a következő sorokat. Új Világ*, 1921. szeptember 4., 1.

⁵⁰ Erről bővebben lásd Ablonczy Balázs: *Virtuális Sáros...*, 2001, i. m.

⁵¹ Zeman László: *Gymnasiologia...*, 2003, i. m. 167; Lahav, Yehuda: „Novy svet”..., 2007, i. m.

⁵² Džujko, Ján: *Slovenská tlač...*, 2012, i. m., 201.

Egy 1920-as, előfizetőket toborzó vezércikkében így fogalmazott: „Ezen a héten bekopogtatok minden magyarul beszélő Testvérünkhöz. Az Új Világnak otthont kell kapnia mindenütt, ahol magyarul beszélnek.”⁵³ Ezt látszanak megerősíteni egyrészt azok a lapban közölt írások, melyeknek témája részben az anyanyelv volt,⁵⁴ másrészt Spányi kiadói tevékenysége is. A Minerva Nyomda főként magyar nyelvű köteteket jelentetett meg, de szlovák–magyar nyelven készült el az általa szerkesztett eperjesi címtár is.⁵⁵ Egy alkalommal Spányi annak ellenére közölte egy eperjesi OKP-s cikkét, hogy nem értett egyet annak tartalmával, s mint fogalmazott: „...szívesen közöljük a fenti sorokat, mert ezen közléssel is dokumentálnunk sikerül, hogy az »Új Világ« az a platform, melyen társadalmi, felekezeti, politikai és minden más különbségre való tekintet nélkül, a magyar szó varázslatos összefogó erején át találkozik városunk és megyénk egész társadalma.”⁵⁶

A nyelvhasználat azért is központi kérdés a két világháború közötti szlovákiai zsidóság vizsgálatánál, mert a korban nem egyszer az államhoz való lojalitás összefüggésében értelmezték. Jó példa erre a korabeli szlovák nyelvű publicisztika, melynek gyakori témája volt a magyar kultúrát fenntartó és támogató zsidók sztereotipizálása,⁵⁷ sőt jellemző volt rá az antiszemita hangnem is, amely az 1930-as évek közepétől erősödött fel.⁵⁸ Nemcsak Hlinka Szlovák Néppártjának sajtója, hanem például a Kassán megjelenő, kifejezetten kormánypárti Slovenský východ egyes publicistái is olyan diskurzus kialakítására törekedtek, amely számon kérte a zsidókon az 1918 előtti magyarosításban játszott szerepüket,⁵⁹

⁵³ Spányi Artúr: Sáros magyarságához. *Új Világ*, 1920. október 17., 1.

⁵⁴ Például az eperjesi magyar középiskola kapcsán: „A magyarság nem felekezet, a magyarság nemzetiség, amely magyarul beszél, magyarul érez.” A magyar iskolák. *Új Világ*, 1920. augusztus 8., 1.; Ehhez még lásd: Ki az, hogy: „Óslakos”? *Új Világ*, 1926. április 25., 1.

⁵⁵ Spányi Artúr: *Adresár mesta Prešova...*, 1931. i. m.

⁵⁶ Egy öreg kerszoc: Emlékezés 1920-ra. *Új Világ*, 1927. február 13., 1.

⁵⁷ Klein-Pejšová, Rebekah: „*Abandon your role...*” 2009, i. m.

⁵⁸ Vö. Miklošková, Alena: *Antisemitizmus v regionálných...*, 2013, i. m.; Mlyneková, Miriam: *Židia na stránkach...*, 2011, i. m.

⁵⁹ Lásd például Pridavok, Anton: *Madarizácia východu*, i. m. Lásd. http://zlatyfond.sme.sk/dielo/1302/Pridavok_Publicistika/3 (2014-06-19)

valamint azt, hogy magyarul beszélnek a szlovák helyett,⁶⁰ folyamatosan megkérdőjelezve ezzel az államhoz való lojalitásukat. „...a keletszlovák városokban, ahol magyarok egyáltalán nincsenek, a zsidók tartják fenn a magyar nyelvet, támogatják az államunk ellen dolgozó sajtót, ezáltal azokat a mozgalmakat is, amelyek a mi függetlenségünk megrontása ellen irányulnak” – olvashatjuk egy korabeli szlovák lapban.⁶¹ Az antiszemitizmus a magyar kisebbségi újságírást kevésbé jellemezte, a magyar publicisták és lapkiadók között eleve magas arányban voltak zsidó személyiségek.⁶²

A nyelvhasználat kérdése visszatérő eleme volt a zsidóságot érintő rendőrségi jelentéseknek is, bár összességében a hatóságok is belátták, hogy a magyar beszéd nem feltétlenül jelent valamiféle illojális magatartást vagy a Horthy-féle Magyarországgal való azonosulást.⁶³ 1925-ben az Eperjesi Rendőrkommissziariátus vezetője az *Új Világról* készült egyik jelentésében megállapította, hogy a szerkesztő, Spányi zsidó, és újságját „üzleti okokból” írja magyar szellemben, „hogy így szerezzen előfizetőket az »öslakosság« soraiból, mert ezek valóban még mindig legszívesebben magyarul olvasnak.”⁶⁴

Noha a Spányi-féle „öslakos közösségbe” az 1918 után betelepült cseh hivatalnokrétegen kívül minden eperjesi lakos beletartozott, kétségtelen, hogy a hetilap külön hangsúly fektetett arra, hogy a helyi zsidóság kedvében járjon. Teret engedett nemcsak az eperjesi zsidó közélet vitáinak,⁶⁵ hanem a kulturális és hitéletbeli

⁶⁰ Klein-Pejšová, Rebekah: „*Abadon Your Role...*”, 2009, i. m., 351. 361.; Švorc, Peter: *Mestá na východnom...*, 2013, i. m., 45.

⁶¹ Idézi Miklošková, Alena: *Antisemitizmus v regionálných...*, 2013, i. m.; 238.; Vö. Hradská, Katarína: *Postavenie Židov...*, 1999, i. m., 133.

⁶² Filep Tamás Gusztáv: *Zsidó magyarok...*, 2011, i. m.

⁶³ Klein-Pejšová, Rebekah: „*Abadon Your Role...*”, 2009, i. m., 345.

⁶⁴ Štátny archív v Košiciach, fond Košická župa, krabica 262, inv. č. 5, č. spisu 1483./25.pres., Policajné komisárstvo v Prešove Župnému úradu, Predmet: Prešov – Pomery po stránke tlačovej, 1.; Az eperjesi zsidók két világháború közötti nyelvhasználatával kapcsolatban lásd: Kalina, Ján: *Zavinili to...*, 2000, i. m., 5–44.; Kalinová, Agneša – Juráňová, Jana: *Mojich 7 životov...*, 2012, i. m., 9–68.

⁶⁵ Lásd például Ferbstein Károly: 1927 és a zsidó politika. *Új Világ*, 1927. január 2., 1.; Rosenberg Mór: Néhány megjegyzés Dobránszky Jánosnak az eperjesi zsidósághoz intézett nyílt levelére és dr. Ferbstein Károly „válasz”-ára. *Új Világ*, 1928. január 22., 3.

eseményekről való tudósításoknak is. Koral Álmos *Zsidók a válaszüton* című röpirata szintén Spányi nyomdájában jelent meg.⁶⁶ Ráadásul az újságban hirdetőik nagy része a tőkeerős helyi zsidó vállalkozók közül került ki, vagyis bizonyos szempontból ők voltak a lap anyagi háttérének biztosítékai. Ez ugyanakkor általában a szlovák nyelvű helyi lapokra is elmondható volt. De ezzel cseng össze Yehuda Lahav megjegyzése is, miszerint az újságot a helyi neológia is támogatta anyagilag.⁶⁷ Egy rendőrségi jelentésből viszont kiderült az is, hogy Spányi az ortodoxiával inkább rossz viszonyt ápolt, ami azzal volt magyarázható, hogy az *Új Világ* egy alkalommal az ortodox hitközség számára sértő módon számolt be egy zsidó ünnepről.⁶⁸

A hetilap 1933 után rendszeresen közölt nácizmussal szembe fordított cikkeket, főként Horovitz Gyula helyi zsidó ügyvéd tollából. Noha Spányi az 1930-as évektől a kereskedői és ezzel kapcsolatos érdekvédelmi tevékenységének rendelte alá a lapot, arról a magyar szerepkörrel nem kívánt lemondani, amelyet korábban alakított ki magának. Amikor 1933-ban magyar részről felrötták neki, hogy nem emeli fel kellően a hangját a magyarokat ért támadások ellen, a következőképpen reagált: *„Mi sohasem láttuk és ma sem látjuk a vidéki kisebbségi magyar újságírás feladatát abban, hogy az állandóan és fél téglával verje a mellét: íme mi ilyen fenegyerekek, mi ilyen megbízható magyarok vagyunk. Mert ahol önreklámra van szükség, ott az önreklám már úgy sem segít. A mi becsületes magyar szándékainkat és az itteni magyarságért elvégzett munkánkat igazolja az elmúlt 13 esztendő minden egyes példányszáma. Ezt sem letagadni, sem félremagyarázni nem lehet, mert állandóan itt a bizonyíték.”* Ugyanitt ismételtlen nyomatékosította, hogy a lap a reálpolitika gondolatának egyedüli helyes volta mellett áll ki. *„Ez annyit jelent, hogy nem donkihóteként szélmalomharcot vívni nem létező, vagy képzelt ellenségekkel, hanem számolva az adottságokkal, hirdetni és barátokat szerezni annak a tisztességes elgondolásnak,*

⁶⁶ Koral Álmos [Kömlös Aladár]: *Zsidók a válaszüton*, 1920, i. m.

⁶⁷ Lahav, Yehuda: „Novy svet”..., 2007, i. m., 39.; Az *Új Világ*ot a szakirodalom egy része is a zsidó neológia lapjaként említi. Kónya, Peter: *Dejiny Židov...*, 1997, i. m., 58.

⁶⁸ Štátny archív v Košiciach, fond Košická župa, krabica 262, inv. č. 5, č. spisu 1483./25.pres., Policajné komisárstvo v Prešove Župnému úradu, Predmet: Prešov – Pomery po stránke tlačovej, 1.;

amely benne él minden reálisan gondolkodó magyar vérünk lelkében: békét akarunk, megélhetést akarunk, megbecsülést akarunk, kulturális és gazdasági egyenjogúságot akarunk és ehhez jogunk is van, mert teljesítjük az állammal szembeni kötelességeinket.” S ezzel kapcsolatban még hozzátette: „A reklámhazafiaszkodás ideje lejárt!”⁶⁹ Spányi végül 1937 januárjában adta el az újságot, s mondott le a szerkesztésről egyéb, nem helyhez kötött elfoglaltságaira hivatkozva.⁷⁰

Spányi Artúr, a középosztály gazdasági érdekképviselője

A zsidók már 1918 előtt jelentős szerepet játszottak az egykori Sáros vármegye és központja, Eperjes kereskedelmében. Csehszlovákia létrejötte teljesen új gazdasági körülményeket teremtett, melyek sok esetben nem kedveztek a zsidó vállalkozói-kereskedő rétegnek. A cseh kereskedők olcsó cseh árukkal árasztották el a piacot, mely a zsidó kisiparosok számára leküzdhetetlen versenyt jelentett. Mivel a kormány főleg a szövetkezeteket támogatta, a csehszlovák gazdaságpolitika is közrejátszott a zsidó kereskedői réteg tönkremenetelében.⁷¹

A város kereskedőit összefogó eperjesi Grémium 1926 tavaszán tervezetet készített, amely tizenegy pontban foglalta össze a kereskedők aktuális problémáit.⁷² A tervezet főként a különféle adófajták eltörlését, a magas adók és a bírósági díjak leszállítását, valamint a Lengyelországgal és Magyarországgal való áruforgalom szabad áramlásának engedélyezését szorgalmazta. Követelték a szövetkezeteket érintő állami támogatások megszüntetését, mivel azok leküzdhetetlen konkurenciát jelentenek a helyi kereskedelem számára. A hatodik pontban amellet érveltek, hogy az „idegen vidékről érkező kereskedők” ne kereskedhessenek adómentesen a városban, burkoltan utalva az olcsó cseh áruk helyi piacon való megjelenésére. Eperjes gazdasága szempontjából kulcsfontosságúnak tartották az Eperjes és Varannó közti vasútvonal

⁶⁹ [Spányi Artúr?]: A hét margójára. Lássunk tisztán! *Új Világ*, 1933. december 3., 1.

⁷⁰ Spányi Artúr: Búcsúszom az olvasótól. *Új Világ*, 1937. január 10., 3.

⁷¹ Zima András – Glässer Norbert: *Gazdasági helyzet...*, 2013, i. m., 151.

⁷² Štatny archív v Prešove, pobočka Prešov, fond Obchodné Grémium v Prešove 1909-1949, krabica 1, č. spisu 18/III.1926. Návrhy ohľadom aktualných otázok.

felépítését, szerintük ennek hiánya az egyik oka, hogy a város „az elmúlt években gazdasági szempontból teljesen lehangyolott”.⁷³ A tervezet kilencedik pontja az 1918 novemberében kirabolt eperjesi kereskedők kárpótlását követelte, ezzel kapcsolatban a Grémium a csehszlovák pénzügyminiszterhez is eljuttatott egy kérvényt.⁷⁴

Spányi Artúr részben saját gazdasági érdekeinek hathatósabb védelme érdekében, részben személyes ambícióktól is vezérelve aktív részt vállalt az eperjesi kereskedők érdekvédelmi szervezeteinek tevékenységében. A források a Minerva Könyvnyomda és Papírüzlet tulajdonosaként említik, mely révén széles ügyfélhálózatot épített ki.⁷⁵ Az *Új Világ*on kívül Spányi nyomdájában készült többek között a kormányparti Vychodný Slovák, a Nimród című, kétnyelvű vadászati szaklap és a Szlovenszkói és Ruszinszkói Vaskereskedők Országos Szövetségének lapja is.⁷⁶ A Minerva hatalmas nyomtatványraktárral rendelkezett, nagy bevétele származott a hirdetésekéből, a hivatali, kereskedelmi, pénzügyi és ügyvédi nyomtatványokból, valamint egyéb megrendelésekből. Spányi a közvéleményben jómódú eperjesi polgár közé tartozott, akik az 1930-as évek elején már saját magánautóval jártak.⁷⁷ A forrásokból eddig nem derült ki, hogy egyéb vállalkozásai is lettek volna. Mindenesetre neki is érdekében állt, hogy az eperjesi kereskedőknek hatékony érdekvédelmi hálózata épüljön ki, amely nemcsak a város gazdaságpolitikájára tud befolyással lenni, hanem az ország területén működő többi ipartársulattal együttműködve akár magasabb szintre is emelheti ennek az érdekcsoportnak a képviselését.

Spányi 1931 és 1934 között elnöke volt az eperjesi járás kereskedőit összefogó Kereskedelmi Szakipartársulatnak.⁷⁸ Az 1920-

⁷³ Uo. 11. Vybudovanie železničnej trati Prešov – Vranov

⁷⁴ Štátny archív v Prešove, pobočka Prešov, fond Obchodné Grémium, krabica 24, č. spisu 2/1931, Správa o vyrabovaním a situácii prešovských obchodníkov, Prešov, dňa [?]-ho januára 1923.

⁷⁵ Štátny archív v Košiciach, fond Košická župa, krabica 77, č. spisu 4590/1925, Predmet: Časopis Nový Svet – zanuknutie, V Prešove, dňa, 30. IV. 1925

⁷⁶ Štátny archív v Prešove, pobočka Prešov, fond Okresný úrad Prešov 1923–1945, krabica 42, inv.č. 218, č. spisu 16337/1929. Knižtlačiareň Minerva; Ehhez lásd még: Džujko, Ján: *Alexander Duchoň...*, 2012, i. m., 17.

⁷⁷ Spányi Artúr: *Adresár mesta Prešova...*, 1931, i. m.,

⁷⁸ Dopirák, Anton: *Okresné živnostenské...*, 2011, i. m., 6.

as évektől az eperjesi Grémium munkájában is részt vett, s 1923-ban egy rövid ideig az *Új Világ*ot is kizárólag ennek az érdekcsoportnak kívánta alárendelni.⁷⁹ A források 1927-ben, majd 1929-ben a szervezet alelnökeként említik.⁸⁰ A fennmaradt közgyűlési jegyzőkönyvek szerint 1931-ben választották meg a Grémium elnökének,⁸¹ s mint ilyen rendszeresen részt vett az Ipartársulatok és Grémiumok Országos Szövetségének munkájában is.⁸² 1936-ban már országos alelnök volt.⁸³

Az ipartársulatok és a grémiumok szerteágazó társadalmi és gazdasági céljaiak közül Gaucsik István kiemeli a tagoknak nyújtott anyagi támogatást, nyersanyagraktárak, vásárcsarnokok, szövetkezeti hitelintézetek alakítását, ipari és inasiskolák működtetését, valamint tanuló műhelyek vagy szaktanfolyamok szervezését.⁸⁴ Miután az 1929–1933-as gazdasági világválság Szlovákia területét is elérte, a Grémiumok munkája felértékelődött, hiszen a válság az ipartársulatok és grémiumok által képviselt kereskedői réteg gazdasági és pénzügyi helyzetére is kihatással volt. Még a Prágai Magyar Hírlap is beszámolt arról az esetről, amikor egy adóügyi bizottság 1932 őszén megjelent Eperjesen, hogy az eperjesi kereskedők adóhátralékait behajtsa. *„A város legismertebb embereinél is házkutatást és személymotozást tartott [...] A bizottság megjelenése a városban nagy riadalmat keltett. Az*

⁷⁹ Az újság fejlécében ugyanis néhány hétig az volt olvasható, hogy az „Eperjesi Kereskedők Testületének”, vagyis a Grémiumnak a hivatalos lapja. Lásd *Új Világ*, 1923. április 1., 1.

⁸⁰ Miért mondott le a Keresk. Testületének alelnöke? *Új Világ*, 1927. március 20., 3.; Lásd még Štátny archív v Prešove, fond Policajný komisariát v Prešove 1923–1934, krabica 1, Index spolkov. Číslo spolku 98.

⁸¹ Štátny archív v Prešove, pobočka Prešov, fond Obchodné Grémium, krabica 24, č. spisu 320/1931. Zápisnica zapísana dňa 19. júla 1931 na mimoriadnom valnom zhromaždení Obchodného grémia v Prešove, 3.; Uo. č. spisu 190/1936, Výročná správa z 1936. Az országos szövetség 1928-ban Turócszentmártonban jött létre. Erről részletesebben lásd. Gaucsik István: *Szlovák–magyar pozícióharc...*, 2008, i. m., 19.

⁸² Štátny archív v Prešove, pobočka Prešov, fond Obchodné Grémium, krabica 24, č. 244/1932, Zápisnice z výborového zasadnutia Krajinského zväzu živnostenských spoločností a grémií pre Slovensko a Podkarpatskú Rus. A G

⁸³ Štátny archív v Prešove, pobočka Prešov, fond Obchodné Grémium, krabica 24, č. spisu 120/1936, Zápisnica Zemskeho svazu obchodných grémií v Bratislave; Ehhez lásd még Gaucsik István: *A jog erejével*, 2008, i. m., 226.

⁸⁴ Gaucsik István: *Szlovák–magyar pozícióharc...*, 2008, i. m., 19.

*adórepülőbizottság tagjai először Spányi Artúrhoz, az Új Világ szerkesztőjéhez, az eperjesi közös ipartársulat elnökéhez mentek, Spányi Artúrt megmotozták, elvitték minden nála található pénzt, felnyitották Wertheim-szekrényét, majd Spányi Artúr lakásán tartottak házkutatást. Elvitték szőnyegeit, a falakról leszedték a képeket és elszállították. A bizottság tagjai kijelentették, hogy nem respektálják az adóhátralék ügyében eddig kötött megállapodásokat, és követelték a hátraléknak azonnali kifizetését.*⁸⁵ Erre válaszul a Grémiumok Országos Szövetsége országos tüntetéssorozatot szervezett a bizottságok fellépése ellen.⁸⁶ Spányit ekkor már nemcsak személyesen érintette a gazdasági világválság hatása (lásd a házkutatást), hanem a Grémium élén, s a Kereskedelmi Szakipartársulat munkájában is tapasztalhatta, hogy mekkora szükség van a kereskedők politikai szintéren való hatékonyabb érdekérvényesítésére is. Főként, ha belegondolunk, hogy az eperjesi Grémium 1933-ra több mint 1000 tagot számlált,⁸⁷ amely az eperjesi választójogú lakosság mintegy 10%-át jelentette.

Spányi, miután fokozatosan eltávolodott a VPP és a magyar pártok politikájától, 1932-ben megalapította saját „választóközösségét”, mely a Kereskedők, iparosok, háztulajdonosok és polgárság középosztályának gazdasági választóközössége nevet vette fel. A párt célja a helyi ipar és kereskedelem érdekvédelme, valamint a pótadók elleni küzdelmen túl összességében az volt, hogy a város takarékosabb gazdálkodást vezessen be. A kampányban visszaköszönt a Spányi újságjában is megjelenő urbánus diskurzus: „Mindenkinek aki adófizető, létérdeke ezen gazdasági keretben elhelyezkedve, saját sorsának intézésébe beleszólni. A városnál nincsenek és nem is lehetnek sem pártpolitikai, sem felekezeti, sem nemzetiségi érdekek. [A párt] Az élő lelkiismeret akar lenni a város életében, mely a realitásokkal számolva nem engedheti meg, hogy a város közönsége továbbra is a nem hozzáértők gazdasági

⁸⁵ A repülőbizottság Eperjesen is megkezdte a személymotozással fűszerezett adóbehajtásokat. *Prágai Magyar Hírlap*, 1932. október 14., 3.

⁸⁶ Štátny archív v Prešove, pobočka Prešov, fond Obchodné Grémium, krabica 24, č. spisu 631/1933, Protestné zhromaždenie živnostníctva, Sila je v jednote! Pozvanie. V Prešove, 28. mája 1933.

⁸⁷ Mit végzett az elmúlt évben a Kereskedők Grémiuma? *Új Világ*, 1934. január 28., 4.

ballépéseinek kísérleti nyula és áldozata legyen.”⁸⁸ Spányi ennek a pártnak a színeiben 1932 végén a városi képviselő-testület tagja lett. Az új testület első ülésen deklarációt olvasott fel választói csoportja nevében, melyben nyomatékosította, hogy választóközössége nem ért egyet a város eddigi gazdaságpolitikájával, nem vállal tehát felelősséget az eddig hozott döntésekért sem. A kilenc pontos deklaráció csak kevéssel tért el az eperjesi Grémium már idézett, 1926-os tervezetétől. Leginkább azt követelte, hogy a város a helyi kereskedők érdekeiket részesítse előnyben az „idegen” befektetőkkel szemben.⁸⁹

Spányi viszonylag rendszeresen részt vett a képviselőtestület ülésein, de ritkábban szólalt fel, s általában az adóemelési ügyekben szavazott nemmel.⁹⁰ Második, s egyben utolsó látványosabb felszólalása, melyet a jegyzőkönyvek is dokumentáltak, 1937 szeptemberében történt. Ekkor egy újabb napirend előtti memorandumot olvasott fel, melyben kifejtette, hogy pártja nem vesz részt a város jövő évi költségvetésének megállapításában, majd miután ezt a város eddigi, szerinte nem megfelelő gazdálkodásával indokolta, elhagyta az üléstermet.⁹¹

Spányi végül az országos politikában is szerencsét próbált. 1935-ben egy liberális jobbközép párt, a Československá živnostensko-obchodnická strana středostavovská (a korabeli magyar nyelvhasználatban Kereskedők, Iparosok és Középosztály Pártjának) jelöltjeként indult a nemzetgyűlési választásokon. A párt már 1920-ban bekerült a prágai parlamentbe és a középosztály összefogását célozta meg. Egy *Új Világ*-beli cikk amellettt érvelt, hogyha a földműveseknek és a munkásságnak van országos pártja, akkor erre a

⁸⁸ [Spányi Artúr?]: Nagy lelkesedéssel megalakult a „Kereskedők, iparosok, háztulajdonosok és polgárság középosztályának gazdasági választóközössége”. *Új Világ*, 1932. augusztus 14., 1. Ehhez lásd még: [Spányi Artúr?]: Miért kell minden öntudatos eperjesi polgárnak a 4-es számú listával szavazni? *Új Világ*, 1932. szeptember 18., 1.

⁸⁹ Štátny archív v Prešove, pôbočka Prešov, fond Mestský úrad Prešov 1923–1945, krabica 36, inv. č. 10, Zápisnica zasadnutia mestského zastupiteľstva mesta Prešove konaného dňa 5. decembra 1932. Deklarácia.

⁹⁰ Megkezdődött a városi költségvetés tárgyalás a plénumban. *Új Világ*, 1935. november 10., 1.

⁹¹ Štátny archív v Prešove, pôbočka Prešov, fond Mestský úrad Prešov 1923–1945, krabica 40, inv. č. 23, Zápisnica zasadnutia mestského zastupiteľstva mesta Prešova, konaného dňa 27. septembra 1937.

polgárságnak is szüksége van.⁹² Spányi minden bizonnyal a Grémiumok Országos Szövetségének alelnöki pozíciója révén került közelebb a párthoz, annak képviselőihez, s döntött úgy, hogy jelölteti magát. Mivel a párt főként a cseh országrészekben volt népszerű, ezért nem volt reális esélye annak, hogy Spányi Eperjéről parlamenti képviselő lehet. A Középosztály Pártja végül az 1935-ös parlamenti választáson csak egy mandátumot szerzett Szlovákia területéről.⁹³

Összefoglalás

A tanulmányban több szempontból igyekeztem bemutatni Spányi Artúr közéleti tevékenységének két világháború közötti szakaszát. A forrásokból egy magyar identitású zsidó újságíró, egy ambiciózus vállalkozó és érdekképviselő, s nem utolsósorban egy eperjesi lokálpatrióta alakja körvonalazódik. Újságírói megnyilvánulásai arra engednek következtetni, hogy Spányi nem feltétlenül az ellenzéki politizálásban látta a csehszlovákiai magyar kisebbség jövőjét. Noha fontosnak tartotta a magyarság szociális helyzetének javítását, kulturális és gazdasági egyenjogúságát, mindezt természetesen az állammal szembeni kötelességek szem előtt tartásával együtt vélte megvalósítandónak. Ez a felfogás, Simon Attila tipologizálása nyomán, önmegvalósító aktivizmusként is definiálható.⁹⁴ Ezt Spányi – részben a Szent-Ivány-féle értelmezés hatására, részben attól függetlenül – „reális politikának” nevezte. Vállalkozói-kereskedői és politikai tevékenysége ennek fényében teljesen új megvilágításba kerülhet.

Spányi az eperjesi Grémium vezetőjeként, városi képviselőként és az egyik legnépszerűbb helyi lap szerkesztőjeként Eperjes közéletének egyik központi személyisége volt, aki nemcsak a város gazdaságpolitikája ellen emelt szót, hanem a kormány politikájával szemben is nyíltan fellépett, ha úgy tartotta szükségesnek. Ebben a

⁹² [Spányi Artúr?]: Polgári középosztály egy frontba a választásokhoz! *Új Világ*, 1935. április 28., 1.

⁹³ Zemko, Milan – Bystrický, Valerián (Szerk.): *Slovensko v...*, 2004, i. m., 574.

⁹⁴ Az önmegvalósító aktivizmus számára a csehszlovák politikával való együttműködés eszköz volt a saját nemzeti célkitűzések megvalósításához – habár ez a definíció főként a politikai önszerveződésre vonatkozik. Lásd: Simon Attila: *Elfeledett aktivisták...*, 2013, i. m., 180.

szerepkörében nem a magyar kisebbség, hanem a város kereskedőinek, a középosztály képviseletének fontosságát hangsúlyozta, s elsődleges céljává a kereskedői réteg politikai képviseletének kiépítése és országos szinten történő összehangolása vált. Ez azonban nem zárja ki, hogy ne tartozhatott volna az általa elképzelt magyar kisebbségi közösséghez, csak azért, mert eltérő politikai célkitűzései voltak és más nemzetfogalmat képviselt, mint a magyar ellenzéki pártok vezetői és ideológusai.

Spányi tevékenységének hangsúlya az 1930-as évekre egyértelműen a zsidó kereskedő réteg képviseletére tevődött. Noha sem a Grémium, sem Spányi kereskedőket tömörítő választóközössége sem volt kizárólag zsidókból álló csoportosulás, az általuk képviselt gazdasági-politikai önszerveződési stratégia leginkább a zsidóság problémáit jelenítette meg, illetve azokra keresett megoldást. Ebben a tekintetben tehát Spányi működése révén a korabeli szlovákiai zsidóság egy eddig kevésbé feltárt, gazdasági-politikai alternatívájával is szembe találjuk magunkat.

Ezen kívül Spányi középosztály-fogalmának alakulása is megfigyelhető a húsz év során. A VPP programjában világosan megjelenik, hogy Spányi az eperjesi polgárságot a város őslakosságával, tehát a cseheket leszámítva a helyi magyarokkal, zsidókkal és szlovákokkal azonosította. A ruszinság vagy németiség kevésbé jelent meg retorikájában. Az őslakosság kifejezés ugyanakkor az OKP hivatalos diskurzusának egyik központi eleme lett, s arra szolgált, hogy a keresztény szolidaritás jegyében egy pártban tömörítse Szlovákia területének „őslakosságát” (főként magyarokat, szlovákokat és németeket) a prágai centralizmus ellen. Ezáltal az őslakos koncepciót nagyrészt egy olyan párt foglalta le, illetve a kifejezés olyan politikai tartalmat nyert, amellyel Spányi zsidóként már valószínűleg nem tudott azonosulni. 1932 után számára a polgárság tehát elsősorban azt a főként zsidó kereskedői réteget jelentette, melynek a városi képviselő-testületben és a Grémium révén is politikai vezéralakjává vált.

Mindezek fényében hajlok arra, hogy Spányi Artúr magatartását ne valamiféle politika-gazdasági opportunizmussal magyarázzam, – ahogyan arra a rendőrség is utalt. Inkább egy részben tudatos, részben a gazdasági-politikai háttér által befolyásolt stratégiáról van szó, amelynek egyszerre volt eleme az államhoz való lojalitás, illetve a magyar kultúrához, a zsidó közösséghez és városához való

ragaszkodás. Mindez pedig egy társadalmi réteg csoportidentitásában, az eperjesi polgársághoz való tartozás tudatában egyszerre meg tudott jelenni. A további kutatások szempontjából tehát érdemes megfontolni, hogy mennyiben célravezető kizárólag a nemzeti kategóriák és a politikatörténet szemüvegén keresztül vizsgálni a két világháború közötti szlovákiai zsidóságot.

Spányi Artúr életével kapcsolatban még mindig sok a fehér folt, ennél pontosabb kép csak további források feltárása, valamint a gazdasági és politikai kontextus, a városi polgár fogalmának átfogóbb elemzése révén nyerhető, melyre ennek a tanulmánynak a keretei most nem nyújtottak lehetőséget. Spányi 1938 utáni életszakasza nehezen követhető nyomon. 1938. október 16-án még részt vett a városi képviselőtestület azon ülésén, amely Eperjes díszpolgárává avatta Tisót.⁹⁵ Grémiumbeli posztjától 1938 végén fosztották meg a hatóságok,⁹⁶ ezután már városi képviselő sem maradhatott. 1939 utáni élete teljesen ismeretlen számunkra, feltehetőleg minden vagyonát eladva, visszavonultan élt, mivel semmilyen ingatlana vagy tulajdona nem szerepelt az árjásított eperjesi zsidó vagyonok listáján.⁹⁷ A deportálások elől végül ő sem tudott elmenekülni. Spányi Artúr a Holokauszt áldozata lett hatezerhatszáz Eperjesről és környékéről elhurcolt zsidóval együtt.⁹⁸

⁹⁵ Štátny archív v Prešove, pobočka Prešov, fond Mestský úrad Prešov 1923–1945, krabica 40, inv. č. 24, Zápisnica zasadnutia mestského zastupiteľstva mesta Prešova, konaného dňa 16. októbra 1938.

⁹⁶ Štátny archív v Prešove, pobočka Prešov, fond Obchodné Grémium v Prešove 1909–1949, krabica 24, č. spisu 1584/1938, Zastavenie činnosti a zbavenie funkcie členov, V Prešove, dňa 1. decembra 1938. Okresný načelník.

⁹⁷ Arizácie podnikov Židov: <http://www.upn.gov.sk/arizacie/index.php> (2014-09-07).

⁹⁸ The Central Database of Shoah Victims' Names. Artur Spanyi: <http://db.yadvashem.org/names/nameDetails.html?itemId=6783063&language=en> (2014-08-14).

Felhasznált források

Central Database of Shoah Victims' Names. Artur Spányi:
<http://db.yadvashem.org/names/nameDetails.html?itemId=6783063&language=en>

Československá statistika. Svazek 9, Sčítání lidu v republice Československé ze dne 15. února 1921. I. díl. Praha, 1924.

Československá statistika. Svazek 98. Sčítání lidu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930. I. díl. Praha, 1934.

Gazdovské Noviny (1927)

Kassai Napló (1923)

Prágai Magyar Hírlap (1932)

Pridavok, Anton: Maďarizácia východu. In: Publicistika:
http://zlatyfond.sme.sk/dielo/1302/Pridavok_Publicistika/3

Slovenský Východ (1928)

Štátny archív v Prešove, fond Policajný komisariát v Prešove 1923–1934

Štátny archív v Prešove, pobočka Prešov, fond Obchodné Grémium v Prešove 1909-1949

Štátny archív v Košiciach, fond Košická župa

Štátny archív v Prešove, pobočka Prešov, fond Mestský úrad Prešov 1923–1945

Új Világ (1919–1940)

Zákon ze dne 22.3.1920 o prozatímní úpravě správy politické na Slovensku:
<http://www.epravo.cz/vyhledavani-asp?Id=1791&Section=1&IdPara=1&ParaC=2>

Zsidó vagonok árjásítása:

<http://www.upn.gov.sk/arizacie/index.php>

Irodalomjegyzék

- Ablonczy Balázs: Virtuális vármegye: Sáros, 1820–1940. Nemzetiségközi kapcsolatok az emlékiratok tükrében. In: Uő. *Nyombiztosítás. Letűnt magyarok. Kisebbség és művelődéstörténeti tanulmányok*. Pozsony, Kalligram Kiadó, 2011. 15–35.
- Amir, Giora: *Prešov osud židovskej obce, jednej z mnohých*. Bratislava, SNM – Múzeum židovskej kultúry, 2004.
- Bárkány, Eugen – Dojč, Ludovít: *Židovské náboženské obce na Slovensku*. Bratislava, Vydavateľstvo VESNA, 1991.
- Büchler, Róbert J. (szerk.): *Enciklopédia židovských náboženských obcí*. 2. Zväzok. Bratislava, SNM – Múzeum židovskej kultúry, 2010.
- Demmel József: *A szlovák nemzet születése Ludovít Štúr és a szlovák társadalom a 19. századi Magyarországon*. Pozsony, Kalligram Kiadó, 2011.
- Derfiňák, Patrik: Žigmund Stark – Propagátor elektrifikácie Východného Slovenska a spoločnej európskej meny. In: Kónya Peter (szerk.): *Židia pred a za Karpatmi v priebehu stáročí*. Prešov, Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2013. 202–195.
- Dopirák, Anton: *Okresné živnostenské spoločenstvo v Prešove (1907) 1926–1955*. Inventár. Prešov, Štátny archív v Prešove, pobočka Prešov, 2011.
- Džujko, Ján: Alexander Duchoň – redaktor a vydavateľ. In: Domenová, Marcela (szerk.): *Z dejín mesta Prešova a jeho obyvateľov (osobnosti – udalosti a pamiatky)*. Prešov, Štátna vedecká knižnica, 2012. 8–25.
- Džujko, Ján: Slovenská tlač v Prešove v 20. rokoch 20. storočia. In: Švorc, Peter (szerk.): *Veľká doba a jej dôsledky. Prešov v 20. rokoch 20. storočia*. Prešov, Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, 2012. 167–204.

- Filep Tamás Gusztáv: Zsidó magyarok a két világháború közötti csehszlovákiai magyar közéletben, Szélgjegyzetek egy elhanyagolt témához. *Irodalmi Szemle*, 2011, 7. szám, 58–65.
- Gaucsík István: *A jog erejével. A szlovákiai magyarság gazdasági önszerveződése*. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó, 2008.
- Gaucsík István: Szlovák–magyar pozícióharc és nyelvkérdés a két világháború közötti szlovákiai iparos társadalomban. *Levéltári Szemle*, 2008, 4. szám, 16–23.
- Hallon, Ludovit: Príčiny, priebeh a dôsledky štruktúrálnych zmien v hospodárstve medzivojnového Slovenska. In: Zemko, Milan – Bytrický, Valerián (szerk.): *Slovensko v Československu (1918 – 1938)*. Bratislava, VEDA Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 2004. 203–364.
- Hradská, Katarína: Postavenie Židov na Slovensku v prvej Československej republike. In: Hoensch, Jörg Konrad – Biman, Stanislav – Lipták, Ľubomír (szerk.): *Emancipácia Židov – antisemitizmus – prenasledovanie v Nemecku, Rakúsko-Uhorsku, v českých zemiach a na Slovensku*. Bratislava, VEDA Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1999. 131–138.
- Jelínek, Ješajahu Andrej: *Dávidova hviezda pod Tatrami. Židia na Slovensku v 20. storočí*. Praha, Vydavateľstvo Jána Mlynárika, 2009.
- Kalina, Ján: *Zavinili to židia a bicyklisti. Autobiografománia 1971–1974*. Bratislava, Vydavateľstvo PT, 2000.
- Kalinová, Agneša – Juráňová, Jana: *Mojich 7 životov. Agneša Kalinová v rozhovore s Janou Juráňovou*. Bratislava, Aspekt, 2012.
- Kipsová, Mária (szerk.): *Bibliografia slovenských a inorečovských novín a časopisov z roku 1919–1938*. Martin, Matica slovenská, 1968.
- Klein-Pejšová, Rebekah: “Abandon your role as exponents of the Magyars”: Contested Jewish Loyalty in interwar (Czecho)Slovakia. *Association for Jewish Studies*, 2009, 2. szám. 341–362.

- Kónya Peter: *Dejiny Židov na východnom Slovensku v kontexte celoeurópskeho vývinu*. Prešov, Metodické centrum, 1997.
- Koral Álmos [Komlós Aladár]: *Zsidók a válaszúton*. Prešov, Minerva Nyomda, Eperjes, 1920.
- Kovács Éva: *Felemás asszimiláció: a kassai zsidóság a két világháború között, 1918–1938*. Somorja – Dunaszerdahely. Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum, 2004.
- Kövér György: A biográfia nehézségei. *Aetas*, 2002, 3. szám, 245–262.
- Lahav, Yehuda: „Novy svet” starého sveta. *Acta Judaica Slovaca*, 2007, 1. szám, 38–42.
- Lányi Menyhért – Propperné Békefi Hermin: *Szlovenszkói zsidó hitközségek története*. Kassa, Atheneum, 1933.
- Levi, Giovanni: Az életrajzírás használatáról. *Korall*, 2000, 2. szám, 81–92.
- Miklošková, Alena: Antisemitizmus v regionálných periodikách vychádzajúcich v rokoch 1918–1938 v Košiciach. In: Martina Feniková Čarnogurská – Angela Kurucová (szerk.): *Úloha kníh a periodík v živote mnohonárodnostných Košíc*. Košice, Štátna vedecká knižnica v Košiciach, 2013. 229–244.
- Mlyneková, Miriam: Židia na stránkach denníka Slovák 1919–1924. *Acta Judaica Slovaca*, 2011, 1. szám, 148–197.
- Nižňanský, Eduard: *Židovská komunita na Slovensku medzi Československou parlamentnou demokraciou a slovenským štátom v stredoeurópskom kontexte*. Prešov, Universum, 1999.
- Potemra, Michal: Novinárstvo. In: Imrich Sedlák (szerk.): *Dejiny Prešova*. II. Košice, Východoslovenské vydavateľstvo pre Múzeum Slovenskej republiky rád v Prešove, 1965. 199–202.
- Salner, Peter: Židia v meštianskej spoločnosti Slovenska. In: Mannová, Elena (szerk.): *Meštianstvo a občianska spoločnosť na Slovensku 1900–1989*. Bratislava, Academic Eletronic Press, 1998. 137–146.

Simon Attila: *Elfeledett aktivisták. Kormánypárti magyar politika az első Csehszlovák Köztársaságban.* (Nostra tempora, 19.) Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2013.

Simon Attila: Kettős szorításban. A dél-szlovákiai zsidóság Trianon és Auschwitz között. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2014, 4. szám, 3–15.

Spányi Artúr: *Adresár mesta Prešova a prešovského okresu – Prešov város és a prešovi járás címtára.* Prešov, Minerva Nyomda, 1931.

Švorc, Peter: Mestá na východnom Slovensku po vzniku ČSR a ich židovskí obyvatelia. *Dejiny: internetový časopis Inštitútu histórie FF PU v Prešove*, 2003. 2. szám, 25–46.

Zeman László: *Gymnasiologia: az eperjesi kollégium és áthagyományozódásai*, Somorja – Dunaszerdahely. Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum, 2003.

Zemko, Milan – Bytrický, Valerián (szerk.): *Slovensko v Československu (1918 – 1938)*. Bratislava, VEDA Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 2004.

Zima András – Glässer Norbert: Gazdasági helyzet, foglalkozási összetétel. In: Bányai Viktória – Fedinec Csilla – Komoróczy Szonja Ráhel (szerk.): *Zsidók Kárpátalján. Történelem és örökség.* Budapest, Aposztróf Kiadó, 2013, 148–155.

CSONKA LAURA*

A keresztény egyházak zsidóképe a két világháború között

A történelmi egyházak és a zsidó közösségek viszonya Csehszlovákiában, Romániában és Magyarországon 1920-tól a Holokausztig. Budapest, CEC, 2014.

A tanulmánykötetben tárgyalt témakör a történelmi egyházak viszonya a zsidó közösségekhez Csehszlovákiában, Romániában és Magyarországon 1920 és 1945 között. Az egyháztörténeti kutatást a közép-kelet-európai térségben élő kisebbségek kutatásával foglalkozó Civitas Europica Centralis Alapítvány indította el. Az alapítvány a Nemzetközi Holokauszt Emlékezési Szövetség (IHRA) támogatásával 2012-ben kezdett kutatást Magyarországon és Szlovákiában a történelmi egyházaknak az antiszemitizmusban, valamint a holokausztban játszott szerepének vizsgálatára a két világháború között. Az akkori kutatások fókuszában az 1938 és 1945 közötti események álltak, különös tekintettel az egyházak holokauszt alatti magatartására. Ennek eredményeit konferencia és tanulmánykötet (Jakab Attila – Törzsök Erika: *A történelmi egyházak és a zsidó közösség viszonya Csehszlovákiában és Magyarországon 1920-tól a Holokausztig.* Budapest: 2013, CEC) formájában ismertették. A kutatást 2013-ban folytatták egy újabb ország, Románia bevonásával. A 2014-ben megjelent tanulmánykötet a tavalyi és tavalyelőtti évben végzett, három országot érintő kutatás eredményeit foglalja össze, tehát szerves folytatása a korábban megkezdett munkának.

* A szerző történész, az ELTE BTK PhD hallgatója, laura.csonka@gmail.com.

A kutatás második szakaszában leginkább azt vizsgálták, hogy a keresztény egyházaknak (katolikus, református, evangélikus, ortodox) milyen szerepük és felelősségük volt az antiszemitizmus társadalmi térnyerésében és a zsidók kirekesztésének folyamatában. Ebből kifolyólag magáról a holokausztról kevés szó esik, leginkább a tragikus eseményekhez vezető utat és a lakosság mentális előkészítését kívánták bemutatni. Ennek keretében két magyarországi, két csehszlovák és két román esettanulmányt publikáltak.

A tanulmányok révén megtudhatjuk, hogy az adott országokban az egyházak milyen magatartást tanúsítottak a zsidóság irányába, milyen szerepet játszottak az antiszemitizmus terjedésében, milyen kép élt a zsidóságról a korabeli egyházi és közgondolkodásban. A két világháború között lezajló ilyen irányú folyamatokról hiányoznak az átfogó történeti kutatások, ezt a súlyos hiányt pótlandó két tanulmány foglalkozik a csehszlovák és román antiszemitizmus jellegzetes vonásaival a két világháború között. A több országra kiterjedő kutatás lehetővé teszi az egyes társadalmak és egyházak összehasonlító vizsgálatát a hasonlóságok és eltérések kiemelésével. A kutatásban nagy hangsúlyt kapott a történelmi egyházak magatartásának helytörténeti szintű vizsgálata. Ennek Veszprém, Óbuda, Dunaszerdahely és Csíkszereda lettek helyszínei, vagyis Csehszlovákia és Románia esetében olyan településekre esett a választás, amelyek Trianon előtt Magyarországhoz tartoztak és a bécsi döntések következtében visszakerültek.

A kutatás a helytörténeti és esztörténeti megközelítéssel és témaválasztással komoly hiányt pótol, melyhez eddig két, kevésbé kutatott forráscsoportot: az egyházi sajtót és az egyházi levéltári forrásokat használta fel. A helyi egyházi sajtótermékek vizsgálata komoly jelentőséggel bír, mivel ezekből kiderülhet, hogy egy adott közösség szintjén az egyházak mint intézmények, illetve az egyháziak és a hívek miként viszonyultak a zsidósághoz, valamint az adott egyházközség vezetésének mentalitásáról is képet kaphatunk a megjelent cikkek alapján. Nem véletlen ennek a forráscsoportnak a kiválasztása, mivel a helyi egyházi sajtó vizsgálatával kívántak a kutatók magyarázatot találni a történelmi eseményekre és rávilágítani arra, hogy a helyi egyházi sajtótermékekben megjelent cikkek irányadóak voltak a hívek számára, és alapvetően meghatározták magatartásukat. A korszakban megjelenő antiszemita

cikkek, a zsidók folyamatos megbélyegzése, jogfosztása immunissá tette a társadalmat a zsidóság megpróbáltatásai iránt, s így a sajtótermékeknek is nagy szerepük volt abban, hogy a holokauszt a keresztény lakosság nagyfokú passzivitása mellett zajlott le. Lényeges meglátása a kötetnek, hogy a holokauszt nem kizárólag a zsidóság, hanem a korabeli társadalom és a keresztény egyházak tragédiája is.

A vizsgált három országban hasonló folyamatok és tendenciák figyelhetőek meg. Az első világháborút követően az antiszemitizmus beépült a magyar, a szlovák és a román nemzeti-keresztény identitástudatba, mely leginkább az 1930-as évek második felében kapott komoly lendületet. Az antiszemitizmus, a zsidóságról élő negatív kép a falusi lakosságban élő antijudaizmusból táplálkozott, melyet a két világháború között a faji gondolattal társítva az egyházi és világi sajtótermékek, valamint politikusok és egyházi személyek álláspontja, gondolkodásmódja fenntartott és megerősített. Az esettanulmányokból kiderül, hogy az egyházak nem fékeztek, hanem inkább erősítették a zsidóság megbélyegzését és gazdasági, társadalmi kirekesztését.

A keresztény egyházak és a zsidóság viszonyának vizsgálatakor nem lehet kihagyni a kikeresztelkedett zsidók kérdését, ugyanis az ő sorsuk alakulásán keresztül kapunk valós képet arról, hogy a három országban kit tartottak valójában zsidónak, és az egyháznak mi volt a fontosabb, a vallás vagy a faj. Az esettanulmányok fényében elmondható, hogy a történelmi egyházak a kikeresztelkedett személyeknek sem nyújtottak intézményes védelmet, döntően magukra maradtak és keresztény vallásúként a holokauszt áldozatává váltak.

A kötetben közölt első tanulmányban Gárdonyi Máté a veszprémi zsidóság sorsát vizsgálta 1938-1944 között a helyi katolikus sajtó és a püspöki rendelkezések tükrében. Korábbi kutatásának – az első zsidótörvény interpretálása a veszprémi katolikus sajtóban, és a veszprémi zsidóság deportálásának egyháztörténeti kontextusba helyezése – folytatásaként a holokauszt előzményeinek bemutatására törekedett a helyi katolikus sajtó (*Veszprémi Hírlap*) és a veszprémi egyházmegyei levéltár anyagainak alapján. A tanulmány a hírlap 1919-es számainak vizsgálatával kezdődik, mely képet ad arról, hogy a Tanácsköztársaság bukása után a lapban hogyan és milyen formában jelent meg a zsidókérdés. Ezt követően a második

zsidótörvényt vette górcső alá. Az első zsidótörvény kihagyása azzal magyarázható, hogy korábbi tanulmányában ismertette azt, ugyanakkor a folyamat jobb megértéséhez hasznos lett volna, ha pár mondatban szól róla. A helyi katolikus lap vizsgálata mellett a szerző érdeme, hogy publikált Czanik Gyula veszprémi püspök idejéből (1939-1943) származó, zsidósággal kapcsolatos egyházi iratokat. A tanulmányban olyan kevésbé ismert témákat mutat be, mint például a zsidó származású papok sorsa, a zsidó tanárok, diákok helyzete a katolikus iskolákban, a keresztelesek antedatálása, a papok elleni feljelentések „zsidóbarátság miatt.” Ezek olyan helyzetekre, problémákra mutatnak rá, amikor a veszprémi katolikus egyház szembetalálta magát a zsidótörvények okozta előírásokkal, s melyekre megoldásokat kellett találnia. Ezeket az érdekes témákat sajnos csak röviden mutatta be, további tanulmányokban érdemes lenne majd bővebben ismertetni.

Jakab Attila tanulmányában az óbudai keresztény egyházak zsidósághoz való viszonyát vizsgálta a két világháború közötti időszakban. Óbuda (Budapest III. kerület) lakosságát a két világháború között a katolikus felekezet dominálta: 72% volt katolikus, 13,3% volt zsidó, 10,3% református, 4,4% evangélikus. A zsidóság volt tehát a második legnagyobb felekezet, ennek ellenére a zsidó-keresztény együttélés konfliktusmentes volt. A tanulmány két felekezeti lap, a katolikus *Egyházközségi Tudósító* és a református *Egyházi Élet* 1920 és 1945 között megjelent cikkei alapján azt mutatja meg, hogy milyen volt az óbudai katolikusok és reformátusok zsidóképe. Jakab Attila Óbuda kapcsán arra a következtetésre jutott, hogy a reformátusok a faji gondolattal és a zsidókérdéssel sokkal vehemensebben foglalkoztak, mint a katolikusok. A „fajmagyarnak” minősülő reformátusoknál már 1937-től megfigyelhető a radikális szembehelyezkedés a zsidósággal, mely a nyílt antiszemitizmus vállalása mellett vezetett el az antiszemitizmus és a reformátusság azonosításához is. Ez a magatartás együtt járt a vegyes házasságok elítélésével és zsidók megkeresztelésének elutasításával. A tanulmányban vizsgált sajtóanyagokból egyértelműen kiderül, hogy a helyi református egyházközséget sokkal nagyobb felelősség terheli abban, hogy a holokauszt a lakosság passzivitása mellett történt meg, mivel a lakosság mentális előkészítésében a református egyházközség lapja fontosabb szerepet játszott, mint a katolikus. Ugyanakkor a szerző a

szalézi rend 1944-45-ös embermentő tevékenységéről is szól, jelezve, hogy az egyháziak között voltak olyan személyek, akik segítettek a zsidóságnak. Az óbudai esettanulmány abból a szempontból is kiemelt figyelmet érdemel, hogy egyértelműen ellentmond annak az ismert, a későbbiekben Simon Attila által is leírt gondolatnak, hogy a református egyház a katolikus egyháznál jóval nyitottabb és toleránsabb volt a zsidók felé. Ez esetben máris kapcsolat alakulhat ki tanulmányok és országok között, és lehetővé válik az összehasonlító elemzés.

A keresztény egyházak zsidósághoz való viszonyát vizsgálta Simon Attila a két világháború közötti Dél-Szlovákiában, különös tekintettel Dunaszerdahelyre. A tanulmány első részében a Csehszlovák Köztársaság zsidópolitikájáról kapunk képet, melyet a cseh politikusoknak köszönhetően ebben az időszakban a zsidóság számára kedvező liberális légkör jellemezett. A zsidóság ezért lojális lett a csehszlovák államhoz: a parlamenti választásokon a csehszlovák pártokra szavazott, népszámláláskor zsidó vagy csehszlovák nemzetiségűnek vallotta magát. A cseh mentalitással ellentétben a szlovák lakosság nem tudta levétközni a falusi közegekben hagyományosan jelenlévő antijudaizmust. A zsidóság helyzetét az is nehezítette Dél-Szlovákiában, hogy a magyar és a szlovák nacionalizmus kereszttüzébe került, a szlovákok a magyar érdekek kiszolgálásával vádolták őket, a magyarok pedig a magyar ügy cserbenhagyásával. Csehszlovákiában a Hlinka-féle Szlovák Néppárt okán a katolikus egyházban erős pozíciója volt az antiszemitizmusnak, ennek ellenére az egyház nem tett zsidóellenes lépéseket és nem kommunikált ilyen módon, majd csak a független szlovák állam kikiáltása után. A csehszlovák politika iránymutatásának megfelelően Dunaszerdahelyen, ebben a félig magyar, félig zsidó városban a nyílt antiszemitizmus nem jelenhetett és nem is jelent meg a helyi egyházi sajtóban, és a keresztény-zsidó viszony is konfliktusmentes volt. Simon Attila felhívja a figyelmet, hogy a zsidókérdés az első bécsi döntés után jelent meg a lapokban, de a magyarországihoz képest szolidabb hangnemben. Az antiszemitizmus nem nyilvánult meg a dunaszerdahelyi közéletben és az egyháziak magatartásában, ennek ellenére ez a zsidó közösség is a holokauszt áldozatává vált, és az ottani társadalom sem mutatott nagyobb rokonszenvet vagy segítőkészséget, mint Magyarországon.

A másik csehszlovák esettanulmányt Sáros Aranka és Mikulás Jančura írta, melyben az antiszemitizmus jellegzetes vonásait mutatták be az első Csehszlovák Köztársaság időszakában a korabeli politikai és egyházi sajtótermékek alapján. Bár a címben Csehszlovákia szerepel, főleg a szlovák lakosság zsidóképét és a szlovák egyház magatartását vizsgálták. Simon Attilához hasonlóan itt is hangsúlyozzák a szerzők, hogy a liberális, demokratikus politikának köszönhetően a harmincas évek közepéig nyílt politikai antiszemitizmusról nem lehet beszélni Csehszlovákiában, a sajtótermékekben sem jelentek meg zsidóellenes írások. Azonban az antiszemitizmus létezett, csak lappangó, burkolt formában. A harmincas évek elején jelentek meg az első, még enyhe hangvételű zsidóellenes írások, melyek a harmincas évek második felében durvulnak el. A szlovák lakosság meglévő antiszemitizmusát a szerzők több okkal magyarázzák. Az okok és a zsidókat ért vádak nagy hasonlóságot mutatnak Magyarországgal, a szlovákok hasonlóan gondolkodtak a zsidóságról, mint a magyarok. Gazdasági okból irigyelte a szlovák lakosság a zsidók jelenlétét a gazdasági életben, a zsidó a kizsákmányolót, az uzorást testesítette meg a szemükben. Politikai szempontból a liberális és baloldali pártokhoz kötötték a zsidókat, őket okolták a szocializmus terjedéséért. Nemzeti szempontból a szlovákok a zsidókat a magyar igények kiszolgálóinak tekintették, és őket tették felelőssé az erőszakos magyarosításért és a történelmi kudarcokért. A szlovák katolikus egyház és – kikiáltása után – a független szlovák állam szorosan összefonódott, az egyház sorsa összekapcsolódott a nyíltan zsidóellenes politikát folytató állam sorsával, s így megkérdőjelezhetetlen a katolikus egyház felelőssége a szlovák állam háborús és népellenes tetteiben. Ezzel azonban sem az egyház, sem a társadalom nem tud szembenézni. A tanulmány a kikeresztelkedett zsidók helyzete kapcsán érdekes résztemákat vett fel, melyeket a jövőben érdemes lenne bővebben megvizsgálni és publikálni.

Péter Izabella tanulmánya a csíkszeredai zsidók és keresztények viszonyát vizsgálta a helyi egyházi sajtó és levéltári anyagok alapján. A főleg székelyek által lakott Csíkszereda vallási intoleranciájáról volt ismert, melynek alapja a székelyek identitástudatának fontos részét képező katolikus öntudat volt. A zsidó betelepülés után ez a mentalitás megváltozott. Bár a befogadás soha nem jelentett teljes

elfogadást, de a békés egymás mellett élés megvalósult. Az első világháború utáni megváltozott helyzet a zsidók számára nem okozott komoly megrázkódtatást, és akárcsak a csehszlovák politika, a román politika is a zsidó nemzetiséget próbálta erősíteni a magyarság kárára. A zsidókat arra biztatták, hogy népszámláláskor zsidónak és ne magyarnak vallják magukat. Romániában ez a politika nem volt eredményes, a csíkszeredai zsidók is izraelita vallású magyaroknak vallották magukat. A csíki lapok vizsgálatából az derül ki, hogy a harmincas években egyre inkább eszkalálódott az antiszemitizmus, 1937-et követően a Goga-Cuza kormány elkezdte a zsidók kiszorítását a közéletből, és ezzel párhuzamosan lassan eltűntek a lapokból a zsidó témájú cikkek. Komoly változás azonban a második bécsi döntés után megjelenő cikkekben figyelhető meg. Az erdélyi magyar újságokat átszervezték, átvették a magyar kormánypolitika antiszemita és uszító hangnemet, azonban a csíkszeredai lapok visszafogottak maradtak, nagyon kevés nyíltan zsidóellenes cikk jelent meg 1940 és 1944 között. A csíki lapok inkább a székelyekről mint felsőrendű fajról szóltak, ebben implicit benne volt a zsidók lenézése. A csíki lapokból kibontakozó kép ellenére volt antiszemitizmus a városban, a Magyarországról importált hivatalnokréteg folyamatosan táplálta azt. Péter Izabella azt a konklúziót vonta le, hogy bár kevés zsidóellenes, uszító írás jelent meg a helyi lapokban, ugyanakkor nem talált olyat, ami a zsidókat védte volna. S akárcsak Dunaszerdahelyen, a lapokban meg nem nyilvánuló antiszemitizmus ellenére a zsidók itt sem számíthattak megértésre, támogatásra a városvezetés vagy a katolikus egyház részéről, a deportálás csendben zajlott le, melyről az újságok be sem számoltak.

Gabriel Andreescu a román ortodox egyház és az antiszemitizmus közötti kapcsolatot vizsgálta a két világháború közötti időszakban. A tanulmány a román antiszemitizmust négy részre bontotta: a társadalmi antiszemitizmus, az intézményesített antiszemitizmus, az intézményesített antiszemita anarchia és a holokauszt szakaszára. A tanulmány hangsúlyosan tárgyalja az állam és az ortodox egyház konfliktusoktól nem mentes viszonyát és azt, hogy milyen forrásai voltak az ortodox egyházi antiszemitizmusnak. A két világháború közötti időszakot meghatározta a román állam, a román hatóságok és az antiszemitizmust támogató csoportok közötti folyamatos és erőszakos összeütközés. 1919 után a román politikai

elit modernizációs tervet hirdetett meg, mely a zsidóság emancipációját is magában foglalta. Ezt azonban nem tudta támogatni az ortodox egyház és a lakosság egy jelentős, főleg vidéken élő része, akiknek gondolkodását a nacionalizmus és az ortodox hagyományokban jelenlevő antijudaizmus jellemezte. A szerző arra a következtetésre jutott, hogy a nacionalista román ortodox egyháznak központi szerepe volt a két világháború közötti antiszemitizmus kifejlődésében és támogatásában.

A tanulmánykötetben megjelent publikációk új kutatásokon alapulnak, ezek elérhetővé tétele a téma iránt érdeklődő szakmabeliek számára nagy haszonnal bír, ugyanakkor a kötet szerkesztése és egyes tanulmányok szerkezete nem megfelelő. Nincs egységes formátumban megszerkesztve, valamint zavaróan sok a betűtévésztés, elírás, nyelvtani és stiláris hiba. Mielőtt nyomtatott formában megjelenne a kötet,¹ egy gondos szerkesztő segítségével mindenképpen javítani kell ezeken a hibákon. A kötetben megjelent tanulmányok nyelve sem egységes, öt magyar és egy angol nyelvű tanulmány található meg benne. Az egységes jelleget segítette volna, ha az angol nyelvű tanulmány is lefordításra kerül.

A megjelent kutatási eredmények eddig feldolgozatlan egyházi források és helytörténeti anyagok feltárásával hozzájárulnak a múlt jobb megértéséhez és pontosabb feltárásához. Az ilyen irányú és témájú kutatásoknak mindenképpen folytatódniuk kell, mivel ezek segítségével történhet csak meg a múlttal való szembenézés, így e tanulmánykötet is ajánlható a téma iránt érdeklődőknek.

¹ A kötet elérése: <http://www.scribd.com/doc/178638080/Kutatasi-eredmenyek-2012-2013>.

TÓTH KATALIN*

Képeken át a zsidók világa

Körner András: *Hogyan éltek? A magyar zsidók hétköznapi élete 1867–1940*. Budapest, Corvina Kiadó, 2013. 232 oldal

” Habár könyvem egy korábbi korszakkal foglalkozik, megírására mégis a holokauszt okozta pusztítás készítetett. Az északkeleti megyék hászid földművesei, a falvak kocsmárosai, a kisvárosok ortodox kereskedői, a vidékek terményfelvásárlói, a városok asszimilált zsidó patikusai és fényképészei nagyon különböző körülmények között éltek, életmódjukban sokszor nehéz közös vonást találni, de összeköti őket Auschwitz borzalma: az, ahogy meggyilkolták őket. Eltűnt a mosoni zsidó közösség, amelynek dédanyám egykor tagja volt, és eltűnt a legtöbb hasonló, gyakran évszázados múltra visszatekintő vidéki hitközség. A meggyilkoltakat nem lehet feltámasztani, de úgy érzem, nagyon fontos, hogy felidézünk, miként éltek ezek az emberek.” (8. o.) – így foglalja össze Körner András 2013-ban megjelent *Hogyan éltek? A magyar zsidók hétköznapi élete 1967–1940* című könyvének bevezetőjében kötetének fő célját és inspiráló erejét.

Bár Körner András az Amerikai Egyesült Államokba emigrált, építész és író, gyökerei, családi öröksége fontos szerepet játszik életében. Jelen műve mellett a 2005-ben megjelent *Kóstoló a múltból – Egy XIX. századi magyar zsidó háziasszony mindennapjai és konyhája*¹ címet viselő munkája is ezt bizonyítja, amelyben dédnagyanyja hétköznapi életéről és konyhájáról írt.

Gazdagon illusztrált kötete azért egyedülálló, mert arra tesz kísérletet, hogy egy társadalmi csoportot olyan tényezőkön keresztül vizsgáljon és mutasson be, amelyek a legközvetlenebb úton szemléltetik a közösség identitását. Teszi mindezt úgy, hogy őseit

* A szerző az ELTE TÁTK antropológia (MA) szakos hallgatója,
thkath@hotmail.com

¹ Vince Kiadó, Budapest, 2005.

ábrázoló fényképekkel családjának is emléket állít – habár azt mondja, hogy azok a felvételek, amelyeken felmenői láthatók, kizárólag azért kerültek a kötetbe, mert bizonyos népcsoportok jellegzetes képviselői. Hangsúlyozza azt is, hogy a kötetben nem a hírnevet szerzett, világhírű karriert befutott zsidókra koncentrál, hanem az itthon maradt sokszínű zsidóság életmódját akarja bemutatni.

A könyv szerkezetét tekintve öt nagy egységre bontható. Az első fejezet egy igen részletes bevezetés. Azon túl, hogy a szerző megfogalmazza benne a könyv célját, születésének körülményeit, előrevetíti annak szerkezetét is. Pontos áttekintést ad arról, hogy milyen jellegzetességekkel bírtak a különböző magyar zsidó életmódot folytató emberek, továbbá részletes leírást nyújt arról is, hogy kikről, milyen korszakról és milyen földrajzi egységekről fog beszámolni. Ezen információk felvillantásával felkészíti a befogadót a további tartalom saját magába történő logikus felépítésére, feldolgozására és ezáltal mélyebb megértésére. Fontos kiemelni ezenfelül, hogy módszertanát – egy népcsoport fényképeken keresztüli bemutatása – is ismerteti, és felvázolja annak előnyeit, illetve hátrányait; nyomatékosítja emellett, hogy munkájában igyekezett kevésbé ismert fotókra támaszkodni. Ennek a hosszú, tizennyolc oldalas bevezetőnek további erénye, hogy tiszta, világos gondolatvezetésű.

A második nagy egység a *Történelmi áttekintés* címet kapta. Ebben a részben a szerző – tekintettel arra, hogy tapasztalatai szerint a magyar zsidó történelem legfontosabb adataival kevesen vannak tisztában – ismerteti a magyarországi zsidóság történetének fontos eseményeit. A zsidók Pannónia provinciában való jelenlétüktől az 1868-as Magyarországi és Erdélyi Izraeliták Első Országos Kongresszusán keresztül a holokausztig mutatja be a történéseket. A fejezet igen rövid terjedelme azzal magyarázható, hogy a szerző csak az idő- és térelhelyezés miatt szánt helyet könyvében egy tömör történelmi áttekintésnek, s feltehetőleg nem volt célja mélyebb történelmi tudást adni.

A harmadik rész taglalja a címben feltett kérdésre adott lehetséges válaszokat. Ez az egység három fejezetet foglal magában, amelyben a szerző a korabeli öltözködési szokásokat, a lakóhelyek és a foglalkozások sokszínűségét tárja elénk.

A *Milyen volt a külsejük?* című fejezet a heterogén zsidó viseletet mutatja be. Napjainkban is az öltözködés az egyik módja annak, hogy kifejezzük, kik is vagyunk, hová tartozunk. Viseletünk olyan komplex szimbólumrendszer, amely a környezetünknek számos információt szolgáltat, hogy mit gondoljon rólunk. Nem volt ez másképp a vizsgált időszakban sem: „Az emberek külseje nem csupán a pillanatnyi divatot tükrözte, hanem legalább annyira az illetők mentalitását, a valláshoz való viszonyukat és néha azt is, hogy az ország melyik részén laktak. Külsejükkel – akár tudatosan, akár ösztönösen – identitásukat fejezték ki, azt, hogy szerintük ők kicsodák, s ugyanakkor a társadalom részben a megjelenésük alapján formált képet róluk, vagyis ez volt az imázsformálás egyik legfontosabb tényezője.” (36. o.) Az öltözködési szokások változását a szerző többféle aspektusban vizsgálja, egyrészt az időben bekövetkezett változásokat analizálja, valamint a különböző zsidó irányzatokhoz tartozás alapján különböztet meg viseleteket.

A következő, *Ahol éltek* című fejezet a differens lakóhelyekbe és otthonokba ad bepillantást. A lakhatás körülményei függnek egyfelől attól, hogy ki milyen térségben él, másfelől attól, hogy ki milyen társadalmi osztályhoz tartozik. A szerző elsőként felvázolja, hogy milyen létesítmények szükségesek ott, ahol egy zsidó közösség letelepszik, majd ennek kapcsán mutatja be először Budapest zsidónegyedeit. Ezt követően a zsidók budapesti lakásait, családi házait és palotáit vonultatja végig; a képek a budapesti zsidóságon belüli nagy társadalmi egyenlőtlenségekről tanúskodnak. Nem beszélve a vidéki zsidóságról, akik szerény hajléka nagyban elmarad a fényűző budapesti vagy vidéki városi rezidenciáktól.

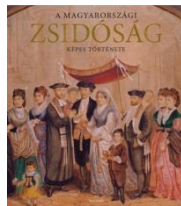
A kötet fő egységének harmadik fejezete az *Ahol dolgoztak* című. Legfőbb célja, hogy megdöntse azokat a sztereotípiákat, miszerint a zsidók kizárólag ügyvéd, bankár, újságíró és ehhez hasonló foglalkozásúak voltak. Kétségtelen, hogy voltak olyan befolyásos, tekintélyes zsidó üzletemberek, mint Hatvany-Deutsch Sándor, Weiss Manfréd vagy Pick Márk, mégis említést kell tenni a kocsmárosokról, a kereskedőkről, de a kőművesekről, üstfoltozókról, sőt a vidéki földmunkásokról is. Az előző két fejezethez hasonlóan ez a rész is arra szolgál, hogy a zsidóság mérhetetlen heterogenitásáról számoljon be, amelyről így vall a szerző: „E könyv bármely részén dolgoztam is, a munka elkerülhetetlenül emlékezetembe idézte, hogy az itt leírt zsidó közösségek ma már nem

léteznek – ám sehol másutt nem volt olyan erős a szomorúság érzete, mint ebben a fejezetben (...). Azt hiszem, az e fejezetben található sok kép egymást erősítő érzelmi hatása dúlt fel ennyire, mert e könyv egyetlen más fejezete sem tartalmaz ennyi és a magyar zsidó élet sokféleségét ilyen élményszerűen bemutató képet.” (216. o.)

A könyv igen részletes bevezető gondolatait, a tartalmi rész színvonalas kimunkálását követően az *Epilógus* a mű keretét adja meg. Bár a zsidóság kutatásába antropológus hallgatóként csak nemrég kezdtem bele, mégis már számtalanszor megfogalmazódott bennem a gondolat, hogy a zsidó kultúra nem egy különálló entitás, hanem a magyar kultúra szerves része. Azért is nagyszerű ez a könyv, mert ezt a tényt végig hangsúlyozva repít vissza az időben, s ugyanakkor érezteti azt a fájdalmat és hiányérzetet, amit a bemutatott emberek elpusztítása okozott: *„Mély meggyőződésem, hogy a magyar zsidóság túlnyomó többségének brutális elpusztítása – s velük együtt az általuk képviselt életmód eltűnése – nemcsak a zsidók tragédiája, hanem az egész magyar társadalomé. Amikor a könyvemben szereplő, a holokauszt idején meggyilkolt emberekre gondolok, persze gyászolom a hírességeket, de még inkább gyászolom a névtelen szabókat, cipészeket, falusi doktorokat (...).”* (221. o.)

Összefoglalva kijelenthető, hogy *A Hogyan éltek? A magyar zsidók hétköznapi élete 1867–1940* című mű könnyen olvasható, olykor frappáns, azonban ennek ellenére emocionális hangvételű kötet. Logikusan felépített, világosan strukturált szerkezete a befogadót egy valódi időutazásra invitálja. A bőséges képanyagot felvonultató mű, a hozzájuk fűzött elemzések, történetek elvarázsolják az olvasót, amíg a végére nem ér, talán egy kis időre háttérbe szorulhatnak a holokauszt borzalmi. A könyv áttekintésével azonban újra és újra felmerülhet benne a vágy, hogy bár ne csak a múlt képei lennének ezek, bár lenne belőlük a jelenben is egy kevés. *„Akár a környező többségi társadalommal keveredve, vagy attól részben elkülönült közösségekben éltek, akár asszimilált zsidók vagy hászidok voltak, ez a fantasztikusan sokféle ember mind a magyarság fontos és szerves részét alkotta”* – ezért a mi kötelességünk megőrizni emléküket.

Jalsovsky Katalin – Tomsics Emőke –
Toronyi Zsuzsanna: *A magyarországi
zsidóság képes története*. Vince Kiadó,
Budapest, 2014. 376 oldal

„*A z 1980-as évektől kezdik összerakni a betűket a zsidóság kutatásában; a zsidósággal foglalkozó tudomány újjászületik, melynek ez a gyönyörű könyv egy új fázisát jelenti.*” – mondta köszöntő beszédében Csorba László történész, a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója Jalsovsky Katalin,² Tomsics Emőke³ és Toronyi Zsuzsanna⁴, *A magyarországi zsidóság képes története* című kötetének, a Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi termében rendezett bemutatóján 2014. november 18-án. Új fázist jelent a mű, „*mintegy új műfajként bontakozik ki, hiszen napjainkban a kép fontosabb, mint korábban volt, s a könyv alkotói ezt a tudományos folyamatot vették észre; valami újat hoztak létre, olyan minőségben, hogy a képek elvarázsolnak és elgondolkoztatnak. A képek információkkal szolgálnak, ugyanakkor szórakoztatnak. Ez a kettősség hatja át az egész művet.*” – folytatta Csorba László.

A mű megjelenési dátuma és a holokauszt hetvenedik évfordulójának emléke a kötet hiánypótló funkciójára irányítja a figyelmet. Ahogyan Darvas István rabbi a bemutatón elhangzott gondolataiban is megfogalmazta, „*a 20. században elfogytak azok a zsidó és nem zsidó nagyszülők, akik unokáiknak beszélhettek volna a zsidó hagyományokról, s ez a könyv betölti a nagyapák és nagymamák üresen maradt helyét.*”

Bár a szerzők közül ketten – Jalsovsky Katalin és Tomsics Emőke – már dolgoztak együtt hasonló műveken – *A tegnapi világa*,⁵ *BudaPest, az ikerfőváros*⁶ címűeken és még sorolhatnánk –, ez a kötet mégis egyedülállónak tekinthető, hiszen az ókortól kezdve napjainkig szintetizálja a magyarországi zsidóság életét.

² A Magyar Nemzeti Múzeum történész-szakmuzeológusa.

³ A Magyar Nemzeti Múzeum tudományos tanácsadója, történész-szakmuzeológusa.

⁴ A Magyar Zsidó Levéltár igazgatója.

⁵ *A tegnapi világa. Magyarországi városok a századfordulón írásban és képen*. Officina Nova, Budapest, 1992.

⁶ *BudaPest, az ikerfőváros*. Helikon Kiadó Kft., Budapest, 2003.

A kötet tizenhárom szakaszból áll, amelyek időrendben követik egymást. A legrövidebb fejezet az ókori Pannónia emlékeit három oldalon, míg a leghosszabb fejezet az emancipáció és az asszimiláció korát száznegyvenkét oldalon mutatja be. A terjedelmi aránytalanságok betudhatók az egyes korszakokról rendelkezésre álló források számának, valamint a 19. századtól felgyorsuló eseményeknek. Azonban az olvasó szemszögéből jogos igényként merül fel az, hogy a tartalomjegyzéket követően a szerzők motivációját, kutatási módszerét egy bevezető szöveg ismertesse. Bár a mű végén szerepelnek záró és útravaló gondolatok, valamint a mű fontosságát megfogalmazó írás Csorba László tollából, ez nem helyettesíti a szerzőktől kívánt bevezető részt.

Ha áttekintjük a tizenhárom fejezetet, akkor azokat további egységekbe foglalhatjuk. Az első részbe tartoznak *Az ókori Pannónia, A középkori Magyarország, A három részre szakadt ország, A törökök kiűzésétől a reformkorig* című szakaszok. Ezekben olvashatunk a zsidóság sorsáról többek között Mátyás király uralkodása, a török hódoltság, Mária Terézia és II. József uralkodása alatt. A második egység a *Reformkor, forradalom, szabadságharc*, valamint *Az emancipáció és az asszimiláció kora* fejezeteket foglalja magában. Az egység terjedelme is rámutat tartalmi horderejére – itt kerülnek bemutatásra azok a képek, amelyek a pesti zsidóság letelepedésének, kialakulóban lévő életformájának, kultúrájának emlékeit őrzik: a modern zsidó oktatás kezdeteit, a pesti zsidó hitközség megalapítását, az emancipációért való küzdelmet, a Dohány utcai zsinagógát, a zsidóság három részre szakadását, a pesti zsidónegyedet, a cionizmus megszületését is illusztrálja ez a fejezet. Olvasatomban a harmadik szakaszt a 20. századi eseményeket felvonultató részek képezik. *Az első világháború és a forradalmak, A két világháború között, A vészorszak, A felszabadulástól a rendszerváltozásig* fejezetek egyfelől a zsidóság megpróbáltatásait vetítik az olvasó szeme elé: az antiszemitizmus egyre nagyobb térnyerése, a numerus clausus törvény bevezetése, a vészorszak tömeggyilkosságai, a megbélyegzés, a kitzasztás, a haláltáborok és az újrakezdés képei elevenítik meg a történelmet. A szerzők azonban kiemelik a kulturális élet virágzását ábrázoló képeket is, amelyek világhírű zsidó tudósokról, írókról és költőkről, művészi pályákról és kimagasló sportteljesítményekről számolnak be.

A negyedik szakasz egyben önálló fejezet is, amely *A rendszerváltás után* nevet viseli. Bár terjedelmét tekintve az egyik legrövidebb, mondanivalóját számba véve az egyik legfontosabb komponense a kötetnek. Bemutatja képein keresztül egészen 1990-től, hogy a 20. század megpróbáltatásai ellenére a budapesti zsidóságnak maradt ereje az újrakezdésre. Ez a tíz oldal ékes bizonyítéka annak, hogy a zsidó kultúra reneszánszát éli napjainkban: a zsinagógákban újra felcsendülnek a szombati dallamok, vannak oktatási intézmények, amelyekben újra a zsidó hit, tradíció és filozófia nevében oktatják a fiatalokat, emlékművek átadása, kiállítások, fesztiválok árulkodnak a zsidó hagyományok újrafelfedezéséről és ápolásáról. Csillogó szemű fiatalok, iskolás csoportok, hannukát ünneplő tömeg, kipáját igazító kislány mosolyognak vissza egyes képekről. A derűsebb jelen és jövő képei felfedezésében azonban nem mehetünk el szó nélkül a 351. oldal 19. képe mellett: *„Az egyre szélesebb körben terjedő, eldurvuló antiszemita közbeszéd hatására a zsidó temetők meggyalázása, a sírkövek összefirkálása és ledöntése rendszeresen visszatérő jelenségévé vált. A kaposvári temető síremlékeit 2008. február 3-án gyalázták meg antiszemita feliratokkal, náci jelképek firkáival.”* (351. o.)

Bár a fejezet képei kronologikus sorrendben, ugyanolyan méretben szerepelnek, meglátásom szerint a 19. kép elhelyezése nem a legegyszerűsebb módon történt. A szerzők értelemszerűen a rendszerváltás utáni eseményeket szerették volna időrendben bemutatni, mégis, azt gondolom ezen belül tematizálni kellett volna az elmúlt huszonöt év eseményeit úgy, hogy ne egymás mellett szerepeljen a Holokauszt Emlékközpont kiállítását ábrázoló és a megrongált sírköveket bemutató fénykép. Tovább színesíthette volna a kötet egyébként gazdag képanyagát, ha felvonultatott volna olyan zsidó vonatkozású közösségi tereket is, amelyek napjainkban hozzájárulnak a zsidó identitás kifejezéséhez. Gondolok itt a kóser cukrászdákra, élelmiszerboltokra, éttermekre, szórakozóhelyekre.

Az utolsó fejezetet azért tartom kiemelkedően fontosnak, mert a jelenről szól. Egy olyan jelenről, ami cselekvésre és párbeszédre ösztönöz, egy olyan jelenről, amelynek fényképei felébreszthetik sok emberben a mélyen szunnyadó zsidó identitást. Ezeknek a képeknek a célja – ahogy Radnóti Sándor esztéta a könyv bemutatóján

megfogalmazta –, hogy azokat is utolérje, „*akik azt hitték, már semmi közük a zsidósághoz.*”

A fejezetek végén találjuk a már említett Csorba László által papírra vetett gondolatokat, amely írás *Magyar zsidók és zsidó magyarok – tükör által világosan...* címet viseli. Ezen rövid elmélkedés fő üzenete egyfelől az, hogy „*a teljes magyar történelmet csak az értheti meg és művelheti sikeresen, aki ismeri a magyarországi zsidók, a magyar zsidók, a zsidó magyarok, a Mózes-hitű magyarok és társaik történetét.*” (358. o.) S hozzáteszi – a szerzőket méltatván –, hogy a kötet a magyar történelem zsidó tükörben, a zsidó történelem magyar tükörben való bemutatására tett magas színvonalú törekvés. Másfelől pedig a tudomány meghatározó szerepére hívja fel a figyelmet a napjainkban erősödő szélsőséges nézetek terjedése elleni harcban.

A könyv utolsó egységét a *Függelék* adja, amelyben névmutatót, a helységnevek fordítását és a képek forrásközlését találjuk. A forrásjegyzékből kiolvasható, hogy a képek döntő része a Magyar Nemzeti Múzeumból, a Magyar Zsidó Levéltárból és az Országos Széchényi Könyvtárból valók. A fényképek mellett – amelyek között találunk többek között családi portrékat, színházi felvételeket, híres zsidók fényképeit, érettségi fényképeket – olajfestmények, könyvborítók, plakátok is helyet kaptak.

A magyarországi zsidóság képes története mindent összevetve olvasmányos nyelvezetű, számos ismert és kevésbé ismert képen keresztül summázza a magyarországi zsidóság életét; a kronologikus sorrend könnyen követhetővé teszi az eseményeket. Miként Radnóti Sándor a már többször említett könyvbemutatón megfogalmazta: „*A kötet megmutatja, hogy a zsidó származású emberek mit tettek és hogyan integrálódtak, és azokat is, akik nem tették – adós marad azonban a zsidóság definiálásával, de adósnak is kell maradnia, mert a zsidóság definiálhatatlan, de mégis mindannyian tudjuk, hogy mit jelent.*”

SZERBHORVÁTH GYÖRGY*

A jugoszláviai holokauszt emlékezete Szerbiában – irodalmi és tudományos igényű könyvek tükrében

David, Filip: *Kuća sećanja i zaborava*. Beograd, Laguna, 2014.

Albahari, David: *Gec i Majer*. Beograd, Stubovi kulture, 2008.

Almuli, Jaša: *Stradanje i spasavanje srpskih Jevreja*. Beograd, Zavod za udžbenike, 2010.

Almuli, Jaša: *Ostali su živi*. Beograd, Zavod za udžbenike, 2013.

Pokrajinska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini: Zločini okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini protiv Jevreja (istrebljenje, deportacija, mučenje, hapšenje pljačka). Priredio dr Drago Njegovan. Novi Sad, Prometej, Malo istorijsko društvo, 2011.

Az itt következő, mondhatni szabálytalan recenzióban megpróbáljuk szórványosan áttekinteni, hogy az utóbbi időben a holokausztra miképpen emlékeznek a mai Szerbia területén irodalmi, illetve tudományos művekben.

Ha nem is teljes mértékben úgy, ahogyan a többi szocialista országban (ahol 1945 után is jelentős, különböző formájú antiszemita megnyilvánulások, pogromok stb. voltak), a II. világháború utáni, Tito fémjelezte Jugoszláviában nem létezett ún. zsidókérdés. Nem emlékeztek meg a holokauszt áldozatairól, az nem képezte külön a történelemtudomány, az iskolai oktatás vagy akár a sajtós, úgy ideologikus, mint populáris kultúra részét. Utóbbival a partizánfilmekre utalunk, a partizán mítosz legfőbb éltető műfajára, amelyekben a partizán nemzetisége a leginkább lényegtelen, hisz

* Szerbhorváth György, MTA TK Kisebbségkutató Intézet, Budapest, tudományos segédmunkatárs, horvath.gyorgy@tk.mta.hu

mindnyájan a fasizmus, a náciizmus, a *svábok*, az usztrasák stb. ellen küzdenek.

A partizánmozgalomban relatíve sok zsidó származású egyén harcolt egyébként, a legfőbb vezetők közt is akadt, mint Moša Pijade, mivel a partizánokhoz való csatlakozás az üldöztetés előli megmenekülés szinte egyedüli megoldása volt. De a mártírok, mint kommunisták, partizánok lettek mártírok. Így tematizálódtak a szabadkai *Híd* folyóirat zsidó származású magyar szerkesztői is, vagy azok, akik az illegális kommunista párt tagjai voltak, azaz úgymond kommunistaként végezték ki őket. Azt is lehetetlen kinyomozni, hogy a polgárháború során egyeseket azért gyilkoltak-e meg (és nem a náciik), mert zsidó (származású), vagy mert szerb, magyar, boszniai, horvát, illetve társadalmi helyzete okán (pl. az 1944-es „felszabadítás” után túlélőként mégis áldozattá válik, mert polgár). E téma ismereteink szerint gyakorlatilag még fel sem merült.

Az államszocializmus idején az áldozatokra való emlékezés kiemelt helyén, a horvátországi, Száva-parti Jasenovácon is – ahol az usztrasák, azaz a Hitler-szövetséges horvát nacionalisták kormányzata működtetett KZ-et –, is inkább volt fontos az *ellenség*, mint olyan megnevezése. Azaz nem az áldozatokra fókuszáltak, hanem a *gonoszra*. Ez egyfelől indokolt, másfelől a meggyilkoltak esetében is főleg az ellenállókra, a szerbekre helyeződött később a hangsúly.

Tehát a szocialista érában, ha nem is volt tabu téma, hogy mi történt a zsidókkal (hisz őket a német, horvát, magyar fasiszták ölték meg – lásd az 1942-es újvidéki razziát), a „zsidókérdés” már csak azért is „megoldódott”, mert számuk, arányuk korábban sem volt oly magas, mint Kelet-Európa más országaiban. Az 1931-es népszámlálás az *egyéb vallásúak* közé sorolta az izraelitákat (azaz nem nemzetiségnek tekintette), az ország majd 14 millió lakosának mintegy 0,5%-a volt izraelita. A zsidók háromnegyede 11 nagyobb városban élt: Belgrádban, Zágrábban, Szarajevóban, Zimonyban stb., illetve a vajdasági Szabadkán, Újvidéken és Zentán. Számuk a legmagasabb 1941-ben volt (82.241), de csupán 18-19%-uk élte túl a holokausztot, azaz mintegy 14 ezren.¹ Az áldozatok számát 67 248-

¹ Vajs Albert: *Jevreji u novoj Jugoslaviji*. Beograd, Jevrejski almanah, 1954. 125–144.

ra teszi (81,67%-uk) Jaša Almul, akinek a továbbiakban két könyvéről is szó lesz.²

Egyes adatok szerint 4500 zsidó vett részt az ún. népfelszabadító harcokban, de ők sem mind éltek túl a háborút, ugyanakkor 14-en közülük tábornokok lettek, tízen pedig ún. néphősök.³ Mint látni fogjuk, a zsidóság szinte teljes kiirtása Európában először éppen szűkebb Szerbiában ment végbe, illetve a fővárosban, Belgrádban. A Jugoszláviai Zsidó Hitközségek Szövetsége szerint 1944-ben már csak 1200 zsidó élt Jugoszláviában, majd a repatriáció után 1946-ban 12.495-en. A titói Jugoszlávia az elsők közt ismerte el Izraelt, megengedve az alijázást. 1948-tól „kegyesen” lehetővé tették a kivándorlást, de csak úgy, hogy erősen korlátozták a magukkal vihető vagyon/pénz mértékét. Az 1952-es összeírás szerint – hat megszervezett alija után – a zsidók száma gyakorlatilag megfeleződött, 6175-en maradtak.⁴ Legutóbb, 1992-ben az egyik utolsó „kompakt”, 400 főnyi szefárd eredetű zsidó közösség Szarajevóból menekült el a boszniai háború során.

A vitákra jellemző, hogy nemrég az egyik szerb lap a *Der Spiegel* nyomán arról írt, hogy az arányokat tekintve Jugoszláviában ölték meg a legtöbb zsidót, ugyanis az 1931-es összeírás szerinti 70 ezerből csak 3500-an éltek túl a holokausztot, vagyis mindössze 5%-uk.⁵ Fentebb láttuk, más források nagyobb arányra utalnak. Abban azonban összhang van, hogy a lengyelországi zsidók után a jugoszláviaiakat sújtotta arányaiban leginkább a holokauszt. Az erre való emlékezés még ma sem mondható méltónak. 2012-ben a kormány április 22-ét nevezte ki a szerbiai holokauszt emléknapjává,

² Jaša Almul: *Ostali su živi*. Beograd, Zavod za udžbenike, 2013. 9.

³ Mladenka Ivanković: *Jevreji i Jugoslavija 1918–1953*.

http://www.benevolencija.eu/component/option.com_docman/task.doc_view/gid,162/Itemid,41/

Egyébként Mladenka Ivanković 2009-ben jelentette meg monográfiáját (*Jevreji u Jugoslaviji 1944-1952 - Kraj ili novi početak*, azaz: *Zsidók Jugoszláviában 1944-1952 – A vég vagy új kezdet*), illetve számos tanulmányt közölt a témakörben, de ezeket itt most nincs módunkban külön áttekinteni. E mű, mint doktori munkája itt olvasható: https://www.academia.edu/4029972/Jevreji_u_Jugoslaviji_1944_-_1952._godine

⁴ Arhiv Jevrejskog istorijskog muzeja, fond Alije, Spiskovi iseljenih, sveske I–IV.

⁵ <http://www.nezavisne.com/novosti/drustvo/Der-Spiegel-tvrdi-U-Jugoslaviji-je-ubijeno-najvise-Jevreja-95-84846.html>

s 2014-ben a Sajmišćen, azaz a zimonyi koncentrációs tábor helyén emelt emlékműnél tartottak megemlékezést. De ez a nap egyben a genocidiumok általános emléknapja, illetve a II. világháború áldozatainak emléknapja is, mivel 1942-ben ezen a napon tört ki a foglyok egy csoportja a jasenováci KZ-ből, ahol elsősorban szerbeket, kommunistákat, partizánokat, de zsidókat és romákat is fogva tartottak a horvát usztasák. Vagyis ez a nap valójában nem is köthető szorosan a szerbiai holokauszthoz. Hogy Jasenovácon hány embert öltek meg, számháború tárgya évtizedek óta – a hatvanezres számtól az 1,4 millióig (!) minden előfordul.

A Jugoszláv Királyság német és olasz okkupációja, illetve az ország felosztása után – amikor létrejön az usztasa Független Horvát Állam is – 1941 szeptemberétől kezdődött el a zsidók deportálása. Az ország területén legalább 70 koncentrációs táborot hoztak létre: volt, amelyik megsemmisítő táborként működött, volt, amelyik gyűjtőtáborként, és pl. Auschwitzba szállították az összegyűjtött személyeket, mint éppen a bácskai magyar zsidókat. A német megszállás alá kerülő Bánátban már 1941-ben összegyűjtötték a zsidókat, és a belgrádi Staro Sajmištere (Régi Vásárhelyre) deportálták őket, a szerémségieket az usztasák gyűjtötték össze stb.

A tragédia relativizálása mégis újra s újra megjelenik. Egyfajta paradoxon, hogy a szerb radikális nacionalista „elit” egy része a kilencvenes években az ún. Szerb-Zsidó Baráti Társaság⁶ keretében hangoztatta a szerbek és zsidók békés együttélését, örök barátságát. Az 1988-ban létrejött társaság – ekkor került hatalomra szerb nacionalista retorikával Slobodan Milošević – prominens tagjai azt hangoztatták, ahogyan még ma is olvashatjuk a honlapon, hogy a két népet összeköti, hogy mennyit szenvedtek a II. világháborúban, és a szerbeket is ugyanúgy üldözik, mint a zsidókat. Mindeközben elhallgatják, hogy a zsidóság kiirtása éppen Szerbiában ment végbe már rögtön 1941-ben, a Nedić-féle quisling kormány hathatós segédletével. Ahogyan a Társaság is részben az akkori szerb kormány támogatásával, a szintén nemzeti radikális hangulatot gerjesztő Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia révén működött. De más nemzeti elkötelezettségű szerb politikusok is előszeretettel vonnak párhuzamot Jeruzsálem és Koszovó sorsa

⁶ <http://www.dsjp.org.rs/sr/>

között.⁷ Belgrádban csak 2014 júliusának közepén döntöttek arról a helyi Zsidó Hitközség javaslatára, hogy május 10-e legyen a holokauszt emléknapja, mivel 1942-ben e napon szállították el az elgázosító kamionokban Staro Sajmištéről a zsidó nők és gyerekek utolsó csoportját.⁸

A holokauszt sajátos relativizálása érhető tetten Szerbiában abban is, hogy számtalan helyről azt lehetett évtizedeken át, és lehet ma is visszahallani, hogy a II. világháború áldozatai közt aránytalanul nagy a szerbek száma – a Szovjetunió-beliek, a lengyelek és a zsidók után. Azonban a szerbek többsége nem a náciakkal folytatott harcban esett el, hanem a polgárháborúban: (szerb) partizánok kontra szerb csetnikek, partizánok kontra horvátok, bosnyákok – mindenki mindenki ellen. Nem véletlen, hogy az olyan későbbi nemzetépítők és nemzetvezetők, önálló államaik (újra)álmodói, mint a horvát Franjo Tuđman, a muzulmán Alija Izetbegović vagy az albán Ibrahim Rugova munkássága is az áldozatok számlálásához köthető (persze a sajátokéhoz), de ez igaz a korszak szerb és más nemzetiségű történészeinek munkásságára is. Mivel magukkal foglalkoztak, innen nézve érthető, miért nem érdekelték őket mások tragédiája, így a holokauszt sem.

A szerb történészek egy része azt is tagadja, hogy a Nedić-féle quisling kormány, illetve rendőrsége segített volna a Gestapónak és a Wehrmachtnak például Belgrádban a zsidók összegyűjtésében, deportálásában. Ezt állítja például Mile Bjelajac történész⁹ – más „neves” kollégákra hivatkozva –, amire élesen reagált a zsidó származású író, Filip David,¹⁰ Nedić tábornok német hatóságoknak mondott antiszemita kijelentését idézve, miszerint „kifelé a zsidókkal”. A vita apropóját egyébként egy film adta, az első, amely a belgrádi zsidók holokausztjáról szól: a neves rendező, Goran Paskaljević *Ha felkel a nap* című filmje (2014) épp a Sajmištén történetet dolgozza fel.

⁷ Amir Telibećirović: *Lažno prijateljstvo. E-novine*, 2012. február 13. <http://www.e-novine.com/stav/58988-Lano-prijateljstvo.html>

⁸ *Gradsko veće usvojilo predlog. Blic*, 2014. július 17. Lásd: <http://www.blic.rs/Vesti/Beograd/481308/Gradsko-vece-usvojilo-predlog-da-se-10-maj-obelezava-kao-Dan-secanja-na-zrtve-holokausta>

⁹ *Politika*, 2012. március 9. <http://www.politika.rs/rubrike/Sta-da-se-radi/Istoriji-ne-treba-ni-dodavati-niti-oduzimati.lt.html>

¹⁰ *Politika*, 2012. szeptember 5. <http://www.politika.rs/rubrike/Sta-da-se-radi/Istorijski-revizionizam-M-Bjelajca.lt.html>

Az év legjobb regényéért járó NIN-díjat idén elnyerő Filip David a január 27-i holokauszt-emléknap kapcsán amiatt is tiltakozott, hogy a kormányt az az Aleksandar Vulin miniszter képviselte az auschwitz-i megemlékezésen, aki a miloševići háborús propaganda baloldali radikális képviselője volt a kilencvenes években. David így reagált: „Belgrádban nagyon sok zsidó halt meg. Ez az egyik oka annak, hogy sértőnek tartom a Milan Nedić rehabilitálására irányuló törekvéseket. Hiszen megtalálták azokat a dokumentumokat is, amelyek azt bizonyítják, Nedić tárgyalta a megszállókkal, és ő maga javasolta, hogy mielőbb oldják meg a zsidó kérdést!” Őt és családját a második világháború idején Vajdaságban, a szerémségi Nagyolaszi (Mandjelos) faluban fogadták be, s azt mondták nekik, hogy Kalinić a vezetéknévük, a Davidot pedig felejtsek el: „Ők jól tudták kik vagyunk, mik vagyunk, s ha valamilyen véletlen folytán kiderült volna, hogy mi ott vagyunk, s hogy a falubeliek rejtegetnek bennünket, az egész falut felgyújtották volna. Mert ez volt a büntetése azoknak, akik zsidókat rejtegettek. Az, aki túlélte, márpedig a szerb zsidók 85 százaléka nem élte túl, csak azért élhette túl, mert volt valakije, aki rejtegette.”¹¹

Az is jelzi, nem marginális kérdésről van szó, hogy 2004-ben a Szerb Megújodási Párt követelésére – melynek elnöke épp az a Vuk Drašković, aki párhuzamot vont Jeruzsálem és Koszovó között – rehabilitálták a német megszállókkal szintén együttműködő csetnik mozgalmat. A történelem olyan átírása zajlik, mely szerint mindenért csakis a német, magyar és olasz megszállók, a horvát usztrasák, a bosnyák SS-egységek a bűnösök. Maguk a csetnikek is „rájátszottak arra“, hogy a partizánok közt zsidók is voltak, így kívánva bebizonyítani azt, hogy az nem szerb mozgalom. Vezetőjük, Mihailović tábornok is beszélt arról, hogy a partizánokat a zsidóság vezeti.¹² Az is közismert, hogy a pravoszláv egyház egyes prominensei közt milyen erős antiszemita ideológusok akadtak. Erre példa a Nikolaj Velimirović vladikára (pravoszláv püspökre) való emlékezés „kultúrája“, akinek ideológiája apropóján újabban is

¹¹ <http://www.vajma.info/cikk/szerbia/21628/Filip-David-Serto--hogy-Vulin-ment-az-auschwitzi-megemlekezésre.html>

¹² *Izvod iz knjige poslatih depeša štaba Draže Mihailovića.* http://www.znaci.net/00001/4_14_2_74.htm

felmerült, hogy a holokauszt voltaképp isteni büntetés.¹³ A híres-hírheft, 1956-ban amerikai emigrációban meghalt vladika ellentmondásos eszméi, illetve kultusza tehát egyfelől arra jó, hogy tagadják antiszemitizmusát, vagy hogy ilyesmi a szerbek körében elterjedt lett volna, s ma is létezne. De arra is, hogy egy fordulattal a máshonnan jól ismert kliséket halljuk, miszerint Jézust a zsidók ölték meg és a holokauszt a büntetés. A Szerb Pravoszláv Egyház 2013-ban szentté avatta őt.

A vajdasági, bácskai zsidók történetével való foglalkozás mindeddig elhanyagolt volt, legfeljebb az újvidéki razzia kapcsán esett szó róluk. A közelmúltban azonban Pejín Attila megírta *A zentai zsidóság történetét*,¹⁴ illetve újabban több írás jelent meg a bácskai zsidók történetéről a *Bácsország* című helytörténeti folyóiratban.¹⁵ Idén jelenik meg Dévavári Zoltán monográfiája a szabadkai zsidóság 1941-44 közti sorsáról, amely fontos adalékokkal szolgál arról is, hogy 1918 után a katolikus bunyevác körökből indult el az erős antiszemita hullám. „1918 zürzavaros őszén-telén a szabadkai bunyevácok érkezettnek látták az időt, hogy előbb megtörjék, majd átvegyék a zsidóság társadalmi és gazdasági pozícióit. Ugyancsak célul tűzték ki a közéletnek a szabadgondolkodású 'zsidó ideológiától' való megtisztítását. A zsidók elleni közhangulat felszításában a kulcsszerepet a Mijo Mandić által szerkesztett *Neven* játszotta.”¹⁶ Új levéltári anyagokból képet kapunk arról is, hogy egyes magyarok milyen szerepet játszottak 1944-ben a zsidók deportálásában, a zsidó vagyon elkobzásában, a lakások, a gettó kirablásában. Mindez a vajdasági magyarok körében inkább tabunak számított – azon „elv” alapján, hogy ez a kisebbség is megszenvedte a magát. Nyilvánvaló, hogy más településeken is szerepük volt a magyar hatóságoknak a deportálásban, illetve a magyaroknak polgártársaik kifosztásában.

¹³ Lásd például: Jovan Byford: *Potiskivanje i poricanje antisemitizma. Sećanje na vladiku Nikolaja Velimirovića u savremenoj srpskoj pravoslavnoj kulturi*. Beograd, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2005.

¹⁴ Zenta, Thurzó Lajos Művelődési Központ, 2003.

¹⁵ Lásd például *Bácsország*, 2014/2. (69. szám): Pejín Attila: *Teitelbaum Moshe-Mózes, a „zentai” rabbi*; Margittai Linda: *Antiszemitizmus, nacionalizmus, racionalizmus*; Stevan Mačković: *A holokauszt*

¹⁶ Dévavári Zoltán: *Ez történt Szabadkán. Emberi sorsok, tragédiák, nemzeti önpusztítás – A szabadkai zsidóság a második világháborúban (1941-1944)*. Szabadka, Zsidó hitközség, 2015. (Megjelenés előtt)

Már 1941-ben, a Magyar Királyi Honvédség bevonulásakor, Bácska visszacsatolásakor is került sor pogromokra, atrocitásokra (bár nem csak a zsidók ellen). Egy ilyen pogromra példa a kishegyesi eset.¹⁷

A holokauszt jelentős jugoszláv(iai) írók témája volt korábban is. A vajdasági Debreczeni József már 1950-ben publikálta *Hideg krematórium* című regényét, amelyben naplószerűen írja meg auschwitz-i napjait. A szocializmusbeli vajdasági magyar irodalomtankönyvekben ugyan közöltek belőle részletet, de a hozzá fűzött magyarázatban a holokauszt szó nem szerepelt, a feltett kérdések általában az emberi gonoszságra, a fasiszmus borzalmaira vonatkoztak. A félig magyar zsidó származású, magát az utolsó jugoszláv írónak tartó, világhírű Danilo Kiš több regényében foglalkozik a témával. Neki édesapja veszett oda Auschwitzban, aki egyébként fő munkájának a vasúti menetrend összeállítását tartotta. A szintén neves Aleksandar Tišma a *Blam könyvéért*, mely az újvidéki zsidók sorsáról szól, anno szintén a NIN-díjat kapta meg; s *Kápó* címmel is írt regényt.¹⁸ Említettük volt, hogy Filip David januárban kapta meg ugyanezen díjat új regényéért, az *Emlékezés és felejtés házá*-ért,¹⁹ melynek központi kérdése – Auschwitzot is érintve – a szokványos, de annál fontosabb kérdés: *felejtteni vagy emlékezni?* A regény, amely egyben traktátus a gonoszságról, egy gyerek szemszögéből vizsgálja meg a holokausztot – e perspektíva a magyar olvasónak persze korántsem ismeretlen.

A szerbiai zsidóság sorsa – a családtörténeten át – végighúzódik David Albahari életművén is, úgy anya-, mint aparegényében, de más munkáiban is megjelenik. A *Gec i Majer*²⁰ a belgrádi zsidók elgázolásáról szól, címe két német katona nevének szerbes átírata: Götz és Meyer nevezetűekről van szó, az angol fordítás címe is ez. Albahari bevallottan kutatott a téma után, egyes részekben viszont elképzeli, mit gondolhatott ez a két német SS-altiszt 1942-ben, amikor Belgrádban az volt a dolguk, hogy teherautójukba a sajmístei KZ-ben fogva tartottakat beparancsolják, majd elinduljanak a város túloldalára, egy erdőbe. Ez volt az egyik első kísérlet arra, hogy

¹⁷ Szerbhorváth György: „Valahol jogos volt az önkényes végkielégítés...” *Élet és Irodalom*, 2014. február 7.

¹⁸ Az életműről lásd: Vladimir Gvozden: „Aleksandar Tišma és a Holocaust-effektus.” *Tiszatáj*, 2005, 1. szám, 82-98.

¹⁹ Filip David: *Kuća sećanja i zaborava*. Beograd, Laguna, 2014.

²⁰ David Albahari: *Gec i Majer*. Beograd, Stubovi kulture, 2008.

zsidókat a kamion belső terébe visszavezetett kipufogógázzal öljenek meg – még azt is kiszámították, mennyi idő szükséges, hogy megfulladjanak, s ehhez képest mi az ideális útvonal. A szarkazmussal, Thomas Bernhard-i iróniával megírt regényben a két SS-es *humánus* módon tessékeli be az áldozatokat a Sauer száz fős belterébe, majd *halálos* nyugalommal indulnak útnak. A halottak kipakolása, eltemetése már nem az ő dolguk volt, hanem szerb foglyoké, a terepet pedig a német hadsereg biztosította. Ők ketten már megjárták a keleti frontot, ám szó sincs arról, hogy ők csak parancsot teljesítenének, a gépezet egyszerű csavarjai lennének, tudják jól, mit tesznek. A regényben arról is szó esik, hogy a német okkupáció kezdetekor magának a zsidó hitközségnek kellett összeírnia, ki a zsidó, ki hol lakik pontosan, majd hol kell leadni a kulcsokat.

Máshonnan is egyre többet tudunk már arról, hogy mi történt az egykori zimonyi pavilonokban, amelyeket 1936-ban építettek vásárcsarnokokként. A németek 1941. október 28-án döntöttek a „Semlin Judenlager“ létrehozásáról a Száva partján (a terület névleg az usztasa államhoz tartozott), miután a Wehrmacht több alkalommal is tömeges kivégzéseket hajtott végre zsidó férfiak ellen.²¹ Először kényszermunkatábor volt, de október 8-ától már a nőket és a gyerekeket is idehozták – „megölésük 1942. május 12-én ért véget”.²² Pontos adatok nincsenek, egyes források szerint a táboron 7500 zsidó „ment át”, illetve hatszáz roma is, de nemcsak belgrádiak, hanem a vidéki Szerbiából és a mai vajdasági Szerémségből és Bánátból is, sőt, a mai Koszovóból is. Az adatok jó része 1952-ből származik, amikor még a Jugoszláviai Zsidó Hitközségek Szövetsége adta ki egy könyvben az összegyűjtött anyagokat.²³ De ez már a titói diktatúra ideje, amikor minden áldozatot igyekeztek a megszállók nyakába varrni.

Almuli kötetete azért is értékes, mert noha a forrásokat igyekszik kritikusan kezelni, egyéni visszaemlékezések révén is érzékelteti, milyen elképesztő körülmények uralkodtak a táborban, hogyan viselkedtek az örök stb. Az imént idézett, *Fekete könyvként*

²¹ <http://www.open.ac.uk/socialsciences/semlin/sr/sajmiste-jevrejski-logor.php>

²² Almuli, Jaša: *Stradanje i spasavanje srpskih Jevreja*. Beograd, Zavod za udžbenike, 2010. 28.

²³ *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*. Beograd, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1952.

emlegetett, 1952-es mű már akkor meggyőzően dokumentálta, hogy a „végső megoldás“ itt voltaképp már nagyban folyt akkor, amikor a wannsee-i konferencia még el sem kezdődött 1942. január 20-án. Vagy legalábbis Belgrádban rögtön nekiláttak a megszárlásnak. E könyv külön értéke a fényképeken és visszaemlékezéseken túl a táborból kicsempészett levelek közlése is.

Almuli, maga is belgrádi zsidó volt, ott járt egyetemre, 1941 és 1943 között Olaszországban volt internálva, majd a partizánok közt harcolt. A legnevesebb jugoszláv lapok újságírója, nyugati tudósítója lett, s a belgrádi Zsidó Hitközség elnöke is. Kötete végén felsorolja azon 69 zsidó nevét, aki tudomása szerint 1992-ben még Belgrádban élt – az 1941-es 10.500-hoz képest. A mű három részből áll: az elsőben a szenvedőkről, az áldozatokról, a táborokról, az egyes sorsokról, a hírheft kamionról szól. Noha alapos munkáról van szó, sok tekintetben egy-két oldalas cikkek füzéréből beszélhetünk, ahol szó esik a Gestapo és SS Belgrádban lévő tagjairól, a későbbi perekről is, végül részben a bánáti zsidók sorsáról. Majd egy statisztika is következik, melyik régióban vagy mai köztársaságban hány áldozata volt a holokausztnak: a montenegróiak 98%-a vált áldozattá (30-ból 28), a bánátiak 93%-a, a macedóniaiak 90%-a, a szerbiaiak 88%-a, a bácskai és baranyaiak 84,4%-a, míg a dalmáciaiak, akik szerencséjükre részben olasz okkupáció alatt éltek 1943-ig, 63%-a (400-ból 252) – így jön ki végül a jugoszláviai 82%-os arány.²⁴ Döbbenetes számok, de mivel egy-egy régióban az abszolút számok úgymond „alacsonyoknak“ mondhatók, talán ez az oka, hogy amíg az irodalomban és a történettudományban az emlékezetkultúra erősebb, az oktatásban, a mindennapokban ez szinte nincs jelen. (E sorok írójának falujában, Kishegyesen 2014-ben tartottak először megemlékezést a deportálásról az egykori zsidó temető helyén,²⁵ s Szabadkára is Magyarországról érkezett egy kiállítás.²⁶)

Almuli kötetének második része a zsidók megmentéséről szól, a legkülönbözőbb esetekről: partizánokról, orvosokról, egyszerű családokról. A harmadik rész pedig még inkább publicisztikai jellegű

²⁴ Almuli, Jaša: *Stradanje...*, 2010, i. m.

²⁵ <http://www.vajma.info/cikk/vajdasag/17331/Kishegyes-A-zsidok-deportalasanak-70-evfordulojara-emlekeztek.html>

²⁶ <http://eletmenete.hu/hirek/vagon-ki%C3%A1ll%C3%ADt%C3%A1s-szabadk%C3%A1n>

(az alcím: *Gondolatok, események, dokumentumok*), amelyben szó esik a szerb kollaboránsokról, 1984 utáni bírósági esetekről stb., tehát igen heterogén az anyag, s olykor nehezen követhető szerkesztetlensége miatt. Mégis, e kötet nem csak az 1918-ban született szerző kutatómunkájának 390 oldalas eredménye, de a téma iránt érdeklődő olvasó számára rengeteg ismeretet ad, az oktatásban is felhasználható lenne. A kötetet éppen a belgrádi Tankönyvkiadó adta ki, de nem tudunk róla, hogy használnák is.

Ugyane kiadó adta ki 2013-ban – az épp abban az évben elhunyt – szerző másik hatalmas kötetét, az *Életben maradtak* címűt²⁷. E könyv alapját (életút)interjúk teszik ki, többek közt a szerző maga is elmesélte kálváriáját. A könyv tehát egyfajta oral history gyűjtemény, de fontos kiemelni, hogy a 12 oldalas előszó (a kötet maga 562 oldal) röviden, precízen foglalja össze a jugoszláviai holokauszt történetét, kiemelve, az egyes régiókban mennyire eltérő volt a zsidók sorsa. Nincs ugyan interjú az összes jugoszláv köztársaságból, a kép mégis majdnem teljes; igaz, itt a túlélőkről van szó, s a 30 beszélgetőtárs közül 16 partizánként élte túl a világháborút. Hárman azonban a titói diktatúra elején a Goli Otokra (a Kopár sziget, kb. Recsk megfelelője) kerültek 1948-tól, mert úgymond Sztálint támogatták Titóval szemben. Egyikük – a szerémségi Rumából származó Hugo Rot²⁸ – úgy vélte, hogy Goli Otok szörnyűbb volt, mint Birkenau. 11 interjú a Koszovó és Vajdaság nélküli mai Szerbia túlélőivel, 5 a bácskaiakkal. Az említett Rot is ide került, noha ő szerémségi származású, igaz, később édesapja Újvidéken lett igazgató. Ő meséli el, hogy a bácskai zsidók egy része örömmel fogadta a magyar honvédséget.²⁹ Szerinte a királyi Jugoszláviában nem volt antiszemitizmus. E kijelentése erősen megkérdőjelezhető, de az interjúk éppen az emlékezés sokfélesége miatt is érdekesek. Sajnos csak egy interjú akad Horvátországból, bánáti túlélővel egy sem készült, de három macedóniaival igen, akárcsak kilenc boszniaival.

Itt nincs hely az egyes életsorsok ismertetésére, amelyek természetesen a legkülönbözőbbek, és megrázóak, megdöbbentőek, még annak is, aki az utóbbi évtizedek jugoszláviai háborúival foglalkozik. Ám épp ezek a történetek, sorsok mutatnak rá leginkább

²⁷ Almulj, Jaša: *Ostali su živi*. Beograd, Zavod za udžbenike, 2013.

²⁸ Véltetően eredetileg Roth, csak szerb fonetikus átíratban Rot.

²⁹ Almulj, Jaša: uo., 2013, i. m., 281.

arra, mennyire komplex volt Jugoszlávia esete, hogy a gyűlölet spirálja sem a nyolcvanas években pörgött fel. Akár azt is hihetnénk, hogy a délszláv népek egymás közti (több) évszázados gyűlölködésének éppen a zsidók lehetnek volna úgymond haszonélvezői, s az etnikai gyűlölködés miatt az antiszemitizmus nem volt-lelt akkora, mint más európai államokban. De az adatokból világosan látszik, hogy a holokauszt őket sem kerülte el, s ennek nem csak a német megszállás volt az oka, hanem a horvát, magyar stb. antiszemitizmus is. Sajnos a volt jugoszláviai köztársaságok, miközben ma is folyik a *békés háborúskodás*, jó példák arra, hogy az antiszemitizmushoz egy zsidó sem kell. A kötetbeli interjúkból kirajzolódik az is, hogy az egykori jugoszláviai zsidók miért s hogyan kerültek közel a baloldaliakhoz, a partizánokhoz – s hogyan kapcsolódott és kapcsolódik össze ma is a kommunisztázás és a zsidózás.

Még egy viszonylag friss kötetről kell szólnunk, amit 2011-ben adtak ki, s első ránézésre úgy tűnik, egy vajdasági tartományi bizottság munkája ez, mely „a megszállók és segítők büntetteinek megállapítására” alakult. A könyv címe magyarra fordítva: *A megszállók és segítők zsidók elleni büntetési a Vajdaságban (kivégzések, deportációk, kínzások, letartóztatások, rablások)*.³⁰ A kötetet a történész Drago Njegovan adta közre, aki Eszéken diplomázott, majd onnan került át Újvidékre a '90-es évek elején, vélhetően menekültként, s lett az Újvidéki Múzeum munkatársa, egy időben igazgatója is. 2010 óta tagja a Magyar-Szerb Akadémiai Vegyes Bizottságnak is. A 354 oldalas, A4-es formátumú hatalmas könyv kiadását Újvidék városa is támogatta, tehát első pillantásra új kiadványnak hihetjük. Ám hamar kiderül, hogy ez a tartományi bizottság nem új, hanem még a II. világháború végén alakult, s a vizsgálatok eredményeit 1945. december 31-én adta át a központi hatalomnak. Az *elaborátum* a Vajdasági Múzeum archívumában található meg. Míg a rövid előszót vélhetően Njegovan írta, a kötet *Egy történelmi áttekintés* című bevezetőjének szerzője ismeretlen, alighanem korabeli. A 31 oldalas szöveg az antiszemitizmus kezdeteiről szól, majd a korabeli Európáról, Hitlerről, azt is

³⁰ Pokrajinska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini: *Zločini okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini protiv Jevreja (istrebljenje, deportacija, mučenje, hapšenje pljačka)*. Priredio dr Drago Njegovan. Novi Sad, Prometej, Malo istorijsko društvo, 2011.

megállapítva, hogy „Jugoszlávia politikai életében a zsidók egyáltalán nem játszottak semmilyen szerepet. Zsidó minisztere Jugoszláviának nem volt, állami szolgálatban zsidó alig akadt, zsidó népképviselő (sic!) Jugoszláviában mindössze kettő volt.”³¹ A probléma mindezzel az, hogy egyszerűen a korabeli irat újraközléséről van szó, miközben az olvasó előtt az a látszat keletkezik, hogy ez akár mai, tárgyilagos történelmi bevezető elemzés is lehet. Miközben például jól tudjuk, hogy a királyi Jugoszláviában a kisebbségek politikai szerepvállalása, állami hivatalba lépése elé miféle akadályokat gördített a központi hatalom; hogy éppen a vajdasági magyar zsidókat éppúgy megbízhatatlannak tartotta a királyi diktatúra, mint a többi magyart és más, nem délszláv kisebbségieket. Már csak ezért sem lehettek hivatalnokok, „nem lehetett szerepük”. Akiket elnyomnak, azokkal törvényszerűen történik ez, vagyis minden magyarázat nélkül egy ilyen iratot leközölni valójában egy hazugság megismétlése.

A bevezető ezek után kitér Magyarország szerepére is, a magyar zsidóellenes propagandát helyezve előtérbe – mindezen állítások, ismétljük, mai lábjegyzetek, történelmi szakértelmezés nélkül „a levegőben lógnak”. Igaz, szó esik a szerb antiszemitizmusról is, de a kép korántsem teljes. Mégis, érdemes kezünkbe venni a kötetet, mert rengeteg adatot találunk. Az első fejezetben rögtön arról, hogy egyes vajdasági településeken a háború előtt hány zsidó élt, illetve hányan éltek túl a háborút. Az összegzés szerint Vajdaságban a megszállás előtti 24.750 zsidóból 3.532-en éltek túl a háborút. De ezen adatok is sommásak, hiszen míg egyes falvakról pontos számokat kapunk (pl. hogy a 107 moholi zsidóból 14-en maradtak életben), addig Újvidék esetében ezek a számok: 4500, illetve 660, Szabadka esetében 5400, illetve 1100, Zenta esetében 2400, illetve 256 stb. Azaz egy mai kutató pontos adatként nem idézheti.

A második, mindössze hétoldalas rész azzal foglalkozik, hogy Bácskában a magyar hatóságok, Bánátban a németek, Szerémségben pedig a németeken kívül az usztasák milyen jogszabályokat hoztak a zsidókkal kapcsolatosan. Majd következik a három nagy rész, külön a bácskai, a bánáti és a szerémségi büntettekről. A legkülönbözőbb jellegű dokumentumok kétségkívül kiindulópontot adhatnak a jövőbeni kutatásoknak, különösen az egyéni tanúvallomások. Mégsem szabad szem elől téveszteni, hogy a tartományi bizottság

³¹ *Pokrajinska...*, i.m., 2011. 36.

tagjairól nem tudunk semmit. Feltehetően az új kommunista hatalom bizalmi emberei voltak, a hírhedt OZNA, a titkosszolgálat, illetve a Jugoszláv Kommunista Párt tagjai. Előbbiek résztvettek a magyarok elleni vérbosszúban, a németek elűzésében, deportálásában, a népellenességnek nevezettek önkényes kivégzésében a háború után – így tárgyilagosságuk erősen megkérdőjelezhető. Az új hatalom célja egyrészt az volt, hogy bebizonyítsa, kik a(z egyedüli) bűnösök (mintha más bűnök nem is léteztek volna Jugoszláviában és a Vajdaságban a II. világháború alatt és után; hasonló vizsgálatok az egész országban zajlottak), s népfelszabadítóként ekképp legitimálja magát, másrészt hogy saját tetteiket is igazolja. A bácskai bűnökről szóló rész is a *Háborús bűnösök – hazaiak* címmel kezdődik, és 121, főleg német és magyar nevet tartalmaz a lista. Van, akinél konkrét bűncselekményekről is szó esik, mások esetében a néven kívül semmit sem tudunk meg – azaz a lista egyfajta feljelentő-listának tűnik. Aztán következik 105 név *Magyar és német állampolgárságú háborús bűnösök* felcímmel, s az első köztük „Dr Mengerle ili Mengele” (sic!), majd Dr. König mint Mengerle (sic!) helyettese, ami ebben a formában igen furcsa e kötetben. Talán fontosabbak azok a nevek, amelyek a kisebb bácskai települések KZ-jeinek parancsnokait, őreit igyekeznek megnevezni, de már maguk a nevek is pontatlannak tűnnek (pl. Bácsstopolya esetében: „Zalasdi”), míg másoknál a konkrét bűncselekmény is szerepel (pl. a zsidókra kirótt kollektív pénzbüntetések beszédese). Ezután következik 44 *Népellenesség*, zömük mint az „okkupátor” munkatársa, vagy akik részt vettek a zsidó vagyon szétrablásában. Ám ha ezekről az esetekről van szó, világos, hogy egész Bácskában nem 44-en vettek részt a zsidók kirablásában, erős a gyanúnk, hogy e lista nem teljes, pontatlan.

Majd következnek az egyes településeken történtek leírásai, a zsidók vagyonának elkobzása, kirablása, a deportálások stb. – de a felsorolás itt sem teljes, és esetleges, hogy egyes esetekről milyen hosszan írnak. Vagy a 244 oldaltól a 263-ig a háborús bűnösökről és segítőkéről találunk egy listát, 273 nevet. Az első maga Adolf Hitler (13 sort kapott), az utolsó előtti, 272-ik Kecse Lajos viszont egy sort kap: „magyar, budapesti közlegény, kereskedősegéd”. Vagyis ebben a formában a kötet nagyrészt használhatatlan, de jól jelzi a konfúziót, hogy egy talán hirtelen jött ötlettel így „tudták le” a zsidók ellen elkövetett bűncselekményekre való emlékezést, minden forráskritika, értelmezés, utólagos kutatás nélkül. Csak a zűrzavart

növeli, hogy a kötetet szaktörténész jegyzi. Külön kérdés, hogy az említett vegyes bizottság tagjaként mennyire lehet hiteles, ha e könyvet is – melyet összeállítóként (szerkesztőként) jegyez – tudományos munkásságának tartja. Talán nem a véletlen műve, hogy az egykori jelentést akkor publikálták újra 2011-ben, amikor elkezdődött a magyarok elleni délszláv vérbosszú áldozatainak szisztematikus, tudományos igényű kutatása, az áldozatok összeírása, számuk megállapítása. Hiszen e könyv nem a zsidókról magukról szól, hanem az (esetleges) bűnösökről. Ez szintén fontos téma, de nem így felmelegítve.

A holokauszt így jelenik meg a mai Szerbiában, ott, ahol a háborús bűnök különleges, érzékeny kérdéskört jelentenek,³² hisz ami a kilencvenes években történt, ugyanúgy felejtés, sőt a tagadás tárgya, mint sok helyütt a holokauszt. Még szerencse, hogy a fentebb említett írók művei, Jaša Almulj kevésbé tudományos, ám ismeretterjesztő munkái, vagy az itt nem tárgyalt Mladenka Ivanković tudományos munkái ellentétezzék az effajta kiadványokat, amelyek a mai szerbiai politikai kontextusban mást nemigen jelenthetnek, mint hogy: „nézzétek meg, ti mit csináltatok, nem mi kezdtük”. A legkevésbé pedig az áldozatokra való emlékezés fontos.

³² Lásd a hágai Nemzetközi Bíróság (ICJ) 2015. február 3-i döntését. Az ICJ a Horvátország és Szerbia közötti háborús népirtásra vonatkozó kölcsönös vádakkal kapcsolatban a horvát keresetet és a szerb ellenkeresetet is elutasította, mivel úgy értékelte, hogy a feleknek nem sikerült bizonyítaniuk a genocídium szándékát.

P.E: Az ítélet, amire mindenki számított. *Magyar Szó*, 2015. február 4., <http://www.magyarsozso.com/hu/2604/kozelet/121680/Az-%C3%ADt%C3%A9let-amire-mindenki-sz%C3%A1m%C3%ADtott.htm>

GLÄSSER NORBERT*

Tárgyolvasatok

Tárgyak emlékezete a budapesti Néprajzi Múzeum *Kő kövön* – Töredékek a magyar vidéki zsidóság kultúrájából / *Picking up the Pieces* – Fragments of Rural Hungarian Jewish Culture című kiállításán (2014. október 30. – 2015. október 18.)

A hagyományos zsidó oktatás a fiúgyermek bevezetését a Talmudba a Bava Mecia traktátussal kezdi a talált tárgyak tulajdonjogának és kezelésének közösségi normáit ismertetve. A Néprajzi Múzeum zsidó vonatkozású tárgyai több értelemben is „talált” tárgyak. Nem a tudatos zsidó néprajzi muzealizáció húzódtott meg a gyűjteménygyarapodás mögött, egy részük másodlagos funkciójából került a gyűjteménybe. Talált tárgyak abban az értelemben is, hogy a radikális társadalmi átrendeződések és közösségi veszteségek után, évtizedekkel később gyűjtötték be a kiállított anyag egyes tárgyait, és némelyek valóban talált tárgyak, látogatók által otffelejtett darabok, visszalátogató örökségturisták által hátrahagyott „kiállítási tárgyak”. Joggal merül fel a kérdés: mi köti őket össze?

A holokauszt 70. évfordulójára emlékező kiállítás tárgyai Aby Warburg fogalmával élve a „történelem ereklyetartói”, bár nem képzőművészeti alkotásokról van jelen esetben szó, és a társadalmi emlékezet szerves részét sem képezik. Ugyanakkor a vidéki zsidóság letűnt életvilágainak tárgyi lenyomatait képviselik. A guzsaly-faragással készült Tóra-mutató, a széder-állvány, a héber betűs

* A szerző az MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport (03 217) ösztöndíjas munkatársa, norbertglaesser@gmail.com.

mézeskalács-dúc a „magyar népművészet” egymás mellett élésre/együttélésre utaló párhuzamait alkotják. Ebben az értelemben beszélhetünk tárgyak által képviselt emlékezetéről, Jan Assmann megfogalmazásában a „tárgyak emlékezetéről”. A kurátorok szándéka szerint a kiállított tárgyak „az emberi emlékezet egyik külső dimenzióját” képviselik: „Az embert körülvevő hétköznapi és személyes tárgyak tükörképet tartanak elé, önmagára, saját és ősei múltjára emlékeztetik, s múlt és jelen értelmezhetővé válik általuk.”¹ A Magyarországi Néprajzi Társaság alakulása, majd Magyar Néprajzi Társaság néven történő intézményi működése során végig jelen voltak a magyar tudományosság neológ izraelita képviselői. Önmeghatározásuk szigorúan felekezeti volt. A zsidó nemzeti mozgalomhoz kötődő németországi, majd bécsi zsidó néprajz számukra nem jelentett elfogadható tudománypolitikai alternatívát, ahogyan a közép- és nyugat-európai maszkilok számára sem. A zsidóság etnikai tematizálását az emancipációhoz viszonyított visszalépésnek, a társadalmi integráció hátráltatójának tekintették. Így a Magyar Néprajzi Társaságon belül a zsidóság néprajzi csoportként történő kezelése ellen a neológ Wissenschaft des Judentums képviselői szólaltak fel. A zsidó vonatkozású tárgyak többnyire a későbbi Néprajzi Múzeum egyházi gyűjteménybe kerültek.² A zsidó vallási tárgyak bemutatása a gazdasági kiállítások keretében alakult ki és a szépművészeti muzealizáció hagyományait követte.³ A magyar néprajzon belül nem alakult ki a zsidó vonatkozású vidéki életvilágok tárgyi világának bemutatási és értelmezési kánonja. A holokausztmúzeumok retrospektív és érzelmi világra összpontosító muzealizációja szintén a fentiektől eltérő gyakorlatnak tekinthető.⁴

¹ Szarvas Zsuzsa, Bata Tímea, Gebauer Hanga, Seldmayr Krisztina: *Kő kövön – Töredékek a magyar vidéki zsidóság kultúrájából*. 2014. október 30. – 2015. május 31. Kiállítási vezető. Budapest, Néprajzi Múzeum, 2014. 5.

² Vö. Glässer Norbert – Zima András: A magyarországi Wissenschaft des Judentums íve Löwöktől Scheiberig: Scheiber Sándor, a Löw-hagyaték gondozója. In: Barna Gábor, Glässer Norbert, Zima András (szerk.): Löw Immanuel: *Zsidó folklór tanulmányok*. Szegedi vallási néprajzi könyvtár; 33. Szeged, Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 2014. 146-169.

³ Vö. Toronyi Zsuzsa: Útmutató gyűjtemények néprajzi értelmezésére: zsidó néprajzi múzeum? In: *Néprajzi Értesítő* 2006 (LXXXVIII.) pp. 49–61.

⁴ Vö. Hirsch, Marianne– Spitzer, Leo: Utcai fotók. A családi fényképalbumtól az archívumig. In: Bán Zsófia – Turai Hedvig (szerk.): *Exponált emlék*. Családi

A jelen kiállítás a múzeum töredékes tárgyanyagának néprajzi szempontokat követő bemutatására tesz kísérletet a kulturális antropológia módszereit is bevonó, paradigmaváltás utáni néprajzi kutatási témák mentén. A településkép és térhasználata, az emlékezetű terek, a tisztaságképzetek és a városi-vidéki kultúra viszonya olyan klasszikus néprajzi témák mellett jelennek meg, mint a viselet, az életfordulós és naptári rítusok, a népművészet és az etnikus kölcsönhatások. A kiállítás vázát a tárgyak által hordozott emlékezet adja, kapcsolatot az egyes tematikus csoportok között a tárgylvasatok és a keresztthivatkozászerű piktogramok biztosítanak. A kiállítás így eltér a zsidó emberélet és naptári ciklus hagyományos bemutatásától. A tárgyválogatás sem a zsidó múzeumok „egyházművészeti” párhuzamokból körvonalazódó műtárgyait idézik, hanem a vidéki életvilág saját készítésű vagy tömeggyártásra szánt fa, bádóg vagy kerámia megfelelői. A kiállítás tárgyainak olvasatai között hangsúlyos a tárgyak és funkcióik párhuzamossága a keresztény szomszédok tárgyi világával. Értelmezéseikben folyamatosan jelen van a gyűjtés/használat körülményeire történő utalás és az önreflexió: az egykori néprajzi terepmunka végzőinek és a kiállítás készítőinek viszonya a zsidó kultúrához. A kiállítás ezáltal emlékezik a vidéki zsidóság tragédiájára, a vészidőkre. A *Kő kövön* kísérő kiállítása, a *Másra használt kövek /Used stones*: Alpern Bernadett fotókiállítása (2015. január 30. - 2015. március 8.) a vészidőket követően üresen maradt közösségi terek kérdését járja körül. A nem vallási funkcióba került vallási épületek problémájára a kereszténység körében napjainkban figyelt fel a kulturális antropológia. Ennek a jelenségnek első, bár más okokra visszavezethető megnyilvánulási formái a kultúrházakként, könyvtárakként, hangverseny-, edző- vagy éttermekként használt izraelita imaházak voltak.

(A kiállítás 2015. október 18-ig tekinthető meg a budapesti Néprajzi Múzeumban.)

képek a magán- és közösségi emlékezetben. Budapest, Műkritikusok Nemzetközi Szövetsége AICA Magyar Tagozat, 2008. 15-36.